

ISSN 1727-060X
2002 жылдың қазан айынан бастап шығады

ТҮРКОЛОГИЯ

№ 2 (70), 2015

Наурыз-сәуір / March-April

Журнал 2003 жылдың мамыр айынан бастап Париж қаласындағы халықаралық ISSN орталығында тіркелген. ISSN 1727-060

Журнал зарегистрирован в международном Парижском ISSN центре с мая 2003 года.
ISSN 1727-060

The journal is registered in Paris ISSN international center since May 2003.
ISSN 1727-060

Журнал ҚР Инвестициялар және даму министрлігі Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің мерзімді баспасөз басылымын және ақпараттық агенттігінде тіркелген.
Қуәлік № 55-97-Ж 18.ІІ.2005 ж.

Журнал зарегистрирован Министерством по инвестициям и развитию РК Комитет связи, информатизации и информации свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания и информационного агентства № 5597-Ж 18. II. 2005 г.

The journal is registered by the Ministry of Investment and Development Committee of the RK communication, information and information about the certificate of registration of a periodical and news agency № 5597-Zh 18. II. 2005.

Түркістан
2015

ҚҰРЫЛТАЙШЫ / УЧРЕДИТЕЛЬ

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Редакция алқасы / редакционная коллегия

док., проф. Осман Хората (А.Ясауи университеті); ф.-мат. г.д., проф. У.Әбдібеков (А.Ясауи университеті президенті); док., проф. М.Қуталмыш (А.Ясауи университеті, Түркістан); док., проф. А.Ювалы (Кайсері университеті, Кайсері); ф.г.д., проф. А. Ахматалиев (Қырғыз Ұлттық академиясы, Бішкек); ф.г.д., проф. Ж. К. Бақашова («Манас» университеті, Бішкек); ф.г.д., проф. К.Алламбергенов (Әжінияз атындағы пед.институт, Нүкіс); т.г.д., проф. Д. Қыдырәлі (Түркі академиясы президенті, Астана); ф.г.д., проф. Б.Бутанаев (Н.Ф.Катанов атындағы Хакасия мем.университеті, Абакан); ф.г.д., проф. Н.Егоров (Тіл білімі институты, Чебоксары); ф.г.д., проф. М.Х.Идельбаев (Ақмолла атындағы Башқұрт мем. университеті, Уфа); ф.г.д., проф. В.Илларионов (М.Аммосов атындағы Солтүстік-шығыс федеральді университеті, Якутск); ф.г.д., проф. М.Закиев (ТР Ұлттық академиясы, Казан); ф.г.д., проф. А.Қайдар (А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы); ф.г.д., проф. И.Қызыласов (Мәскеу); ф.г.д., проф. Д.Кенжетай (Евразия университеті, Астана); док., проф. Я.Құмарұлы (Гуманитарлық ғылымдар академиясы, Үрімші); ф.г.д., проф. Х.Миннегулов (Казан); ф.г.д., проф. К. Мусаев (РФА Тіл білімі институты, Мәскеу); ф.г.д., проф. М. Мырзахметов (Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы); ф.г.д., проф. М. Жұраев (А.Науаи атындағы Тіл және Әдебиет институты, Ташкент); ф.г.д., проф. А.Тыбықова (Таулы-Алтай мемлекеттік университеті, Таулы Алтай); ф.г.д., проф. М. Улаков (Кабардин-Балкар мемлекеттік университеті, Налчик); ф.г.д., проф. К. Райхл (Бонн университеті, Бонн); ф.г.д., проф. Л. Хребицек (Прага); ф.г.д., проф. Г.С.Кунафин (БҰҒА корреспондент-мүшесі, Уфа)

Бас редактор

ф.г.д., проф. Қ.ЕРГӨБЕК

Қожа Ахмет Ясауи атындағы

Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан / Қазақстан

Бас редактордың орынбасары

ф.г.к., доцент Б.ӘБЖЕТ

Қожа Ахмет Ясауи атындағы

Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан / Қазақстан

SAHİBİ / OWNER

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

Yayın Danışma Kurulu / Editorial Board

Doc., prof. O.Horata (University of H.Yasavi, Turkestan); Dr. mat. n., prof. U.Abdibekov (University President of H.Yasavi, Turkestan); Doc., prof. M.Kutalmysh (University of H. Yasavi, Turkestan); Doc., prof.A.Yuvaly (University of Kayseri, Kayseri); Ph.D., Professor A. Ahmataliyev (Kyrgyz National Academy, Bishkek); Ph.D., Professor Zh.K.Bakashova (University of "Manas", Bishkek); Ph.D., Professor K.Allambergenov (ped.instiut named Azhniyaz, Nukis); Doctor of History, Professor D. Kydyrali (President of the Turkic Academy, Astana); Ph.D., Professor B.Butanaev (Khakassia State University named N.F.Katanova, Abakan); Ph.D., Professor N.Egorov (Institute of Linguistics, Cheboksary); Ph.D., Professor M. H.Idelbaev (Bashkir State University named Akmulla, Ufa); Ph.D., Professor V.Illarionov (North-Eastern Federal University Ammosov, Yakutsk); Ph.D., Professor M.Zakiev (TRAN, Kazan); Ph.D., Professor A.Kaydar (Instiut of linguistics named A.Baitursynov, Almaty); Ph.D., Professor I.Kyzylasov (Moscow); Ph.D., Professor D.Kenzhetay (Eurasia University, Astana); Doc. prof. Ya.Kumaruly (Gum. Academy of Sciences, Urimshi); Ph.D., Professor H.Minnegulov (Kazan); Ph.D., Professor E.Musaev (RAS Institute of Linguistics, Moscow); Ph.D., Professor. M.Myrzahmetov (KazNPU Abaya, Almaty); Ph.D., Professor M.Zhuraev (Institute of Language and Literature named Alisher Navoi, Tashkent); Ph.D., Professor A.Tybykova (Gorno-Altai State University, Gorno-Altai); Ph.D., Professor M. Ulak (Kabardino-Balkar Research Institute of Language, Literature and History, Nalchik); Ph.D., Professor K.Rayhl (University of Bonn, Bonn); Ph.D., Professor L. Hrebitsek (Prague); Ph.D., Professor G.S.Kunafin (BSU, academician of the International Turkic Academy, a member of the Writers' Union of Russia and Belarus, Ufa).

Editor-in-chief

Dr. Prof. Kulbek ERGÖBEK

International Kazakh-Turkish university
named H.A.Yasavi
Turkistan/Kazakhstan

Associated editor

Dr. Prof. Bakht ABZHET

International Kazakh-Turkish university
named H.A.Yasavi
Turkistan/Kazakhstan

ТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ

УДК 417.01

СУДЖИНСКИЕ НАДПИСИ (новый перевод и толкование) INSCRIPTIONS OF SUDJIN (a new translation and interpretation)

К. САРТКОЖАУЛЫ*

Резюме

Этот памятник был найден в 1909 году Г.И. Рамstedтом в местности Суджи Центральной Монголии. С того времени около десяти исследователей предложили разные варианты прочтения данной надписи. Дискуссии продолжаются до настоящего времени.

Еще раз изучив текст надписи, автор предлагает свой вариант прочтения надписи и пояснение к ней.

Ключевые слова: памятник, Суджи, тамга, орхонские тексты, Суджинские надписи.

Summary

The writing was found in Sudji, central Mongolia by G. Y. Ramstet in 1909. Since then many researchers read a text on the stone in different ways. Until know the discussion proceeds.

The author revised Sudji's text, and gave his own transcription and explanation.

Keywords: monument, Sugi, tamgha, Orkhon texts, inscriptions of Sudzhin.

Место:

В 1909 году Монгольская экспедиция финского ученого Г.И. Рамstedт осуществляла работы в центральной Монголии. В ходе работ этой экспедицией был найден памятник «Могойын Шинэ усун», известный среди тюркологов под названием «Селенгинский камень». Кроме того, они оставили запись о том, что, перейдя горный хребет «Суджи», расположенный на северо-западном склоне горы Ар-Асхад, вдоль дороги, ведущей от Да-Хуре (Өргө) к церкви Ханд-ван, в окрестностях Долон-Худаг (семь колодцев) они обнаружили памятник Суджи.

В июле-августе 1976-1978 годов мы с С.Г.Кляшторным трижды побывали здесь и получили информацию о местном жителе

* доктор филологических наук, профессор, тюрколог. Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Астана-Казахстан.
Doctor of Philology, Professor, turkologist. The L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana-Kazakhstan. e-mail: kharjaubay@mail.ru

Д.Гомбодорже, хорошо знавшем это место. В то время мы не смогли встретиться с Д.Гомбодоржем, так как старик уехал к детям в Уланбатыр.

Наконец, в 1980 году в октябре, после окончания сбора урожая, я приехал и встретился с Д. Гомбодоржем. Поздняя осень. Только что освободившаяся от посевов земля была покрыта легкой дымкой. Перейдя через горный склон «Суджи», в 10 км к западу от центральной усадьбы зерноводческого хозяйства Угтал нынешнего аймака Тов (центральный), мы оказались на широкой равнине, раскинувшейся вширь подобно быстроходному скакуну.

Наш путеводитель, свидетель исторических событий Д. Гомбодорж, отвел нас в самый центр равнины, на левое крыло просторной степи. Указав на земляную насыпь, представляющий остаток древнего комплекса, а теперь превратившийся в круглую впадину, он произнес:

Вот, в этом месте был древний «могильник». На могильнике были разбросаны маленькие и большие камни. На поверхности одного широкого камня, были надписи, подобные следам, оставляемым вороной на снегу, на обратной стороне камня были вытесаны знаки. В 1960 году был создан совхоз и из СССР привезли трактора. Мы пахали землю, садили посе́вы. Вначале мы обходили стороной этот могильник. Весной 1962 года я уехал в Уланбатыр, а когда вернулся обнаружил, что камни могильника были перекопаны и свалены на краю поля. В то время я работал бригадиром. Я сильно рассердился на работников. Здесь были «номтой чулу» (именно так монголы называют камни, с имеющимися на них святыми надписями). Вы их уничтожили, - сказал я им. Мы их разбили, разрушили и вынесли с поля, – ответили он.

Монгольский народ проявляет уважение к любому листу бумаги с написанным на ней текстом, а также к камням с надписями, считая, что это «фрагменты слов священной книги». Это было традицией, передаваемой от отцов к детям. Начиная с 1960-х эта традиция постепенно стала исчезать.

Так было определено местонахождение памятника Суджи. «Сүүж» (Называемое «Суджи» в литературе, написанной на русском языке), в монгольском языке передает значение «позвоночник».

Координаты 48° 1/2 – высоты, 105°- широты. Правая сторона равнины, называемой «Сүүжийн тал», расположенной к западу от

центральной усадьбы зерноводческого хозяйства Угтал, находящегося в 150 км в западно-северном направлении от города Уланбатыр.

Исследование:

Первый, кто нашел памятник (1909 г), сделал копии, сделал фотографии, осуществил транслитерацию и транскрипцию, был

известный исследователь монголовед, а также тюрколог, алтайист финский ученый Густов Джон Рамстедт (Gustav John Ramstedt). (Ramstedt G.J, 1913. pp. 1-9).

Текст «Суджи» («Сүүж»), предложенный Г.И. Рамстедтом, позднее превратился в эталон, своеобразную площадку, используемую для определения насколько ученые-тюркологи освоили древний тюркский язык, свойственный им менталитет, их традиции и обычаи.

Первую строчку памятника Г.И. Рамстедт перевел как: «Ich lande der Uiguren war ich, Jaglakar-Kan-Ата, ein ankömmiling» [Я Яглакар-хан-ата, был пришелец в земле Уйгуров]. В связи с переводом первой строчки текста среди тюркологов начался научный спор. В первоначальном переводе, предложенном Г.И. Рамстедтом были два положения, требующих пояснения. Они были следующие:

1. На оригинале две последние буквы глагола после «ke» в первом предложении, которые были повреждены эрозией, Г.И. Рамстедт осуществил их прочтение как «-tim». Возможно, это было связано с тем, что на месте, поврежденном эрозией, остались следы от двух знаков. Таково было мнение Г.И.Рамстедта.
2. Им не было правильно понято значение термина «qan ата», принятого в тот период времени (VIII-IX вв.).

С.Е. Малов трижды опубликовал текст «Суджи» («Сүүж»). В 1926 году «Образцы древнетурецкой письменности» (Ташкент. 1926), в 1951 году (Малов С.Е Памятник ... 1951. с. 76-77), в 1958 году (Малов ЕПТ-С. 84-90)». С.Е.Малов не отклонился от подлинника Г.И. Рамстедта.

В 1942-1947 годах историк А.Н. Бернштам дал исторические пояснения к Суджинскому тексту, связанные с ханом Яглакар. В его публикации ему удалось доказать, что енисейским кыргизом, победившим уйгуров и подчинившим Центральную Азию кыргызскому господству в 40-х годах IX в., был Яглакар («Манас,

кыргызский эпос. Великий поход. М., 1946. Изв. АНССР, Отд. Литер. Языка. Т. VI. 1947. вып. 2, с. 155-156).

Известный историк С.В. Киселев дал следующую оценку данной статье: «... А.Н.Бернштаму удалось доказать, что ханом енисейских киргизов, победивших уйгуров и подчинивших Центральную Азию киргизскому господству в 40-х гг. IX в., был Яглакар, упоминаемый в Суджинской надписи. Это весьма плодотворное открытие позволило А.Н. Бернштаму выступить с рядом интересных этюдов по истории Киргизского народа и его эпосу «Манас»» (МЭПИ. 1958. с. 86).

В связи с этим С.Е. Малов критиковал: «Совершенно напрасно С.В. Киселев целиком и безоговорочно это ничем необоснованное мнение А.Н. Бернштама приводит в своей «Древней истории южной Сибири (с. 317. 333)... Мне представляется, что А.Н. Бернштаму не удалось доказать, что ханом енисейских киргизов, победивших уйгуров и подчинивших Центральную Азию Киргизскому господству в 40-х годах IX в., был Яглакар. Это совсем, по-моему, не плодотворное открытие, и оно только испортило ряд интересных этюдов А.Н. Бернштама по истории киргизов» (МЭПТ. С. 86).

А.Н. Бернштам перевел первую строчку Суджинского текста как: «В землю уйгуров Яглакар-хан отец мой пришел» (Бернштам А.Н. 1946). Основная ошибка была в том, что окончание глагола «кел» было прочитано не по правилам грамматики. Также, окончание –ta- в слове «jeringte» не сочетается с обновленным глаголом “kel [tim]”.

С.Е. Малов перевел это предложение как «я, Яглакар-хан-ата, был пришелец в уйгурской земле» (МЭПТ. 1958. с. 85). В его переводе основная ошибка связана с тем, что последствия повреждения эрозией, коснувшиеся окончания –ta- и окончания глагола «kel», не были правильно восстановлены. Также С.Е. Малов писал о Яглакаре: «Яглакар-хан-ата-киргизский сановник или князек, титулы которого здесь, в эпитафии, и перечисляются» (МЭПТ. 1958. с. 89). Им было неправильно передано значение названия «хан-ата». Большим вкладом было то, что С.Е. Малов знал, что название «хан-ата» являлось определением какого-то высокого должностного лица.

В 1959 году С.Г. Кляшторный перевел вышеупомянутое предложение как «убив стрелой в уйгурской земле Яглакар-хана, я [сюда] пришел» (Кляшторный с.т. 1959. с. 162-169), полностью утратив содержащее историческую информацию название «хан-ата», «приписав» Яглакару титул хана, которого потом сам и «застрелил».

Присоединение окончания –а- к основе глагола «at» (стрелять) в слове «Ата», показывает, что действие не завершено.

Если основываться на закономерностях грамматики, каким образом, словосочетание «убив стрелой» было переведено в прошедшем времени? Здесь можно видеть неправильное понимание. Слово «Ата» было понято как «стрелять», затем добавили слово «убив» и таким образом допустили ошибку.

Тюрколог И.В. Кормушин, доказывая несостоятельность перевода С.Г. Кляшторного, написал следующее: «... Яглакар-хан не может быть субъектом действия «пришел-я», не должен быть переведен в разряд объектов или обстоятельств этого глагольного действия» (Кормушин И.В. 2008. с. 79), и точно указал слабое место в статье, т.е. дал ключ. Французский тюрколог Л. Базен в 1974 году в своей статье «Тюркский календарь древних и средних веков», а также в статье, опубликованной в 1988 году в городе Киото, Япония, предложил следующий перевод: «Я из уйгурской земли пришел уничтожить ханство Яглакара (династия)» (Bazin 1974. s. 1/14; 1988. s. 135-144). Академик А.Н. Кононов предложил перевод: «Я изгнал Яглакар-хана / Яглакарских ханов из уйгурской земли» (Кононов А.Н. 1980. с. 158).

Исследователи не остановились на этом. 1995 году тюркский исследователь О.Ф. Серткая согласился с переводом А.Базена. (Sertkaya O.F. 1995. s. 217-223). На тот момент не был осуществлен должный анализ, достойный внимания тюркологов. К сожалению, глава религиозного объединения Манихей, неправильно прочитав название «марым», и поняв слово «turuu» (место проживания) как «toquu» (гнедая лошадь), уничтожил суть исторического текста, написанного 1200 лет тому назад и допустил огромную ошибку. Резюмируя переводы первой строки текста, предложенные вышеупомянутыми исследователями, можно сделать вывод о том, что Ю.А. Зуев, Л. Базен, А.Н. Кононов, О.Ф. Серткая не смогли освободиться от влияния С.Г. Кляшторного.

В 2008 году известный тюрколог И.В. Кормушин снова вернулся к Суджинскому тексту, осуществил редактирование ранее осуществленных переводов, произвел грамматический анализ предложения в первой строке текста.

И.В. Кормушин, понял функциональное значение окончания –te- в слове «Jerinte» в качестве локатива. Здесь же имеет место аблатив. Следующее словосочетание «jaqlaqar qan-ta kel...» И.В. Кормушин

перевел в значении: «была назначена династия Яглакар хана». Таким образом, он (автор) пошел на поводу у С.Е. Малова.

С.Е. Малов в енисейских надписях привел примеры AD:μ^Λφ (jašym:da=jašym-da), ак:vDoβ (budun:qa=bodun-qa); ^Λ μ: ^Λ λ (alt:myš=alt-mys) (С.Е. Малов. 1952. с. 85), опираясь на оригиналы надписей. Итак, С.Е. Малов, сомневаясь, стоит ли опираться на свою теорию при прочтении данных словосочетаний и, не будучи уверенным в этом, не затронул предложенное Г.И. Рамstedтом прочтение словосочетания «jaulaqar-qan-ata».

В этом месте нельзя сравнивать грамматические образцы написания орхонских и енисейских текстов. Орхонские тексты являются классическими образцами древних тюркских рунических надписей. При прочтении енисейских текстов не были в полной мере использованы правила правописания, как при прочтении орхонских текстов. Грубой ошибкой при прочтении енисейских текстов является постановка двоеточия между окончанием и основой слова.

И.В. Кормушин, учитывая предложение С.Е. Малова, дает пояснение следующего содержания: «Яглакар ханов здесь уже не было, они были повержены и большей частью уничтожены. Просто мемориант имел в виду следующую тавтологию, важную политически, но которую он постарался избежать словесно: на уйгурской земле, [на той земле, что еще недавно принадлежала уйгурским] Яглакар ханам- [теперь ...]». Игорь Валентинович, понимая, что, при записи транскрипции, он отступает от грамматических правил, приписал свою ошибку меморанту, оставившему текст (Кормушин И.В. 2008. с. 81).

Предлагая данное пояснение, он перевел предложение в первой строке текста следующим образом: «На Уйгурской земле Яглакарханов (я был) назначен» (Кормушин. 2008. с. 77). В тексте отсутствует само слово «назначен». Он перевел предложение, искусственно обобщая значение предложения при его составлении.

И.В. Кормушин, при исследовании Суджинской надписи, сохраненной в архиве Г.И. Рамstedта, благодаря статье С.Г. Кляшторного (Кляшторный С.Г. 2007. с. 194), провел сравнение тамгов, расположенных на обратной стороне найденных в западной Туве тамгов рунических текстов.

Подчеркнув сходство тамги текстов Алаш I, II, найденных в окрестностях села Тапсы-Аксы, вдоль реки Алаш и тамги Суджинского текста, произвел сравнение этих тамгов с тамгами

Сарткожаулы К. Суджинские надписи (новый перевод и толкование).

текстов племени Эймур, имеющих в трудах М. Кашгари. Если благодаря тамге древних тюрок установлено название хотя бы одного племени, это является огромной удачей для историков.

В 1979 году автору этих строк в местности Тоголохын-тал самона Батцэнгэл, аймака Архангай центральной Монголии, удалось найти полностью целый комплекс с тамгами Алаш I, II, схожими с тамгами Суджинской надписи. В качестве приложения к статье мы предлагаем, вытесанные в нескольких местах, тамги древних тюркских рунических надписей, схожие с тамгами Суджинской надписи.

Текст:

УҒ: ЈА: ЫН: ЧНЈҮД: ЈҺНҮҒҒҒ: ҰҰҮД> (1)
: ҰҰҮД: ҮЈА>Н: ЈЈД>Д: НФ: ГЈҮҮ: ЧНЧГН (2)
: НФ: ГЈЧЛ>С: ЈЄН: ЫМА: ЈҮҮ: ҮЈА>Н: НФ (3)
: ЈЧҮАД: ЈЈҮҮ>А: ННҒ: *ҮҮ>ҰҰҮҒ (4)
: ГҺҮ: ЧҮ)Ү: *ДЈГД: >: *ЈҮҮ: *НҮҮ: ҰД: ДД: ГХЄК (5)
: НФЈҮҮ: *ХҮА: ГҺҮ: ЛН: *ЧГН: ЛН: *Ұ>: ГҺ19: *НҮҮ (6)
*Н...А: Ү>Ұ>А: *ЧНҒ: Ј*Ұ*: *НҮҮҒ: ЧҮҮЈН: Н*ЧГН (7)
...Н: *НҮҮН: ГА*: *НҮҮҒ: Н*А: Н*НҮҮ (8)
: ҰҮАН: 1А: ЈН)Н: Ј>Д: Ј*Ұ*ЈХҮ: *ЈҮҮ (9)
ГҰҰД: Ј...Ү: *Ј>ҮҮ: Ү>Ј> (10)
Ј>ҮҮ: *...Ұ: *Х*ҮҮҒ (11)

Транскрипция:

- (1) uɣyur j(ž)irinte j(ž)aylaqar qan ata[1] kel[[ti].
- (2) qyrqyz oɣly men bojla[2] qutluy j(ž)aryyan[3]
- (3) men qutluy baya tarqan öge- bujruqy[4] men
- (4) kümüs uruɣym [5] kün toqsuq(q)a batsyq(q)a
- (5) tegdi. Baj bar ertim. Ayylym on, j(ž)ylqym sansyz erti.
- (6) Inim j(ž)eti, urym üç, qyzym üç erti. Ebledım. Oɣlymyn
- (7) Qyzymyn qalyŋsyz bertim. Maryma j(ž)üz er, turuy [6] b[er]tim.
- (8) J(ž)eginimin, atymyn körtim, amty öltim.
- (9) Oɣlanym erde marymynča bol. Qanqa tap qatyɣlan.
- (10) Uluy oɣuly m s[ük]e bardy[7]
- (11) Körmədim r...m oɣul ...

Перевод:

- (1) С уйгурской земли пришел Яглакар хан-ата (глава религиозного объединения)¹.

- (2) Я киргизский сын сполна получил³ свою долю (насытился счастьем²)
- (3) Я Кутлуг⁴ Бага-Тархан, Оге (советник, мудрец)⁵
Командующий⁶ я
- (4) Мои серебряные⁷ потомки⁸ на восток⁹, на запад
- (5) атаквали. Я был богат. У меня было десять загонов для скота, лошадей было бесчисленное множество.
- (6) У меня было семь младших братьев, три сына, три дочери. Я женил своих сыновей,
- (7) дочь выдал замуж без калыма. Своему Марыму я дал 100 мужиков, [и] стоянку (место для проживания).
- (8) Я увидел славу своих племянников. Так я умер.
- (9) Сыновья мои! Когда станете мужиками, будьте как Марым. Будьте преданны Хану-ата.
- (10) Мой старший сын присоединился¹¹ к армии¹⁰
- (11) Не смог увидеть сын

Пояснение:

[1] «qan-ata» - глава религиозного объединения (патриарх). Слово «Qan» в древних тюркских текстах наряду с значением глава народа, рода, племени, передавало значение главного или первого в объединении, части, должности, профессии; Слово «Ata» использовали в значении «отец, дед, хозяин и обладателя тайной силы», и используют в настоящее время. Например:

- qan elci (глава народа) (USp 53-34)
- elig qan (хан государства)
- qan tojun (глава тойынов) (Usp 7822)
- bögü qan (Глава религиозного объединения Бюгю (Божьего) (Туй. 34,50; ТТ. А33; ДТС. 116)
- erkilig qan (он глава мира-забиратель душ) (ТТ. VI91)
- qan Xormuzta (Хан Хормузтай) (Suv. 18818)
- qan bögü (в эпосе алтайцев) (глава тенгрианства (бюгю))

-
1. **а** :вк. И.Г. Рамstedтом, С.Е. Маловым было прочитано как «qan-ata», полностью не было передано значение. С.Г. Кляшторный дал прочтение: «qan at», и перевел: «убив стрелой».

2. Л. Базен прочитал: «qan ab» и перевел: «уничтожил ханство», А.Н. Кононов предложив перевод «уничтожил хана», пошел по пути С.Г. Кляшторного. И.В. Кормушин дав прочтение: «qan-ta», перевел: «Я назначил Ягалкара ханом».
3. С.Е. Малов не дал перевод сочетания «qutlay». И.В. Кормушин перевел его как «благородный».
4. С.Е.Маловым «высокий судья»; у И.В. Кормушина «благородный судья».
 - Хан Хайрхан (в монгольском эпосе самая высокая священная гора)
 - Хан эзэн (в монгольском эпосе. Создатель).
 - Ata (Ата) (QBN 122; МК Ш. 87)
 - Ata Sayun (МК. I 86) (местоимение)
 - Ata тэнгэр (в монгольском эпосе) (великий Тенгри)
 - Ata kam (глава религиозного объединения шаманов).
 - Šekšek ata (владелец коз) (ҚОС. 79)
 - qambar ata (владелец лошадей) (ҚОС. 79)
 - šambar ata (владелец овец) (ҚОС. 79)

Эти языковые факты доказывают, что «qan-ata» в древние тюркские века использовалось в значении названия (термин) какой-то должности.

«Будь как Марым, будь преданным этому хану» написано в 9-ой строчке Суджинского текста - наставление от имени меморианта своим потомкам перед смертью – т.е. быть преданным человеку по имени Яглакар, который упоминается в первой строчке текста.

Это провозглашает, что Манихей был главой религии, который пришел в государство Кыргызов. По этой причине мы, утверждаем, что исчезнувшее окончание “-ti” является окончанием корня «kel», и даем перевод: Яглакар хан-ата (глава религии) пришел».

[2] “bojla baуa tarqan”- Бойла Бага-тархан.

а) bojla – воинское звание (Туй. 6; БК. I. 14).

- baуa (согд)- воинские и гражданские звания

- baуa tejirken (teјir ikken) (O5).- воинская и гражданская звания.

б) tarqan – древний тюркский титул. Тех граждан, которые вносили огромный вклад в дело установления государства, начиная с него самого и включая всех его потомков, (в некоторых случаях только его одного)освобождали от наказания за преступления и от налогов, в качестве обладателя особого права.

4. В 3-ей строчке слово «qutluq» С.Е. Малов перевел «счастливого».

5. Если С.Е. Малов оставил без перевода и без пояснения слово «Öge», то И. В. Кормушин перевел как: «Первый министр».

6. Если С.Е. Малов переводит слово «bujruq» как «приказный», то И.В. Кормушин соединил его с сочетанием «öge» и перевел как: «первый министр».

7. Дана неправильная транскрипция слова «Kümüš».

8. Также в слове «Uruuq» тоже дана неправильная транскрипция.

9. Тексту оригинала «ΑθΩγο ♠ :NOK» С.Е. Малов сделал правильную транскрипцию «kün toʻsuqa». И.В. Кормушин допустил ошибку предложив читать: «kün toʻsyqa».

10. Слово «S[ük]e» - С.Е. Малов перевел «поход», а И.В. Кормушин оставил без перевода.

11. Сочетание «bardu» С.Е. Малов перевел «ушел», а И.В. Кормушин перевел «покинул».

[3] «qutluq j(ž)aruğan» - получить сполна свою долю (изобилие пришло, изобилие опустилось). Qutluq I- счастье.

Qutluq II – изобилие, доля; «доля» - это богатство, состояние. Переводится «быть богатым». Богатство – это изобилие, которое пришло к этому человеку.

Поэтому древние тюрки, обращаясь к человеку, который обладал богатством, присоединяли к названию его должности слово «qutluq» для придания ему важности. Qutluqu – земельная доля, земля, приобретенная в собственность. В

ранние средние века и в средние века ханы и каганы в качестве доли наследства отдавали земли, племена в собственность своим потомкам и заслуженным деятелям государства.

М: jabu qutluqu – доля, отданная ябгу; šad qutluqu - доля, отданная шаду (Тер. 27, 28).

- j(ž)aruğan=jagu – насытиться чем-л., быть обеспеченным чем-л.

- (МК. II. 305, 365; III. 91. узбекский оригинал).

- ğan – окончание глагола в прошедшем времени. Мы посчитали правильным сочетание «qutluq jaruğan» перевести получивший долю. Это словосочетание в те века являлось определением, показывавшим должностной титул, которым обладала личность.

[4] «Öge bujruq». Öge – советник командующий.

- а) öge tegit – давать совет, подсказывать (МК. I. 356)
bilge öge - умный совет (QВН. 1224; ДТС. 379)
unal öge – верный советник 492)
öge bilge bek – умный советник бека (Uig. I. 1411)
Ел ögesi – советник государства (Uig. II. 8873)
Saly el ögesi – Салы – советник народа (Uig. I. 2316).

б) bujrıq – командующий, предводитель. Российские исследователи до сегодняшнего дня переводили это слово как: «приказ», или «приказный» ДТС. 121; (МПДП. 1951. с. 27,29, 327; МПДПМК. 1959. с. 93), или без перевода, опубликовали как: «Буйруков»-(Кляшторный С.Г. 1980. с. 91).

В документальных источниках начального периода средних веков было оставлено следующее значение:

- ič bujrıq başu- глава, внутренний командующий Ынанчу Бага - Тархан (Терк. 21)
- Ulıy bujrıq toquz bolmys – Великий командующий (предводитель армии) состоит из девяти человек (Тер. 21)
- bujrıq begler- командующий беков (КТ. IV.1)
- Qutluğ bağa tarqan öge bujrıq - Кутлуг Бага-Тархан, советник, командующий (Е. 47₃).

Эти исторические факты дают возможность дать следующий перевод сочетания “öge bujrıq” - советник, командующий.

[5] муроромОК Г.И. Рамстедт и С.Е. Малов прочитали как «küim Sogıuut» и перевели: «Слухи и расспросы обо мне достигли ...», то И.В Кормушин перевел «Слава обо мне распространилась ...». Мы не согласны с данным прочтением и данным переводом. Предыдущие переводчики, в выполненной ими транскрипции слова не перевели слово «küim». А значение транскрипции сочетания «sogıuut» не сочетается с предложением.

Sogıu – Розыск, расспросы, (МК. I. 374; II. 184; ДТС. 509) sogıu quldu- предпринял поиски, искал (МК. III. 242; ДТС 509) в древнем и современном монгольском языке: «sugıu»- слух, известие, весть (БАМРС. Т. III. с.131).

Принимая во внимание эти допущенные ошибки, мы предлагаем читать «küimüs ugıuut»(серебряные потомки). Кочевники средних веков потомков хана называли золотыми потомками. (БАМРС. Т. I. 79). Потомков деятелей, вышедших из среды простого народа и занимавших высокие должности, называли «серебряными потомками».

Историческое значение этих сочетаний напрямую связаны с мировоззрением кочевников. Для кочевых народов средней и Центральной Азии философской основой Божественной религии является понятие «амал (инь), билиг (янь)».

Это философия познания мира древних тюрков. В понимании древних тюрков мир состоит из мужского и женского начала. Суть философии познания амал (инь) – мужское начало, билиг (янь) – женское начало (Сарткожаулы К. 2007-180 с.). Если следовать этой теории познания мира, то древние тюрки, монголы, манчжуры называли потомков хана «золотыми потомками», потомков деятелей, вышедших из простого народа, называли «серебряными потомками». Одним из доказательств этого утверждения являются исторические факты, исходящие из данного Суджинского текста.

командующий, вышедший из простого народа, никогда не называл себя ханом. Например, Эмир Темир, рожденный в монгольском племени Мангыт и возглавивший народ. Он называл себя «эмиром», а не «ханом». Следовательно, Эмир Темир является представителем серебряных потомков. Серебряные потомки – это представители женской линии династии.

[6] «*turuγ*» - постоянное местожительство. С.Е.Малов прочитал это слово «*turuγ*». А И.В. Кармушин дал другое прочтение: «*toγuγ*». С этим нельзя согласиться, т.к. *toγuγ* – это гнедая лошадь (МК. I. 373).

[7] при прочтении: “*s[ük]e*”, будет переводиться как «армия». (КТ. I. 32) присоединяемое к этому названию слово “*bardy*” будет переводиться как «отправился», «присоединился». Слово «покинул», как это дано в переводе И.В. Кормушина, не сочетается. Мемориант оставил в 11-ом веке запись «*körmedim ...*» (не смог увидеть) о своем сожалении, что он не смог увидеть службу своего сына и проявленное им мужество в армии.

Историческое пояснение:

В соответствии с историческими фактами, содержащимися в «Суджинской надписи», мы посчитали необходимым дать три нижеследующих пояснения.

Это:

1. В тексте Яглакар хан-ата – глава религиозного объединения Манихей -патриарх. В Уйгурский каганат манихейская религия была включена в 763 н.э.

На троне Объединенного тюркского каганата (Уйгур) находился получивший титул «Ай Танирине кут болмыш Ел-тутмыш Альп Кутлуг Бильге каган». Написано в соответствии с оригиналом (Официальный исторический документ Династии Тан «Таншу. 217. 7а»), У Н.Я. Бичурина Мэуюй-хан Идигань (Бичурин.Н.Я. 1950. 316). Исследователи из СССР перевели это название на тюркский Бюгю каган Идикен (Кляшторный. С.Г. 1980. с.). К. Маккерсом, CTS. 195,5a в соответствии с оригиналом I-ti-chen Mou-уй Teng-Li қаған (Mackerras. 1968, с. 25, 156) была осуществлена транскрипция.

Встретившись с Идикен Бюгю каганом, проживавшим в городе Лоян Династии Тан, предводителем манихейской религии, четырех монахов во главе с Руци привезли в Уйгурский каганат. Именно таким образом манихейская религия была внедрена в среду обладателей высоких должностей Уйгурского каганата. Хотя они преследовали цель обратить весь народ в манихейскую религию, но не смогли осуществить это. (Турсынхан. З. 2010.-380-382 б).

Сохранились два главных документа о внедрении манихейской религии в Уйгурский каганат.

а) В городе Орда-балык (Хар-балгас) вдоль Орхона находится установленный в 820-ом году памятник «Тогыз-огузов».

б) «Памятник вхождения в религию Бюгю кагана» (ТТ. II) сохранился на тюркском языке (VIII-IX вв. н.э.).

Вот таким образом манихейская религия, установившаяся в Уйгурском каганате после смерти Идикен Бюгю кагана, после того, как перестала править возглавлявшая каганат, династия Иоллуг, начиная с 780-го года, перестала быть государственной религией каганата. Хотя манихейская религия потеряла статус главного религиозного объединения в Каганате, тем не менее, династия Иоллуг продолжала придерживаться манихейской религии. С понижением статуса в Уйгурском каганате в 780-х годах, главенствующие представители манихейской религии обратили свои взгляды на соседнее Кыргызское государство.

В связи с данными историческими событиями, известный археолог, историк, ученый Л.Р. Кызлосов сделал следующее заключение: «государственной религией манихейское учение провозгласил уйгурский Эльтутмыш каган (он же Бюгю каган. 759-779 гг.), возвратившись из китайского похода в Ордубалык на р. Орхоне в 763г. Сам же каган принял манихейство еще в 762 г., находясь в китайском городе Лояне. Однако, спустя 16 лет после утверждения новой веры, в

779 г. в Ордубалыке произошел антиманихейский переворот. Бюгюкаган, его сыновья и некоторые согдийские манихеи были убиты. Но многие приверженцы манихейской религии, как теперь можно предполагать, успели убежать на Енисей. Еще через 16 лет, в 795 г., новая каганская династия, во главе с Алып Кутлугом (795-805 гг.), восстановила в Ордубалыке манихейскую веру» (Кызлосов Л.Р. 1999, с.16).

Эти заключения являются свидетельствами того, что манихейской религии пришла в 780-х годах в государство Кыргызов из Уйгурского каганата.

Глава религии (марым), патриарх манихейской религии Яглакар был одним из монахов, который пришел из уйгурской земли.

В период между 780-840 годами благодаря устойчивой идеологии, проповедуемой укоренившейся на кыргызской земле манихейской религии, в маленьком Кыргызском ханстве получило развитие взаимное сотрудничество между племенами, укрепилась экономика, на новый уровень поднялось руководство государства. По сравнению с соседними племенами и племенными конфедерациями их экономический рост был превосходящим. Подводя итоги, можно сказать, что это государство достигло такого уровня развития, что стало представлять угрозу для Объединенного Тюркского (уйгурского) каганата.

Марым Яглакар хан-ата (патриарх) оказал огромное влияние на меморианта и помог ему. Мемориант в своем наставлении, оставленном своим потомкам, упоминает марыма Яглар хан-ата, и говорит о том, что он пришел с Уйгурской земли. Я кыргызский сын имел скромный титул Бойла. Благодаря мудрым советам Марыма Яглакар хан-ата я приобрел счастье. И так я Кутлуг Бага-Тархан Юге стал командующим, - говорит мемориант.

Счастье – это богатство. Следуя мудрым советам Яглакар хан-ата, мемориант служил Кыргызскому ханству. Он достиг больших успехов. Кыргызский хан высоко оценил труд меморианта. В качестве подарка выделил ему землю. Таким образом он стал богатым. Стал счастливым. Свои размышления он передал словами «qyrgyz oꞗly men boila qutluꞗ jaꞗuꞗan».

Далее говоря о своем богатстве, о состоянии, обращается к своим потомкам с наставлением перед смертью: «мои сыновья, когда будете мужиками станьте как Марым! Хану = (Марыму, Яглакар хану-ата) будьте преданными, будьте верными!».

То, что мемориант Кутлуг Бага-Тархан Оге Буйрук не происходил из семьи, принадлежавшей к главенствующему племени или осуществлявшему руководство кыргызами, доказывает словосочетание «серебряные потомки». Если бы он происходил из семьи хана, было бы сказано «золотые потомки». Потомки Чингисхана называли себя «золотыми потомками». Так как мемориант был выходцем из скромной кыргызской семьи, для обозначения древнего материнского символа он использовал слово «серебро».

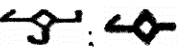

В Суджинском тексте слово «jaulaqar» предыдущие исследователи с самого начала поняли как название племени, берущего начало из ханской семьи Уйгурского каганата. По этой причине, в китайских документах было указано как племя, осуществлявшее руководство в Уйгурском каганате. Следующие три иероглифа 药 罗 葛, были записаны как «jaulaqar», без проведения какого-либо анализа. Если провести сравнение этих трех иероглифов с вариантами чтения, предложенными в разное время разными синологами, то получаем:

- Н.Я. Бичурин – «Иологэ» (Бичурин Н.Я. 1950. с. 301).
- А.Г. Малявкин – «Е-ло-хэ» (Малявкин А.Г. 1974. с. 152)
- С. Mackerras – «yao-lo-ko» (Mackerras С. 1968. s. XI. 45,91)
- Б. Еженханұлы – «яологэ» (Китайские документы об истории Казахстана т. IV. -331, 393 с.).

Если сопоставить с транскрипцией, предложенной известным знатоком фонетики китайского языка периода древнего и раннего средневековья, знаменитым синологом В. Карлгреном (В.Karlgren), представляется правильной следующая транскрипция o'lo'g^к / yo'lu'γ^г ≈ yolluγ. В собственных текстах, оставленных писателями рунических надписей Уйгурского каганата, не приводится ни одной записи названия династии jaulaqa / yaulaqar. Напротив, оставлены исторические записи в тексте памятника Тэс «jolluγ aja başu olurty=ажа иоллуг был главой (руководил государством)» (Тэс. III. 17), в тексте Теркина «jolluγ qaγan, ja[my] qaγan, bumyn qaγan Ыс qaγan olurty=Иоллуг каган, Иа[мы] каган, Бумын каган үш қаған ел басқарды (теркін. I.1) (Сарткожаулы Қ. 2012. 162, 164, 174. 178 сс.).

Упомянутые исторические факты доказывают, что племя, осуществлявшее руководство в Уйгурском каганате, называлось не Яглакар, а Иоллуг.

Сравнение знаков, схожих с Суджинскими знаками

1. Моғойн Шинэ-ус ұстыны (МШУ)
2. Шивэт улан ұстыны (ШУ)
3. Цаган-Толғой (Ақтөбе. Ховдинский аймақ)
4. Бэгэрской надписи
5. Тайхар-тулуу Монголия (Архангай)
6. Сулек (Хакасия)
7. Тоголохын тал Монголия (Архангай)
8. Алаш. I. (Западная Тува)
9. Алаш. II. (Западная Тува)
10. Суджинская тамга (Монголия)
11. Еймурская тамга (М. Кашкари)

ЛИТЕРАТУРА

1. Bazin L. *Les Calendriers turcs anciens et medievaux*. Lille, 1974.
2. Bazin L. *L'Inscription Kirghize Sūji (essai d'une nouvelle Lecture)* // Document et Archives Provenant de L'Asie Central, Actes du Colloque Franco-Japonais, Kyoto, 4-8 October 1988, s. 135-144.
3. Бернштам А.Н. *Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрок V-VIII веков*. М.-Л., 1946.
4. Бернштам А.Н. *Манас*, Киргизский эпос. Великий поход. М., 1946 // Изв. АНССР, отд. литер и языка. т.VI, 1947, вып. 2.с.155-156.
5. Бичурин Н.Я. *Собрание Сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена*. т. I, М.-л. 1950.
6. Зуев Ю.А. *Кыргызская надпись из Суджи* // СВ. 1958 №2 С. 133-135.
7. *Древне тюркский словарь*. Л., 1969.
8. Кляшторный С.Г. *Историко-культурное значение Суджинской надписи* // ПВ. 1959. №5.
9. Кляшторный С.Г. *Терхинская надпись* // СТ. 1980. №3 с. 82-95.
10. Кононов А.Н. *Грамматике языка тюркских рунических памятников VII-IX вв.* Л., 1980.
11. Малов С.Е. *Памятники древнетюркской письменности*. М.-Л., 1951.
12. Малов С.Е. *Енисейская письменность тюрок*. М.-Л., 1952.

Сарткожаулы К. Суджинские надписи (новый перевод и толкование).

13. Малов С.Е. *Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии*. М.-Л., 1959.
14. Mackerras C. *The Uighur empire (744-840)* Canberra, 1968.
15. Кормушин И.В. *Тюркские енисейские эпитафии (грамматика, текстология)* М., 2008.
16. Кызласов Л.Р. *Открытие государственной религии древних хакасов*. Москва – Абакан, 1999.
17. Ramstedt G.I. *Zwei Uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei* // JSFOu. 1913 s. 1-19.
18. Sertkaya O.F. *“Manas” Eposunun kelip cıgı conüdü* // The international Bishkek. 1995. August 25-28. Ankara. 1997 s. 177-184.
19. Сарткожаулы К. *Байырғы түрік жазуының генезисі*. Астана. 2007.
20. Харжаубай С. *1976-1980 жылдарғы далалық экспедиция есебі*. // Монғолия ҒА. Тарихи институтының архивы. Қолжазба қоры. 1976-1980 жж.
21. Тұрсынхан Зәкенұлы. *Көне Түркі ескерткіштеріндегі қытай жазбалары*. Павлодар. 2010.

Сокращенные названия

БАМРС – Большой академический монгольско-русский словарь. М. 2001
ҚОС – Қазақша-Орысша сөздік Алматы.
МК – Махмуд Кашкари
ПВ – Проблемы Востоковедения
СВ – Советское Востоковедение
СТ – Советская тюркология
JSFOu – Journal de le Societe Finno-Ougrienne
МПДП – Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности
МПДПМК – Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии
МЕПТ – Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков
ДТС – Древнетюркский словарь
QBN – “Qutadyu bilik” оригинал Герата
QVN – “Qutady bilik” оригинал Намангана
QVK – “Qutady bilik” оригинал Каира
Uig. II – Фрагмент буддийской религии, записанный уйгурской графикой
Uig. III – Фрагмент буддийской легенды, записанный уйгурской графикой
КТ – текст Культегина
Тұй – текст Тұй-Ұқұк
О – текст Онгина
Терк – текст Терка
БК – текст Бильге кагана

УДК 494.321

**ВКЛАД С.Д. ЕГИНОВОЙ
В РАЗВИТИЕ ЯКУТСКОЙ ЛЕКСИКОЛОГИИ
CONTRIBUTION OF S.D. EGINOV
IN THE DEVELOPMENT OF THE YAKUTIA LEXICOLOGY**

Г.Г. ФИЛИПОВ*
И.П. ВИНОКУРОВ***
Л.С. ЕФИМОВА****

Резюме

В статье освещается научная деятельность ведущего лексиколога, исследователя якутского языка, к.филол.н., доцента, зав. кафедрой якутского языка Института языков и культуры народов Северо-востока Российской Федерации СВФУ (г. Якутск) Егиновой Сардааны Дмитриевны (25.10.1964–12.02.2014). Авторы выявили, что Сардаана Дмитриевна внесла большой вклад в развитие якутской лексикологии. Ею впервые в якутской лексикологии было проведено комплексное исследование архаичного пласта лексики якутского языка на основе изучения образных прилагательных, обозначающих черты характера человека.

Ключевые слова: лексика, лексикология, якутский язык, тюркские языки, лексические параллели.

Summary

In the paper the scientific activity of PhD. Eginova Saraana Dmitrievna (25.10.1964–12.02.2014), the leading lexicologist, researcher of Yakut language, Associate Professor and Head of the Yakut language Department of the Institute of North-East Russia people languages and culture of North-Eastern Federal University (Yakutsk), is covered. Saraana Dmitrievna made a great contribution to the Yakut lexicology development. She was the first who made the complex research of archaic layer of Yakut language lexicon basing on study of descriptive adjective defining person's character features.

Key words: lexicon, lexicology, Yakut language, Turkic language, lexical parallels.

* Доктор филологических наук, профессор, Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова. Якутск/Саха. Professor, Doctor of Philology, North-Eastern Federal University named M.K. Ammosova. Yakutsk / Sakha.

** Кандидат филологических наук, профессор, Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова. Якутск/Саха. Candidate of Philology, Professor, North-Eastern Federal University named M.K. Ammosova. Yakutsk / Sakha.

*** Доктор филологических наук, профессор, Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова. Якутск/Саха. Professor, Doctor of Philology, North-Eastern Federal University named M.K. Ammosova. Yakutsk / Sakha.

Основным направлением научной деятельности Сардааны Дмитриевны Егиновой была лексикология. Научный интерес и её любовь к данной теме привили учителя средних школ, преподаватели, наставники Якутского государственного университета (ныне Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова). В стенах университета она попала в среду той прекрасной плеяды ученых, укреплявшей позиции лексикологии как отдельного направления якутской филологии. Ими были д.филол.н., профессор Н.Д. Дьячковский, д.филол.н., профессор Н.К. Антонов, д.филол.н., академик Академии наук Республики Саха (Якутия) П.А. Слепцов, д.филол.н., профессор Г.Г. Филиппов, к.филол.н., доцент П.С. Афанасьев, к.филол.н., доцент М.А. Черосов, к.филол.н., доцент И.П. Винокуров и др.

Главным вдохновителем, основным помощником и ценителем научно-исследовательской деятельности Сардааны Дмитриевны был её отец – человек высокой культуры и эрудиции, знаток якутского языка, журналист-документалист, писатель, член Союза журналистов России Д.Н. Гаврильев. Именно по его рекомендации, после окончания средней школы совсем молодая Сардаана поступила в якутское отделение историко-филологического факультета ЯГУ. По инициативе отца, она выбирает для научного исследования одну из сложных тем современной лексикологии – семантику прилагательных якутского языка, обозначающих черты характера человека.

Научным руководителем Сардааны стал ведущий ученый якутской филологии, д.филол.н., профессор Н.Д. Дьячковский. В кандидатской диссертации С.Д. Егиновой «Развитие семантики слова (на материале корневых имен прилагательных якутского языка, обозначающих черты характера человека)» представлено комплексное, т.е. диасинхроническое исследование семантического развития слова на примере изучения группы имен прилагательных, обозначающих черты характера человека (1994). Впервые в якутской лексикологии были выделены три основных этапа развития системы производных прилагательных данной группы. Автором рассмотрены исконные корневые имена прилагательные, обозначающие положительные и отрицательные черты характера человека. Выявлены прилагательные, имеющие древнетюркско-монгольские параллели, составляющие архаичный пласт исконной лексики, которые сформировались на I этапе развития системы прилагательных, обозначающих черты характера человека. Далее раскрыты прилагательные, заимствованные из монгольских языков. В семантическом плане развития прилагательных исследуемой группы автор подчеркивала главную роль заимствований из монгольских языков.

Она выявила, что «в связи с проникновением монголизмов в сферу именных и глагольных основ якутского языка произошло расширение синонимических рядов прилагательных, обозначающих черты характера человека, что в свою очередь обусловило развитие их семантики вследствие разграничения обозначаемых их понятий. Именно монгольский период послужил толчком для проникновения качественно нового развития семантики прилагательных, обозначающих черты характера человека. Дальнейшее развитие переносных значений прилагательных, обозначающих черты характера человека, связано, главным образом, с процессом установления и формирования лексико-семантических норм современного якутского литературного языка» [1. 5]. Сардаана Дмитриевна, рассматривая прилагательные, заимствованные из монгольских языков, выделила их специфику. Монгольский период был назван ею II этапом развития имен прилагательных, обозначающих черты характера человека. Следующий III этап развития системы корневых прилагательных исследуемой группы автор связывала с процессом формирования и установления норм современного якутского литературного языка.

В итоге работы над кандидатской диссертацией С.Д. Егинова впервые осуществила семантический анализ корневых имен прилагательных, обозначающих черты характера человека. По ходу исследования ею были теоретически обоснованы происхождение и семантика развития прилагательных исследуемой группы, был раскрыт архаичный пласт исконной якутской лексики.

Сардаана Дмитриевна в 2007 году в соавторстве с к.психол.н, доцентом А.И. Егоровой составила «Якутско-русский словарь лексико-семантических вариантов прилагательных, обозначающих личностные свойства. Русско-якутский словарь лексико-семантических вариантов прилагательных, обозначающих личностные свойства». Работа придерживалась междисциплинарного принципа, составлена на стыке двух наук: языкознания и психологии. В основу словаря легли два вида систематизации: семантическая классификация имен прилагательных, основанная на лексико-семантических вариантах, обозначающих личностные свойства и общепринятая в отечественной психологии классификация личностных свойств человека. Прилагательные сгруппированы составителями в четыре класса:

1. ЛСВ прилагательных, обозначающих отношение к себе;
2. ЛСВ прилагательных, обозначающие отношение к другим людям;

3. ЛСВ прилагательных, обозначающие отношение к труду и собственности;
4. ЛСВ прилагательных, обозначающих волевые свойства.

Всего было охвачено 154 лексико-семантических вариантов имен прилагательных. Из них, по данным составителей, 22 ЛСВ прилагательных относятся к прилагательным первого класса, 78 ЛСВ прилагательных второго класса, 27 ЛСВ прилагательных третьего класса, 27 ЛСВ прилагательных четвертого класса. Составители пришли к интересному выводу, что из 154 проанализированных прилагательных 63 ЛСВ обозначают положительные качества, 91 ЛСВ прилагательных обозначают отрицательные качества человека [2. 9].

Сардаана Дмитриевна работала над докторской диссертацией по теме «Имя прилагательное в системе других частей речи якутского языка (функционально-семантическое, структурно-типологическое исследование)» на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.02.02 языки народов Российской Федерации. Её научным консультантом был академик Академии наук Республики Башкортостан, д.филол.н., профессор М.В. Зайнуллин.

В 2013 году она успела издать свою первую монографию «Развитие семантики имен прилагательных якутского языка, обозначающих черты характера человека (диахронно-синхронное исследование)». В якутской лексикологии данная монография является первой работой по исследованию процесса формирования и основных этапов развития семантики микросистемы корневых имен прилагательных, обозначающих черты характера человека. Автор сумела рассматривать архаичный пласт исконной лексики корневых прилагательных, обозначающих черты характера человека, который образовался на первом этапе развития системы прилагательных данной группы. Данный этап она связывала со временем древнетюркской письменности. Следующий этап развития имен прилагательных обозначенной группы, по материалам исследователя, датируется XIII-XIV вв. и характеризовался заимствованиями из монгольских языков. При этом был сделан следующий основной вывод о том, что «в этот период происходят образование и развитие семантики нового, качественно высокого уровня прилагательных – прилагательных, обозначающих черты характера человека. Заимствования из монгольских языков послужили основой для развития синонимии у прилагательных данной группы» [3. 135].

Недавно, после её ухода из жизни, вышла в печать вторая её монография: «Образные прилагательные якутского языка (в сопоставлении с бурятским и киргизским языками), посвященная научному описанию образных имен прилагательных и развития якутского языка. В работе впервые на богатом фактическом материале проведен сравнительный анализ семантики якутских прилагательных с аналогичными прилагательными бурятского, киргизского языков, системно исследован один из древних пластов лексики якутского языка, осуществлена их лексико-семантическая классификация. В данной монографии выявлено и зафиксировано 367 сравнительных данных, лексических соответствий по этимологии анализируемых образных прилагательных якутского языка. К сравнительному анализу привлечено 271 образное прилагательное якутского языка. К анализу были подвергнуты именные основы, образованные от образных глаголов при помощи отглагольного аффикса *-һар (-гыр)*. Из них в количественном отношении, по мнению автора, преобладает лексико-семантическая подгруппа прилагательных, которые функционировали в якутском языке для репрезентации внешнего вида, телосложения и формы частей тела человека. Были подобраны образные прилагательные, характеризующие формы лица, головы, волос, носа, глаз и век, губ, рта, зубов, челюстей, ушей, шеи, плеч, груди, живота, ног, рук. Таких именных основ, относящихся к описанию признаков человека, она выявила всего 203 (75 %) по 7 лексико-семантическим микросистемам, состоящих из 92 лексико-семантических микрогрупп. Сардаана Дмитриевна отметила, что если среди прилагательных, характеризующих внешний вид и особенности фигуры, телосложение человека, преобладают в количественном отношении основы, описывающие высоту роста и стройность фигуры, то в прилагательных, описывающих формы частей тела человека, доминируют основы, характеризующие форму головы, лица и полости рта (59 %). Такой расклад предопределен мифологическими представлениями народа саха. Сардаана Дмитриевна пришла к выводу, что «самой архаичной представляется подгруппа из 170 прилагательных, употребляющихся при визуальной репрезентации формы частей тела человека, в составе которых выделяются прилагательные, описывающие форму головы, лица, полости рта. Данные именные основы зафиксированы в 47 лексико-семантических микрогруппах, состоящих из 101 прилагательного [4. 206].

Автор приходит к выводу, что образные прилагательные якутского языка имеют лексические соответствия из бурятского языка. Ей удалось выявить бурятские параллели к 75 прилагательным, к 27 корневым глагольным основам. Всего ею было зафиксировано 133 сопоставлений из бурятского языка, из них 89 сопоставлений к основам образных прилагательных якутского языка. Значительное количество производных основ образных прилагательных якутского языка с аффиксом *-һар (-гыр)*, по мнению исследователя, восходит к бурятскому языку (33 %). Но, по её подсчетам, удельный вес бурятизмов, имевших совершенно идентичные параллели по семантической наполненности и фонетической структуре, незначителен от общего количества (16 %). Большая часть образных прилагательных якутского языка, по мнению исследователя, претерпела изменения в семантике. Изменения повлекли за собой активизацию дифференциальных сем данных адъективных основ, связанных с образным представлением корневого глагольного корня.

Из киргизского языка автор зафиксировала параллели к 26 адъективным, 45 корневым глагольным основам. Всего выявлено 90 соответствий из киргизского языка, в основном, к корневым глагольным основам образных прилагательных, в основном, на корневом (глагольном) уровне (в большинстве случаев с изменением семантики).

Далее исследователем подчеркивается, что «некоторая часть прилагательных имеет лексические соответствия не только в монгольских языках, но и в древнетюркских и современных тюркских языках, а также в тунгусо-маньчжурских языках (в единичных случаях)» [4. 207]. В итоге исследования она пришла к основному выводу о том, что образные прилагательные представляют собой системно-организованную лексико-семантическую группу в составе качественных прилагательных якутского языка.

Таким образом, Сардаана Дмитриевна внесла большой вклад в развитие якутской лексикологии. Ею впервые в якутской лексикологии было проведено комплексное исследование архаичного пласта лексики якутского языка на основе изучения имен прилагательных, обозначающих черты характера человека. Она вместе с к.психол.н, доцентом А.И. Егоровой составила «Якутско-русский словарь лексико-семантических вариантов прилагательных, обозначающих личностные свойства», основанный на междисциплинарном подходе, составленный на стыке языкознания и психологии. Впоследствии в ходе изучения

образных прилагательных она впервые осуществила лексико-семантическую классификацию данных прилагательных, системно раскрыв древний пласт лексики якутского языка, ранее не подвергнутый отдельному описанию и анализу, осуществила сравнительный анализ семантики образных прилагательных с аналогичными прилагательными бурятского, киргизского языков. Сардаана Дмитриевна Егинова, исследовав имена прилагательные, репрезентирующие внешний вид, телосложение и части тела человека в антропоцентричном и когнитивном аспектах, фактически стала открывателем пути к комплексному изучению этнических соматотипов в якутской лексикологии и в отечественной тюркологии.

ЛИТЕРАТУРА

1. Егинова С.Д. *Развитие семантики слова (на материале корневых имен прилагательных якутского языка, обозначающих черты характера человека)*. Якутск, 1994. 22 с.
2. *Якутско-русский словарь лексико-семантических вариантов прилагательных, обозначающих личностные свойства*. Сост.: С.Д. Егинова, А.И. Егорова. Якутск: Изд-во Якутского госуниверситета, 2007. 26 с.;
3. Егинова С.Д. *Развитие семантики имен прилагательных якутского языка, обозначающих черты характера человека (диахронно-синхронное исследование)*. Якутск: Издат. дом СВФУ, 2013. 166 с.
4. Егинова С.Д. *Образные прилагательные якутского языка (в сопоставлении с бурятским и киргизскими языками)*. Новосибирск: Наука, 2014. 232 с.

ӘОЖ 417.01

ЕСКІ ҚЫПШАҚ ТІЛІ – ҚАЗІРГІ ҚЫПШАҚ ТІЛДЕРІНІҢ НЕГІЗІ
THE OLD KYPSHAK LANGUAGE – THE BASIS OF THE
CONTEMPORARY KYPSHAK LANGUAGES

Гүлназ ФАЙЗУЛЛА*
Қымбат АМАНЖОЛОВА**

Түйіндемe

Қазіргі түркі тілдерінің алдында тұрған негізгі міндеттердің бірі – түркі тілдерінің фонетикалық жүйесіне, сөздік құрамына, грамматикалық құрылысына байланысты мәселелерді салыстырмалы-тарихи әдіс арқылы зерттеп, олардың жалпы тектестігімен бірге, кейбір даму заңдылықтарын анықтау. Мақаламызда осындай өзекті тақырыпқа сай зерттеулер арасында қазіргі қазақ тілінің тарихына қатысты қыпшақ тілді жазба ескерткіштердің көп екендігі айқындалып отырғандығы баяндалады. Жалпы түркі тілдерінің ішінде көбірек зерттелгені және жиірек қолданылғаны да қыпшақ тілі. Ескі қыпшақ әдеби тілінің қалыптасуына алдымен көне түркі әдеби тілі және X-XV ғасырлар арасындағы ауызекі әдеби тіл, яғни жергілікті халық тілі ықпал етуші негіздер болып саналады.

Түйін сөздер: түркі тілдері, ескі қыпшақ тілі, «қыпшақ даласы», готикалық көне жазу, армян жазуы, мәмлүк қыпшақтары, армян қыпшақтары.

Summary

Today's basic goal of the Turkic languages is to define some development patterns researching matters due to the comparative- historical method related to the phonetic system, word composition, grammatical structures of the Turkic languages. Some Kypshak language written monuments have been determined concerning the actual problems of the Kazakh language history in the given paper. The Kypshak language is researched and used more than the other Turkic languages. The ancient Turkic literary language and folklore in the X-XV centuries, local folk language is the main influencing language on the formation of the old kypshak literary language.

Key words: turkic languages, old kypshak language, «kypshak steppe land», gothic ancient language, Armenian language, Mamluk kypshaks, Armenian kypshaks.

* филология ғылымдарының кандидаты, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті. Түркістан-Қазақстан.

candidate of philology sciences, senior teacher of K.A. Yassawi International Kazakh-Turkish University. Turkistan-Kazakhstan.

** Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты, филология факультеті, Түрік тілі мен әдебиеті кафедрасы. Түркістан-Қазақстан.

The postgraduate of K.A. Yassawi International Kazakh-Turkish University, philology faculty, the Turkish department. Turkistan-Kazakhstan.

Тарихтың қатал заңы бойынша, белгілі бір кезеңде ұйымдастырушы болған немесе үстем болған, не өзгелерге қарағанда әлемге танымал болған ру-тайпа, ұлыс атының үлкен бір аумақты мекендейтін туыстас халықтардың ортақ атына айналуы да бұрыннан белгілі болған тәрізді. Одан кейінгі кезеңде Орталық Азияда, Ертіс пен Еділ өзендерінің арасында, одан арғы Шығыс Еуропа жерлерінде, ұланғайыр Еуразияны мекендеген түркілер қыпшақтар атанды. Оның басты себебі – жоғарыда сөз болғандай, сол халықтардың қай-қайсысының да құрамына енген, сол кезеңде соларды біріктіріп, ұйымдастырушы болған негізгі субстраттың, қыпшақ одағының, болғандығы. Оны қазіргі қыпшақтанушы ғалымдар дәлелдеп отыр.

Сонымен қатар қазіргі таңда қазақ тілінің тарихына қатысты қыпшақ тілді жазба ескерткіштердің көп екендігі де айқындалып отыр. Олардың ішінде, ең алдымен, бүкіл түркі әлеміне ортақ мұралар болып отырған «*Хұсрау-Шырын*», «*Мұхаббатнаме*», «*Гүлстан*» тәрізді әдеби туындыларды атау керек. Аталмыш мұралардың қазіргі қазақ тіліне қатысын зерттеген ғалымдар оларды бүгінгі тіліміз бен көне түрік тілі арасына салынған алтын көпір ретінде таниды.

Әлем халықтары мен тілдерінің өзара қатынасы үнемі үздіксіз бола алмайды. Бір кездері көршілес отырған немес бір рухани мәдениет аясында болған халықтардың басқа кезеңде ажырап, қатынастары бәсеңдеп, не мүлде үзіліп қалатын кездері болады. Сол себепті бір халық өкілдерінің басқа бір халық туралы жадында, түсінігінде кейінгі кезеңде болған өзгерістер, тарихи динамика үнемі ескеріле бермейді. Қалай болғанда да орта ғасырларда шығыс түркілердің ұрпақтары қыпшақтар деген ортақ атаумен аталса, олар мекендейтін байтақ жерлер *Дешті қыпшақ*, яғни «*Қыпшақ даласы*» аталды. Орта ғасырларда түрлі себептермен Мажар елінде, Бұлғарстанда болып, ол елдердің этникалық құрамына енген, таяу жатқан Украинада, Арменияда қоныстанған, сонау Мысыр, Сирия елдеріне, арабтардың жерлеріне жеткен, ол жерлерде билік құрған да батыс түркілердің оғыз тобынан ерекшеленетін топ – шығыс түркілердің қазіргі қазақ даласы мен соған таяу жерлерден кеткен ұрпақтары болғандығы ғылыми жұртшылыққа мәлім.

Осы ортағасырлық тарихи ұлыстардың жазба ескерткішінің іштей жіктелетіндігі ғылыми жұртшылыққа белгілі. Зерттеушілер «*Құтадғу білік*» түркі тілдерінің *д/з* тобына жатса, Махмұт Қашқаридің «*Дивану лұғат ит-түрік*» атты сөздігі *д-й* тобына, жоғарыда аталған Хорезмидің «*Мұхаббатнамесі*», Құтыптың «*Хұсрау-Шырыны*»,

С.Сараидің «Гүлстаны», сондай-ақ, Махмұт бин Алидің «Нахдж әл-Фарадисі», Қожа Ахмет Ясауидің «Хикметтері» й тобына жататынын анықтаған. Ортағасырлық мұралар ішінде аралас қыпшақ-оғыз тілі ескерткіші болып саналатын соңғы топтың ескі қазақ тіліне тікелей қатысы бар екендігі, қазіргі қазақ тілінің ортағасырлық қыпшақ тілімен дәстүрлі сабақтастықта дамып отырғаны көпшілікке белгілі. Себебі, ортағасырлық қыпшақ жазбалары тілін қазіргі қыпшақ тілдерінің дыбыстық жүйесімен салыстыру нәтижесінде С.Е.Малов, Н.Т.Сауранбаев, т.б. ғалымдар олардың тікелей мұрагері ретінде қазақ, қарақалпақ және ноғай тілдерін таныған болатын. Белгілі түркітанушы Э.Тенишов болса, ортағасырлық қыпшақ тілінің грамматикалық құрылымы бойынша жүргізген салыстырмалы зерттеулер нәтижесінде қыпшақ ескерткіштерінің қазақ тілінің тарихын айқындайтын аса құнды дереккөз ретінде бағалаған болатын: «бұл ескерткіштердің тілін зерттеу – қазіргі қазақ халқының тілінің тарихын зерделеудегі қажетті жағдай» [1].

Көне түркі тілдерінің негізінде қаланып, орта ғасырда қалыптаса бастаған қыпшақ тілі IX-XIғ. моңғол шапқыншылығына дейін қимақ мемлекетінің құрамында пайда болып, қазіргі тірі тілдердің негізі болған [2].

Қыпшақтар өз алдына тарихта IX ғасырдан бастап орын ала бастаған. Олар бірнеше ру-тайпалардан бірігіп одақ құрған. Бұл қыпшақ тайпаларының тарихы туралы аз жазылып жүрген жоқ. Мәселен Қ. Салғараұлының «ежелгі қыпшақ тайпалары ұлы түркі қағанатының негізін қалаған» (551 ж) деген пікірін айта кеткен артық болмас [3, 3].

Қыпшақтар тарих сахнасына б.д.д, III ғасырдың өзінде-ақ белгілі болған екен. Олар Алтай өлкесінің Солтүстік батысында жайлап келген Люеше (қытайша атауы) атты тайпа еді [4, 216].

Түрік қағанаты құрылғанда (552 ж), қыпшақтар соның құрамында болады. Олар ол кезде тарих сахнасына шыға қоймаған тайпа болады да, көне жазба ескерткіштерде көп айтыла бермейді. VI ғасыр соңында Түркі қағанаты екіге бөлінгенде, Батыс түркі қағанатының орталығы Жетісуға, ал шығыс түркі қағанатының орталығы Монғолияға (Орхон бойына) орналасқанда, қыпшақтар Алтайды жайлап келген тайпалардың бірі ретінде Шығыс түркі қағанатының құрамында қалған [5, 213].

Осылайша қыпшақ тарихымен қатар қыпшақ тілінің зерттелуі де өз алдына сара жол. Бұл жолда әйгілі ғалым, филолог, қоғам қайраткері хал Хаджиб ибн Әл-Хусейн ибн Мухаммед түркі тілдерімен қатар қыпшақ тіліне қатты ден қойған.

Жалпы түркі тілдерінің ішінде көбірек зерттелгені және жиірек қолданылғаны да қыпшақ тілі. Ә.Құрышжанұлы: «Қыпшақ тілі жайында араб тілінде кітап жазған авторлардың бәрі бірдей арабтар болған емес, олардың ішінде түркі халықтары мен қыпшақ тілдес оқымыстылар ат салысқан (олардың аты-жөнінде, лақаптарында «ат-түрки», «ал-кыфчаки» деген сияқты ныспылар қосылып жазылатын болған). Кейбір авторлар өз аттарын көрсетпей-ақ, көзге түсетіндей көрнекті еңбектер жазған» дей келе, сол дәуірдегі (XIII-XVI) халық үшін түрікше-арабша сөздіктер, қыпшақ тілі туралы оқулықтар, анықтамалар, түсініктемелер жазылғанын айтады [6].

Ғалым X-XV ғасырларда Орта Азия аймағын мен оған шектес өлкелерді мекендеген түркі тілдес халықтар мен тайпалардың тілін ескі қыпшақ тілі деп атай отырып, бұл тілдегі еңбектердің әртүрлі нұсқалармен хатталғандығын жазады. Олар:

1. Готикалық көне жазумен жазылған еңбектер (XIII-XIV ғ.)
2. Араб әрпімен жазылған еңбектер (XI-XVI ғ.)
3. Армян жазуымен берілген материалдар (XV-XVI ғ.)
4. Орыс алфавитімен жазылған деректер (XI-XIII ғ.)
5. Шығыс Еуропа аймағындағы халықтардың тілінде сақталып қалған және сол елдердің өзіндік жазу үлгілерімен берілген қыпшақ сөздері мен сөз орамдары [6].

Осы еңбектерге қысқаша берілген сипаттамаларға тоқталайық:

1) Готикалық көне шрифтімен жеткен ескерткіштерге келер болсақ, алдымен гот жазуына тоқталайық. Гот жазуы – (фр. *Gothique*, герм. гот тайпасының атымен) – 27 таңбадан тұратын және гот тіліндегі барлық белгілі қолжазбалардан пайдаланылған алфавиттің ерекше түрі. Жазуды ойлап тапқан гот Библиясының аудармашысы епископ Ульфила (311-388 жж.). Гот жазуы негізінде IV ғ. грек унциялық жазуы жатыр [7]. Ал готика Батыс Еуропада XII-XV ғғ қолданылған латын жазуы. Гот жазуына тән ерекшелік – бұрышты форма және әріптердің сынып түсуі, байланыстырушы сызықтардың болуы, вертикал бойынша ұзыныңқы болып, әріптердің тығыз орналасуы. Готика жазуы Германияда XX ғасырлардың басына дейін қолданылып келді [8, 91].

Сонымен, готикалық көне шрифтімен жазылған жалғыз ескерткіш *Codex Cumanicus* – басқа түрлі жазба нұсқалардан гөрі

қыпшақ тілінің материалдарын молырақ қамтыған, көлемі жағынан толықтау, мазмұны жағынан әр алуан мәтіндері бар, дүниежүзілік түркологияда барынша белгілі, талай елде зерттеліп, бірнеше рет басылған. Сондай-ақ, бірнеше еуропа тілдеріне аударылған еңбек. *Кодекс Куманикус* ескерткішінің бір нұсқасы Венецияда, Марк Евангелист шіркеуінің кітапханасында сақтаулы. Бұл ескерткіш туралы мәлімет берушілерден атақты ғалымдар Ф.Томасини, Г.Ю.Клапрот, Геза Кун, К. Гренбек, В.В.Радлов, А.Фон Габен, Ә. Құрыпжанов, А.Н.Гаркавец т.б. атап көрсетуге болады.

2) Мәмлүк қыпшақтарының тілі туралы араб әліпбиімен жазылған оннан аса дереккөздер бар. Олардың арабында көп танылып жүргендер мыналар: *«Китаб-и меджму-у терджуман тюрки ве аджеми ве моголи ве фарси»* (Түрікше-парсыша және моңғолша-парсыша толық түсіндірмелі аударма кітап). Араб тілінде *аджми* сөзі арабтар емес, парсылар деген мағынаны береді, бірақ түрік (қыпшақ) сөздері бұл жерде араб тілдеріне аударылған. Түркологиялық әдебиеттерде бұл жазба *«Түрікше-арабша сөздік»* деп аталады. Қолжазба 1245 жылы Мысырда жазылған.

Жамал әд-дин Мухаммед Абдуллах ат Түркидің (XIV ғ., Шам қаласы) қолжазбасы *«Арабша-түрікше және қыпшақша сөздік»* деп аталады. *«Китаб булгат ал – муштақ фи- луғат ат-турк вал-қифжақ»* (Түрік пен қыпшақ тілдерін жақсы оқып үйренушілер үшін жазылған кітап).

3) Армян жазуымен жеткен қыпшақ тіл мұрасы – *«Дана Хиқар сөзі»*, бұл Вена кітапханасында сақтаулы. Негізінде қыпшақ тілі армяндардың екінші ана тілі болып саналған. Қыпшақ тілі туралы армян тілінде жазылған декреттер бар десек те, олардың көбі жарық көрмеген. Бірақ барлық қолжазбалардың тілі *«Кодекс Куманикус»* тіліне қатты ұқсайды. Ал, *«Дана Хиқар сөзін»* алғаш рет француз ғалымы Ж.Дени мен поляк зерттеушісі Ә. Трыянский француз тілінде жарияласа, қазақ тіліне аударып, оның транскрипциясы мен тексін беруші, әрі шығарманың тілдік жағын фонетикалық, лексикалық және морфологиялық аспектіде зерттеген ғалым – С.Ж.Құдасов болды.

Ескі қыпшақ әдеби тілі – Алтын Орда, Шығыс Еуропа және Солтүстік Африка аймақтары аралығында әлеуметтік, мәдени, экономикалық, саяси қарым-қатынас негізінде қалыптасқан тіл. Жоғарыда аты аталған өлкелерді мекендеген түркі тайпалары мен бірлестік өкілдері түрлі тарихи жағдайларға байланысты өзара және шетел халықтарымен етене араласып отырған. Осыған орай ескі

қыпшақ әдеби тілінің төлтума ерекшеліктері көпшілікке мынадай атаулармен танымал болған: мәмлүк қыпшақтары, мәмлүк-египет (Мысыр), Алтын Орда-египет, қыпшақ-оғыз, қыпшақ (таза қыпшақ, Дешті Қыпшақ), халықаралық қыпшақ тілдері. Ескі қыпшақ әдеби тілі қыпшақ (түркі) тіліндегі үндестік заңына сәйкестендірілген.

Ескі қыпшақ әдеби тілінің қалыптасуына ықпал етуші негіздер ретінде көне түркі әдеби тілі және X-XV ғасырлар арасындағы ауызекі әдеби тіл, яғни жергілікті халық тілі [9].

Сол секілді ескі қыпшақ жазба ескерткіштері екі түрлі тілде жазылған: жалпы түркі жазушыларына ортақ әдеби тілде және қарапайым халықтың ауызекі сөйлеу тілінде. Бірінші топқа жататын көркем шығармаларды ішінара екі топқа бөлуге болады: дәстүрлі-тарихи әдеби тілде жазылған еңбектер мен жергілікті халық тілінді жазылған Орта Азия мен Еділ бойларының ескерткіштері. Олар: Рабғузидің *«Қиса-ул-әнбиясі»*, Құтыбтың *«Құсрау мен Шырыны»*, Рауанидің *«Мухаббатнамасы»*, Әлидің *«Нахдж-ул-Фарadisі»*, С.Сараидың *«Гүлистан бит туркиі»*, Хорезмидің *«Тәржіма Шахнамасы»*, Ахмет Йугникидің *«Һибату-л-хақайығы»*, авторлары белгісіз *«Қорқыт ата кітабы»*, *«Сираж-әл-кулуб»*, *«Оғызнама»*, *«Тэфсир»* т.б. шығармалары. Қыпшақ тайпаларының ауызекі сөйлеу тілінің материалдары негізінде жазылғандар: *«Дивани луғат-ит-турк»* (М. Қашқари), *«Кодекс Куманикус»*, *«Китаб әл-идрак ли-лисан әл атрак»* (Абу Хайан), *«Аттуһфат аз-закія фи-л-луғат-ит турккийя»*, т.б. армян қыпшақтарының тілінде жазылған діни трактаттар мен грамматикалық анықтамалар, армянша-қыпшақша сөздіктер, кеңсе қағаздары, тарихи жазбалар осы топқа жатады. Бұлардың ішінде әр тілге аударылып басылып шыққандары да бар. Сонымен қатар, әлі де болса жарық көрмей қолжазба күйінде сақталғандары да кездеседі. Олар бүгінгі таңда Санкт-Петербург, Москва, Киев, Ереван, Вена, Париж, Краков, Варшава, Берлин, Стамбул, Анкара, Венеция кітапханаларында сақтаулы.

Ескі қыпшақ жазба ескерткіштерінің басым бөлігі қыпшақ тілінің негізінде жазылып, кейбіреулері оғыз тілінің әсеріне ұшыраған немесе оғыз тілінің негізінде қыпшақ тілінің ықпалына түскен. Қайсыбір жазбалар аталған тілдерге бірдей ортақ. Енді бір топ ескерткіштер қарлұқ тобындағы тілдермен астарлас ескі қыпшақ жазба ескерткіштерінің тілі бірнеше диалектикалық ерекшеліктерге бөлінуі де мүмкін, олар әлі зерттеліп анықталмаған [9].

Жалпы түркі тарихында елеулі орын алатын Орта ғасырда Қараханидтер дәуір құрған мемлекетте жазба тілі қарқынды дамығандығын сол кезеңдердегі әдеби шығармалармен қатар іс-қағаздар, дипломатиялық құжаттар да қыпшақ тілінде жазылған. Сол «қыпшақ тілі» қазіргі уақытта өлі тілдер санатына жатқызылады. Дегенмен ғылым әлемі бұл тілді жаңаша сипатта саралап «қазіргі қыпшақ тілдері» деп атап та көрсетеді. Соның ішінде белгілі түрколог Н.А.Баскаков тірі қыпшақ тілдерін үш топқа жіктеп көрсетеді:

а) бұлғар-қыпшақ тілдері: татар, башқұрт тілдері

ә) половец-қыпшақ тілдері: қарайым, қарашай-балқар, құмық, қырым-татар тілдері

б) ноғай-қыпшақ тілдері: ноғай, қазақ, қарақалпақ тілдері [10].

Осы тәрізді Н.А.Баскаковтан кейін де түркі тілдері класификациясы туралы пікір айтқан ғалымдар болды, бірақ Н.А.Баскаковтың бұл класификациясына ешкім де айтарлықтай жаңалық енгізе қойған жоқ.

Ескі қыпшақ тілінің жалғасы болған қазіргі қыпшақ тілдері өсу-даму барысында кемелдене түскен. Лексика-грамматикалық, фонетикалық және синтаксистік құрылымдары жағынан жетілген, өзгеріскен ұшыраған бұл әдеби, тарихи, тілдік құндылығымыздың ашылмай жатқан қырларын жан-жақты саралау бүгінгі ғылым әлемінің еншісінде.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Малбақұлы М. *Тарихи сөздік қор құрамына сипаттама жасаудың кейбір мәселелері* // Тілтаным. 2005№2
2. *Қазақ тілі энциклопедиясы*. –Алматы, 1998. -456 б.
3. Салғараұлы Қ. *Бумын қаған мен Істемі қаған* // Егемен Қазақстан. 18 қыркүйек, 2002. №220, 3-бет.
4. Бичурин Н.Я. *Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена*. –т.І.-Москва-Ленинград, 1956, –с. 216.
5. Қайдар Ә. *Қаңлы*. –Алматы, 2004. 213 б.
6. Құрышжанұлы Ә. *Түркітанудың қыпшақтану саласы туралы бірер сөз* // Түркология,. 2002. -№2.
7. Салқынбай А., Абақан Е. *Қысқаша лингвистикалық түсіндірме сөздік*. – Алматы, 1998. -218 б.
8. *Тіл білімі сөздігі*. –Алматы, 1998. -91 б.
9. Томанов М. *Тіл тарихы туралы зерттеулер*. –Алматы, 2002. -517 б.
10. Алдашева А., Сүлейменова Э., Авакова Р. *Түркі тілдері*. Хрестоматия оқулық. –Түркістан, 2004. -380.

УДК 494.3

**ПРИМЕНЕНИЕ СЛОВ, ОСВОЕННЫХ ИЗ ДРУГИХ
ЯЗЫКОВ В ЭПОСЕ «АЛПАМЫС»**
USE OF THE WORD, THE DEVELOPMENT FROM OTHER
LANGUAGES IN THE EPIC "ALPAMYS"

А.АБДИЕВ*

Резюме

В статье излагаются проблемы использования заимствованных слов из Восточных языков в эпосе «Алпамыш» (на материале китайского и арабо-персидского языков).

Ключевое слова: «Алпамыс», эпос, тюркские языки, заимствованные слова, китайские, арабского, персидского слова.

Summary

The article is concerned with the problems of Use of Loan-Words from Eastern languages in the epic poem «Alpamish» (on the example of Chinese, arabic and persion languages).

Keywords: "Alpamys" epic, Turkic languages, loan words, Chinese, Arabic, Persian words.

В словарном составе эпоса «Алпамыс» очень много встречаются наряду словами общетюркского происхождения китайские, персидские, арабские слова.

Вопрос о влиянии Китайского языка на тюркские языки является одним из слабо изученных направлений современной тюркологий. Можно указать на отдельные труды П.В.Васильева, В.И.Новгородского, Т.Р.Рахимова, Н.А.Баскакова, Б.Бафина. Как указывает академик П.В.Васильев, не могли не оставить никакого следа Китайско-тюркские взаимосвязи которые продолжались около двух тысячелетий: «Мне кажется,-писал он, -гораздо страннее было бы не встретить никакого родства у среднеазиатских языков с китайским, чем встретить даже полное родство. Мы знаем, что римляне в

* Доцент кафедры каракалпакского языка, Каракалпакский государственный университет им. Бердаха. Нукус-Каракалпакстан. E-mail. azamat_abдиев@mail.ru
Associate Professor, Department of Karakalpak language, Karakalpakstan State University. Berdakh. Nukus, Karakalpakstan.

несколько веков своего владычества успели пустить корни своего языка в Испании, Англии, Франции, что арабы навеки навязали свой язык всем магометанам. Каким же образом связь Китая со Средней Азией, известная уже исторически в продолжение и свыше двух тысяч лет, могла остаться бесследною?» [1, 103-104].

Когда-то сильно развивались торговые связи между тюркскими племенами и Китаем, и Китайские купцы использовали тюркские города как объекты торговли в устоновлении связи с городами Западной Азии и Европы. Первые упоминания о том, что в древние времена между Китаем и тюркскими племенами существовали тесные взаимосвязи, мы находим в тюркских письменных памятниках, относящихся к VII веку: «Буйирда олурьп, табгач будун бирла тузалдим» (27 Я связала свою жизнь народа с народом табгач, Табгач-Қытай, Табгаш ел, государство Китай. Табгаш будун – Китайский народ (426). Взаимосвязи между Китаем и тюркскими племенами наблюдаются и в сфере культуры. В памятнике говорится о мастерах бадизчи по резьбе на камню на древних письменных памятниках, которые были приглашены из Китая: «Ман баңгу таш..табгаш қағанта бадизчи келуртим, бадизтим. Маниң сабымын сьмады [2, 28] (...Я вечный камень... от императора народа табгач привел мастеров и поручил им выполнить резьбу. Они не изломали, т.е.не исказили моей речи)»... бадиз йаратыҕма битиг таш итгуши табгаш қаған чыканы Чаң санун калти». В качестве соорудителя заданья (т.е.храма?) и камня с надписью, украшенного резьбою, пришли чиновники (П.М.Мелиоранский: каменотесы) кагана табгачей и Чаңг-Сенгун [2, 33].

Одним из великих полководцев тюркских племен Тонукок оставил надпись о том, что он получил воспитание под влиянием Китайской культуры: «..Билке Тонукок бан озум Табгаш илиңа қулунтум. Түрк будун Табгашта көрурарти. Түрк будун ханун болмайун. Табгашта адурулту, ханланту, Ханун ғодуп, Табгашта йана ишинди (61)». (Я сам, мудрый Тоньюкок, получил воспитание под влияние культуры народа табгач. Так как и весь тюркский народ был в подчинении у государства табгач. Тюркский народ, не будучи со своим ханом отделился от государства Табгаш, сделался народом имеющим своего хана, оставив своего хана, снова подчинился государству Табгач) [2, 61].

Таким образом, самые древние слова, вошедшие из других языков в тюркские языки, в том числе и в Каракалпакский язык

составляют слова, заимствованные из Китайского языка. По этому поводу проф. Н.А.Баскаков пишет: «...к древнейшим лексическим заимствованиям в тюркских языках, и в частности в современном каракалпакском, следует отнести китайские, древнеиранские заимствования» [3, 71.]. Он предполагает, что Китайские слова проникали в тюркские языки непосредственно из китайского языка или через монгольский язык в тот период когда тюркские племена еще не перекочевали на Запад (I-II века н.э) и жили с китайцами в тесном взаимодействии. Б.Бафин защитил кандидатскую диссертацию по лексическим заимствованиям в казахском языке из китайского языка [4, 20].

В лексическом составе эпоса «Алпамыс» встречаются следующие элементы китайского языка:

Ққалп: әл /ал/ красный/+ китай: тун/тын=красное медное золото. Напр: Алтыннан сарай салдырдың (Построил дворец из алтына 2,269). Слова *әл-ал* употреблены в значении красный: Ала жип салып мойнына (4,470) - накинул на шею красную веревку. Н.М.Шанский утверждает, что слово «алый» в русском языке заимствовано из тюркских языков, что татарское слово «ал» в русском языке имеет значение «*ярко-красный, светло-розовый*», что слово «алау» (пламя) в тюркском языке своим происхождением тоже связано с этим словом [5, 26]. В труде Махмуда Кашкарий «Девону лугат ит-турк» это слово употреблено в значении: *ал-ток Сары* (густой желтый цвет) (I,110).

Ққалп: баксы-китай: пакси (мастер). Напр: Баксы, жырау айттырды (4,509).

Ққалп: бек- китай: пайк, пайкин /губернатор/ Аты озған бек болса (5,525), (Чей конь опержает, тот становится беком) «ДЛТ» бэг (1,83).

Ққалп: шай- китай: ча, /чай/ Кесе алысып, *шай* ишип отырған екен (1,30), (Пили чай обмениваюсь пиалами).

Ққалп: шын- китай: шен /верный/, /чжэнь/ истинный/ Напр: Сөздің шынын айт балам (2,141), (Скажи, сынок, истинное слово).

Ққалп: жай- китай: жай /дом, квартира/. Напр: Боз ордадан *жай* берди (1,5), (Дал дом в Белой орде).

Ққалп: ис- китай: си /шин/ дело, работа/. Напр: Ойын менен *исим* жоқ (1,20), (Нет у меня дола до игры).

Ққалп: хинжи- китай: джен/ жджи /жемчуг/. Напр: хинжи-маржан тақбышты мойнына (4,414), (Повесил на шею жемчуг-маржан).

Ккалп: пай- китай: пай/ ряд/. Напр: Қойды баққан шопанлар хасыл кийим, *сарпайларды* кәрўанлардан алып (3,293). В эпосе слове «пай» употреблен слитно с персидским словом «сар» /главный/. Наряду с употреблением в прямом значении оно имеет и полисемантический характер [6, 45].

Ккалп: қап /мешок/ - китай: киа-кап /карман/. Напр: Бир қап салып ийнине (6,652), (Положил на плечу один мешок).

Ккалп: тайша- китай: тайшу / принц, сын знатного человека/. Напр: Тайшаханның зәрре жаны қалмады (4,437).

Ккалп: таң- китай: таң / дан/ утро /. Напр: *Таңда* күнде сен қанынды сорасаң (3,326), (Каждый ден по утром ты сосешь свою крову).

Ккалп: тең /ровный/- китай: таң /равнина/. Напр: Жийдели-Байсын халқында, қоңыратлы руында Байсары, Байбөри деген еки теңлес бай болып (5,511), (В народе Жийдели Байсына, в племени коңырат были два равных бая).

Ккалп: туў- китай: ту / знамя/. Напр: *Туў* көтерген сәркардасы (4,485), (Полководец, несущий знамя).

Ккалп: тыңла- китай: тин/ слушать/. Напр: Тыңла мениң сөзимди (3,342), (Слушай мое слово). «ДЛТ»: тінла (I,121).

Ккалп: темир-китай: те-пи / железные куски/. Напр: Темир үйди балталап (4,482), (Ударя топором железный дом) «ДЛТ»: тэмүр (1,78). Алтаист В.И.Цинцуйс указывает на то, что И.Г.Рамстед считает заимствованным название железа в тюрко-монгольских языках из китайского языка: тэ-мур -железный предмет [7, 45].

Ккалп: «гумис-китай: куэм (серебро). Напр: Алтын-гүмис шаптырған (4, 482). И.Г.Рамстед слово «гумис» связывает с формой «кумул // кум-ли» Первый компонент «киэм» в современном китайском языке означает «золото» (Цзинь), в корейском языке «*кым*», в японском языке «*кин*» имеют значение «золото». А второй компонент «лией» в древнекитайском языке означает «чистое серебро». Таким образом, «куэм» - «лией» дословно означает «золото, серебро» или чистое настоящее серебро. Слово «гүмис» «ДЛТ» встречается в форме «күмүш» (1,177).

Ккалп: шойын-қытай: шэнте / чугуин/. Напр: Шойындай еки билеги (2,150), (Два заняется как чугуинное). В китайском языке слово «шэнте» состоит из двух компонентов: первый компонент «шэн» означает «*сырой*», второй компонент «те» -железо: шойын < шэн- те < необработанное железо.

Ккалп: шора-қытай: -шо / шора/ цора/ (сын хана). Напр: Кул, шорыға дэўран жетти (4,490), В эпосе употреблена не в смысл «сын хана», а в смысле «раба».

Ккалп: хан-қытай: хан /хан/. Хан алдына барады (2,152), (Предстал перед ханом) [8]. Это слово связано со словом «каган» об этимологии слов «Қаған, хан» имеются суждения [9], [10], [11, 138-139] и других ученых. О слове «Каган» В.В.Бартольд писал «...Титул» қаған», существовавший наряду с «хан», носили государи древних тюрков, заимствовав его у своих предшественников жуань-жуаней, которых французский монголовед П.Пелье относит к монголоязычным народностям» [12, 24].

А этимологию слов «хан. каган» И.Г.Рамстед объясняет таким образом: «...первая из них представляет простую основу, заимствованную в тюркских языках из китайского: киап «правитель», а вторая - сложную, состоящую из двух слов: кит: ке-великий, и киап «правитель», кекиап- великий хан»/ тюрк/ [13].

В словарном составе эпоса «Алпамыс» много и персидских слов. О таджико-персидских словах в каракалпакском языке Н.А. Баскаков пишет так: «Если в тюркские языки староиранские элементы вошли в древние времена через племена, жившие в Азии и Средней Азии, то широкое освоение арабо-персидских слов осуществлялось с X в после забоевание арабами Средней Азии [14, 76.]. М. Капшгари указывает на то, что люди, жившие в городе Баласагун, являвшимся известным культурным центром XI в, говорили на персидском и тюркском языках [15, 66.] Академик К.К. Юдахин об элементах персидского языка, встречающиеся в тюркских языках пишет так: «Основная часть иранских лексем в тюркских языках Средней Азии освоена не средственно самих от иранцев, а через ираноязычных народностей Азии, в первую очередь через таджикского языка» [16, 328.] Это явление оказало большое влияние развитию культуры тюркских народностей, среди них и каракалпакского, с этим связан частая встречаемость элементов персидского языка в художественных произведениях и народных эпосах, написанных в средние века.

Персидские слова, встречающиеся в эпосе «Алпамыс» можно изучать, разделеев на следующие тематические группы:

1. Слова, связанные с общественно- политическим и государственных в средние века: *сарай* (ҚҚ,478), *сарай* (Е,30) [17], *саўда* (ҚҚ,456), *соўда* (Е,66) , *зиндан* (Ө,49), *зэндан* (МК,І,768) , *кәрўан* (Е,292), *кәр/э/ван* (МК,Ш,193) , *бенде* (Ө,59), *банди* (МК,І,222)

душпан (Е,98), *дошпан* (МҚ,І,643), *камар* (Ө,29), *камар* (МҚ,ІІІ,351), *сардар* (Е,126), *сардар* (Е,34), *пәрман* (Е,137), *фарман* (МҚ,ІІІ,232), *пайтахт* (ҚҚ,469), *пайтахт* (МҚ,І,271), *ләшкер* (К,541), *лашкер* (МҚ,ІІІ,424).

2. Слова, связанные с религиозной верой: *пир* (Ө,17) – *пир* (МҚ,І,324), *гүнә* (Е,246), *дозақ* (ҚҚ,414), *дуза* (МҚ,І,678), *пайғамбар* (К,512) *пайғамавар* (МҚ,І,333), *азат* (Е,190), *азад* (І,67), *пайманасы тольұ* (Ө,46), *пәйман* (МҚ,І,335).

3. Слова, связанные с экономикой: *пул* (Ө,64), *пул* (МҚ,І,315), *кисе* (А,646), *кисә* (МҚ,ІІ,378), *кәбап* (Ө,49), *кабаб* (МҚ,ІІ,306) *сарпай* (А,648), *сарпайы* (МҚ,ІІ,31), *дәрұаза* (А,682), *дарваза* (МҚ,І,697), *хана* (Ө,85), *хана* (МҚ,І,535), *дийұал* (А,682), *дивар* (МҚ,І,697), *гилем* (Е,279), *гелим* (МҚ,ІІ,403), *зәхәр* (Е,103), *захр* (МҚ,І,722).

4. Название растений: *мийұе* (ҚҚ,477) – *мивә* (МҚ,ІІ,591), *бағ* (ҚҚ,504) – *бағ* (МҚ,І,172), *лалазар* (ҚҚ,464) – *лалезар* (МҚ,ІІ,417), *бадам* (Е,114) – *бадам* (МҚ,І,198), *дарақ* (К,598) – *дарахт* (МҚ,І,618), *гүл* (А,641) – *гол* (МҚ,ІІ,399).

5. Слова, обозначающие абстрактные понятия: *әрман* (ҚҚ,407) – *арман* (МҚ,І,65), *лал* (Ө,7), *лал* (МҚ,ІІ,416), *перийзад* (ҚТ,270), *паризад* (МҚ,І,294), *ғайрат* (ҚҚ,417), *гәйрат* (МҚ,ІІ,216), *ғамқор* (Ө,51), *гамхор* (МҚ,ІІ,212).

В приведенных выше примерах кроме существительных встречаются некоторые слова, обозначающие качество, признак *мәрт* (ҚТ,283), *азат* (ҚҚ,483), *бостан* (ҚҚ,461), *шийрин* (ҚҚ,465), *шад* (ҚТ,286), *мәс* (ҚТ,318), *рәұан* (ҚҚ,426), *пәк* (ҚҚ,455), *пәс* (Ө,8), *гөне* (Ө,75), *кем* (Е,112) и т.д. В эпосе «Алпамыс» среди приведенных примеров не встречаются глагольные слова, однако при помощи присоединения аффиксов к словам персидского происхождения и в результате сочетания вспомогательных глаголов образуется производные глаголы: Таң рәұан атып, күн шашырап шықпаға мейил еткен ұақтында (Ө,37), Алла рәхим қылғай көздиң жасына (Ө,36), Сабыр әйле палұан, сабыр әйле, Сабырлы жетер муратқа (Ө,33), Бунша неге кемлик тартып жылайсаң, Қапалығың баян әйле өзиме (Ө,35), Қалар болдым ада болмас азапқа (Е,135). В этих примерах слова *сабыр әйле*, *баян әйле*, *ада болмаұ* являются производными глаголами.

В языке эпоса «Алпамыс» часто употреблен местоимения *хәр*, *хәмме*, *хеш* вспомогательные слова, *егер*, *хәм*, *я*. Некоторые слова персидского происхождения обозначают названия веществ, а другие являются синонимами, употребляющимися наряду с тюркскими

словами. Первый вид слов, вошедших из персидского языка являются названиями веществ, которые раньше не были у тюркских племен: *гилем, писте, мэй, бадам* и.т.д. В результате освоения слов из персидского языка увеличилось ряды синонимов. Некоторые слова персидского происхождения, употребляясь часто сузили сферу применения тюркских слов. Например: персидские слова *гул, мийўе, аспан, гөш* в результате плодотворного употребление в каракалпакском языке сузили круг применение слов *шешек, жемис, көк, ет*. Полияли них слова *мийман, дарақ, шәшме, ләб, шәхәр, сәдеп* употребляясь наравне с каракалпакскими словами, обогатили ряды синонимов в эпосе. Для обобщения значения слова или усиления пользуются оба варианта: *шийрин-шекер, арзыў-ҳал, мал-дәўлет, өнер-кәсип* и.т.д.

В языке эпоса освоенные из персидского языка аффиксы *бий-, на-* употреблен плодотворно: *нәмәрт, бийгүна, бийбаҳа, бийәрман, бийабырай, биймурат, бийўапа, напәк, надан, намәлим, надурьс* и.т.д.

Персидские слова эпоса «Алпамыс» претерпели семантические изменения. Многозначные слова освоены по одному или двум значениям. Например: слова *фарман* «буйрық» (приказ), «қарар» (постановление), а языке эпоса означает «әжел» (смерт), қайтыс болыў (умереть), слова *пир* в персидском языке имеет значение «жасы үлкен адам, ғарры» (почтенный человек, человек прекленного возраста, старик), а в языке эпоса озночает «диний косем» (религиозный возндь), слова «пайғамбар» в персидском языке имеет значение «хат әкелиўши, елши» (человек который прикосит письмо, почтальон, посол), а в языке эпоса, встречаясь в сочетании со словам *пайманасы толыў* употреблен в значении «қайтыс болыў, өлиў» (умереть). Слово *дәрман* в таджикском языке означает «дари-дармақ» (лекарство), а в языке эпоса употреблен в значении «күш-қуўат»(сила, мощь). Қайтарыўға менде дәрман қалмады (А,664). (Чтобы вернуть у меня не осталось силы).

В словарном составе каракалпакского языка, также и лексике эпоса «Алпамыс» и арабские слова занимают определенное место. «... процесс перехода слов из арабского языка связан с завоеванием арабов Средней Азии, влияние госуарства Арабия является одним из основных причин перехода слов из арабского языка» [18, 69].

Арабские слова в каракалпакском языке еще не изучены всесторонне, о них в некоторых трудах даны незначительные сведения. Например, в книге Ж.Шамшетова «Из истории слов, вошедших из

восточных языков в каракалпакском языке» (Нукус, 1984) анализированы слова, вошедшие в каракалпакский язык из арабского и персидского языков. В труде О.Бекбаўлова «Арабо-персидская лексика героического эпоса и ее историко-лингвистическая характеристика» (Нукус, 1979) всесторонне исследованы арабские и персидские слова каракалпакских героических эпосов.

В VIII веке в Средней Азии начал распространяться исламская религия, на арабской графике писались государственные документы, научные труды, произведения. Письмо, сформированное на основе арабской графики сузило сферу применения других местных (уйгурское и тюркское руническое письмо) писем и заняло их место. Это явление намного усилило влияние арабского языка. Арабский язык, являясь, развитой, усовершенствованной и имеющей богатый грамматической системой словарный состав после появления исламской религии особенно усилило свое влияние. В связи с такими общественно-политическими изменениями в словарном составе каракалпакского языка появились многочисленные арабские слова. Такое явление можно наблюдать и в составе эпоса «Алпамыс».

Арабские слова из эпоса можно разделить на следующие тематические группы:

1. Общественно-политические термины и слова, связанные с работой государственного управления: *халық, султан* (Ө,24), *султанун, хал* (ҚҚ,405), *хал, әскер* (ҚҚ,484), *аскар, ўазир* (ҚТ,373), *вазир, миллет* (ҚҚ,484), *мәллат, ғазийне* (К,586), *хазина, китап* (Ө,48), *кетаб, арза* (А,657), *арз, қағаз* (К,518), *кағаз, хызметкер* (Ө,68), *хэдматкар, хүким* (Е,153), *хүким* и т.д.

2. Слова, обозначающие религиозные понятия: *ислам* (ҚҚ,422), *исламун, ийман* (Ө,27), *иман, әжел* (Е,156), *ажалун, шейит* (Ө,55), *шахид, алла* (Ө,56), *аллаху, үммет* (Е,157), *үммет, зиярат* (Ө,59), *зйаратун, жаббар* (Е,219), *жаббарун, жәннет* (ҚТ,338), *жаннатун, ҳарам* (Ө,31), *харам, дин* (ҚҚ,431), *динун, сәлле* (А,652), *салла, шайық* (Е,102), *шайхун, шайтан* (Ө,34), *шейтан, ақырет* (К,560), *ахиратун, садақа* (А,652), *садағә, жан* (Ө,25), *джан, кәпир* (К,567), *габр* и т.д.

3. Слова, обозначающие космические объекты, время и объем: *аспан* (Е,282), *ас /э/ ман, әлем* (ҚҚ,484), *алам, маўлед* (К,546), *моўлед, ўақыт* (К,602), *вагт, майдан* (А,612), *мейдан, сапар* (А,618), *сафар, әтирап* (А,633), *годам* и т.д.

4. Слова, обозначающие абстрактные понятия: *абад* (ҚТ,253), *абадун, сабыр* (Ө,33), *сабр, интизар* (ҚҚ,414), *энтэзар, әдил* (ҚҚ,475),

адл, сайран (ҚТ,349), *сайр, қыял* (ҚК,477), *хайал, қыянет* (ҚК,488), *хийанат, зият* (ҚТ,367), *зйада, дәлил* (ҚК,447), *далилун, раһим* (К,543), *рахимун, рәхәт* (ҚК,461), *рахат, разы* (Ө,61), *зәләл* (А,668), *залалат, хұрмет* (ҚТ,390), *хұрматун, әдеп* (ҚТ,228), *адап, мәни* (А,682), *мани, рухсат* (ҚК,405), *рухсатун, ҳадал* (ҚТ,384), *ҳалал, сақый* (ҚТ,272), *сахий, сыр* (Ө,28), *сир, шер* (Ө,63), *шер, ақмақ* (ҚК,423), *ахмақун, аман* (Ө,61), *себеп* (Ө,69), *сабаб, ашық* (ҚК,456), *эшг, әзиз* (ҚК,432), *әзиз, ғарип* (ҚТ,368), *гариб, зулым* (Ө,39), *золм, жапа* (I,17), *жафа, тәрк* (К,539), *тарк, шәрт* (ҚТ,368), *шарти, қурбан* (Ө,27), *горбан, маскара* (Е,236), *масхара, сәлем* (К,544), *салам, әдет* (ҚТ,335), *адат, қадир* (К,561), *гадр, қәхәр* (К,562), *гәхәр, нәлет* (К,569), *ланат, ылайық* (ҚТ,376), *лайег, мақсет* (К,609), *магсуд, хабар* (Ө,77), *хабар, лекин* (ҚТ,337), *ликен, ўәде* (А,611), *вада, мәлим* (ҚТ,364), *малум, хұрмет* (К,525), *хармат, пикир* (2,256), *фәкр, нәзер* (К,532), *назэр* и др. слова [19].

Арабские слова, во-первых, освоены в связи с работой государственного управления, религией, культурно-просветительной, научной; во-вторых освоены через персидско-таджикские языки устной форме. Если это можно наблюдать, например, в словах наподобие «дәрхал, ғамқор, хәўескер, хызметкер, бийўапа, намәлим», где арабским словам прибавлены персидские аффиксы, то некоторые слова арабского языка были заимствованы через персидский язык с изменением значение, которые обрели в персидском языке. Из-за того, что некоторые слова обозначают государственного устройства и религиозные понятия являются историзмами: *шайх, иман, шейит, теберик, закат, бейиш* и т.д. Многие арабские слова, обозначают абстрактные понятия. Некоторые слова с этимологическим арабским корнем с современной точки зрения не является заимствованным: *қәлем, китап, ўатан, дунья* и т.д. Большинство слов, относящиеся в арабском языке к различным частям речи в каракалпакском языке освоены как существительное. Некоторые прилагательные, причастия, числительные арабского языка в каракалпакском языке употребляются в субстантивированном виде: *сақый – Сақый* /Собственное имя/, *сабыр – Сабыр* /Собственное имя/, *әзиз – Әзиз* /Собственное имя/.

Большинство арабских слов, обозначая научное, политическое, государственное управление, связанное с религией и абстрактное понятия являются ноетъемлимым пластом словарного состава эпоса.

Обобщая можно сказать, что изучение историю и причин заимствования дает богатый материал для науки. Поэтому

заимствованные слова в эпосе требует дальнейшего глубокого и всестороннего исследования.

ЛИТЕРАТУРА

1. Васильев П.В. *Об отношении китайского языка к средне-азиатским*. // Миннарпрос. - Вып. IX. - 1872.-С.103-104.
2. Малов С.Е. *Памятники древнетюркской письменности*. - М.1951.-С.28.
3. Баскаков Н.А. *Состав лексики каракалпакского языка и структура слова*. - М.1962.-С.71.
4. Бафин Б. *Китайские элементы в языке казахов Синьцзяна*. Автореф. дис. канд. фил. наук. -Алма-ата.1973.20 С.
5. Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В. *Краткий этимологический словарь русского языка*.-М.1975. -С.26.
6. Гулямов Х. *Узбекско-таджикские языковые связи*.-Ташкент: 1963. -С.9-80.
7. Цинцуис В. И., Бугаева Т.Г. *К этимологии названий металлов и их сплавов в алтайских языках*. - Л.-1979. -С.45.
8. Примеры из китайского языка приведены из следующих источников: Ошанин И.М. *Китайско-русский словарь*. - М.1955.; Васильев П.В. *Об отношении китайского языка к средне азиатским* // Миннарпрос.-Вып.IX. - 1872.-С103-104; Новгородский В.И. *Китайские элементы в уйгурском языке*.-М.:Изд. МИВ.1951; Рахимов Т.Р. *Китайские элементы в современном уйгурском языке*. -м.1970; Баскаков Н.А. *К проблема китайских заимствований в тюркских языках* // СТ.-1987.№ 5. С.69-75.
9. Мелиоранский П.М. *Турецкие элементы в языка «Слова о полку Игореве»*, - ИОРЯС, -Т.7. кн.2.-1902.
10. Корш Ф.Е. *Турецкие элементы в языка «Слова о полку Игореве»*, -ИОРЯС, - Т.8. кн.4.-1903.
11. Малов С.Е. *Тюркизмы в языке «Слова о полку Игореве»*, Известия АН СССР. - Т. V. -вып.2. -С.138-139. -.1946.
12. Бартольд В.В. *Собр. сочинений*. -М.: Наука.1968. -Т. V. -С.24.
13. Ramsted G. J. *Alte turkische und mongolische Titel* (1939) JSFO, 55 Helsinki. 1951.
14. Баскаков Н.А.*Состав лексики каракалпакского языка и структура слова*.- М. 1962.-С. 76.
15. М. Қашғарий. *«Девону-лузат-ит-түрк»*. Т. I. - С.66.
16. Юдахин К.И. *О киргизском термине «ақын»*. // Академику В.А. Гордлевскому. Сб. статей. -М. 1953. - С.328.
17. Примеры из персидского языка приведены из следующих источников *«Персидско-русский словарь»* (Под. Редакций Ю.А. Рубинчика. - М., Т. I-II) бойынша берилди.
18. Бердимуратов Е. *Ҳазирги қарақалпақ тили. Лексикология*. -Нөкис.: Билим, 1994. -Б. 69.
19. Примеры из арабского языка приведены из следующих словарях: Баранов Х.К. *Арабско-русский словарь*. - М.: Русский язык. 1984.-942 с.; Ондасынов Н.Д. *Арабша-қазақша түсіндірме сөздік*. - Алматы.: Мектеп, 1984. -Б. 256.

УДК 891.5

**ПРОБЛЕМА ДОКУМЕНТАЛИЗМА И ХУДОЖЕСТВЕННОГО
ВЫМЫСЛА В БАШКИРСКИХ ИСТОРИЧЕСКИХ РОМАНАХ**
THE PROBLEM OF FICTION AND DOCUMENTARY CHARACTER IN
THE BASHKIR HISTORICAL NOVELS

З.Г. МУРЗАГУЛОВА*

Резюме

Возможности, которые появились с началом перестройки и гласности, привели авторов исторических романов к поискам исторической правды, сделали ее ведущим мотивом их творчества. Все это привело к усилению в исторической прозе документализма и более широкому использованию исторических гипотез. На основе вновь открытых документов и фактов писатели стремятся отстоять новые взгляды на исторический путь башкирского народа, его общественное и культурное развитие.

Ключевые слова: Роман, документализм, историческая гипотеза, исторический роман, историческая правда.

Summary

The opportunities that have arisen with the beginning perestroika and openness, led the authors of historical novels in the search for historical truth, have made it the leading motive of their creativity. All this led to an increase in the historical fiction documentary character and the wider use of historical hypotheses. The writers tend to defend the new perspectives on the historical path of the Bashkir people, his social and cultural development. On the basis of newly discovered documents and facts.

Keywords: Roman, documentalism, historical hypothesis, the historical novel, the historical truth.

Возможности, которые появились с началом перестройки и гласности, привели авторов исторических романов к поискам исторической правды, сделали ее ведущим мотивом их творчества. Все это привело к усилению в исторической прозе документализма и более широкому использованию исторических гипотез.

«Кровавый 55-й» Г. Хусаинова сочетает в себе черты таких жанров древней и средневековой восточной литературы, как тауарих, летопись, тахризнаме (письмо) и представляет собой оригинальное документально-художественное произведение. Его можно определить как историко-хроникальный роман. На основе документальных

* кандидат филологических наук, доцент Башкирский государственный университет, г. Уфа-Башкортостан.

Candidate of Philology, Associate Professor of Bashkir State University, Ufa-Bashkortostan.

источников середины XVIII века автор воссоздает объективную картину жизни Башкортостана той поры. В это время на землях башкир было построено множество заводов и крепостей. Проводилась политика насильственной христианизации мусульманского и языческого населения края. Одной из главных причин восстания 1755 года было посягательство на духовную свободу народа. Стремление показать общественно-политическое развитие народа на основе нравственно-этических принципов стало для башкирской литературы новым достижением.

Роман отличается композиционным своеобразием: он состоит из двух относительно самостоятельных произведений. В отличие от классического романа-хроники, где временная последовательность соблюдается достаточно строго, автор позволяет себе нарушать естественное течение времени авторскими ремарками и отступлениями. Своеобразен и язык романа: стиль повествования произведения приобретает черты письма Батырши императрице, широко используются слова из арабского и персидского языков.

Использование в основе сюжета нравственно-философских принципов и подходов, преобладание нравственно-психологических конфликтов придает роману, наряду с указанными, социально-психологические черты.

Несколько позже романа Г. Хусайнова увидел свет роман Р. Баимова «Кречет мятежный», также продолжающий традиции историко-документального романа. Роман Р. Баимова посвящен описанию одного из самых горьких и героических моментов истории башкирского народа – национальному движению 1917 – 1920 гг., а также деятельности одного из видных деятелей башкирского национального движения того времени З.Валиди. В источниках советского периода национальные и религиозные движения народов России начала XX века характеризовались как буржуазно-националистические, направленные против революционных устремлений народных масс. Р. Баимов в своем романе подвергает критике устоявшиеся представления и стремится восстановить историческую правду о событиях тех далеких уже лет. Не останавливаясь на деталях, автор ведет повествование на уровне идей и концепций. События развиваются в романе резко и стремительно. Вся сила устремлений писателя направлена на раскрытие истинной сути событий, восстановление исторической справедливости по отношению к деятелям минувшей эпохи.

Сложная и жестокая общественно-политическая борьба выводит на арену истории множество самых разных людей. Становление Заки Валиди, крупного исследователя истории, культуры и литературы восточных народов, в качестве одного из ведущих политических деятелей тюркских народов рассматривается Р. Баимовым как веление времени. Политическая деятельность Валиди направлена на построение федеративного государства, где национальные автономии имели бы реальную полноту власти.

Разделяя взгляды своего героя, автор отмечает, что проблема цивилизованного устройства государства всегда была в России одной из самых сложных и трудных. Нежелание русского государства предоставить хотя бы минимальную автономию национальным регионам, стремление всегда быть во главе и всем руководить рассматривается как одна из главных причин всех неудач государственного строительства.

Своим романом Р.Баимов показал всю пагубность для башкир политики классовости, партийности и тоталитарного режима России, деятельности партийно-правительственного аппарата России, основанного на принципах империалистического государства.

Автор в своем романе использует самые разнообразные литературно-художественные средства, что несомненно повышает интерес читателя. Это произведение своей яркой публицистичностью, эпичностью, остротой поставленных проблем стало заметным явлением башкирской литературы последних лет.

Ограничение рамками документа создает невероятные трудности при воссоздании характеров и образов, описании внутреннего состояния героев, их психологии. Б. Рафиков такими своими романами, как «Карасакал», «В ожидании конца света» показал, что не только строгое следования историческим фактам, но и творческая фантазия играет огромную роль для создания полноценного художественно-исторического произведения.

Б.Рафиков получил широкую известность своими романами-гипотезами: «Оседланный конь», «Кунгак», «В ожидании конца света». Историческая гипотеза это такая форма жанра, при котором писатель имеет возможность по-своему трактовать те или иные события, обогащая их новыми данными, переставляя, следуя логике объективности, местами, додумывая там, где нет достоверных исторических свидетельств.

В романе «В ожидании конца света» к анализу событий начала XIII века автор подходит с историко-философских, социальных позиций, стараясь понять причины того, что башкиры, болгары, кипчаки, другие народы, находящиеся на разных ступенях исторического и культурного развития, оказались под властью татаро-монгол.

Особое значение Б.Рафиков придает образу выдающегося поэта средневековья Кул Гали, который играет значительную роль в композиционном построении романа, усилении конфликта романа. Гуманистические идеи, воплощенные в произведении Кул Гали «Киссаи Йусуф» находят свое воплощение в романе в описании исторического контекста эпохи, усилении драматического, психологического начала романа.

Широко используются и исторические свидетельства монаха Юлиана. С их помощью автор воссоздает картины жизни башкир того времени, данные глазами человека иной культуры, иного вероисповедания.

Достижение высокого уровня художественности в исторической прозе обычно становится актуальным в те периоды жизни общества, когда общественно-политические процессы начинают носить более спокойный характер. Тогда писатель имеет возможность более глубокого проникновения в описываемые им процессы и явления, стремится к художественно адекватному и полноценному их воплощению в ткани литературного текста, особое внимание уделяет логико-философскому и психологическому обоснованию поступков, мыслей и чувств своих персонажей. Примерами подобного отношения к описываемому историческому материалу служат произведения Б. Рафикова и роман Н. Мусина «Здесь покоятся кости батыров». По своим жанрово-стилевым особенностям роман Н.Мусина близок к роману Б. Рафикова «Карасакал». При создании образа Алдар батыра Н. Мусин не ограничивал себя требованием строгого соответствия историческим данным. Его задача – исследовать общественно-политическую деятельность тархана Алдара на возможно более широком социальном фоне, значительное внимание уделяется и психологическому обоснованию поведения героя.

Значительную роль в развитии литературно-художественных достоинства башкирской исторической прозы сыграло обращение к психологическим аспектам жизни людей того или иного общественно-исторического периода: особенностям мировоззрения и мироощущения, межнациональным и межэтническим связям и отношениям. Усиление этой тенденции ведет к необходимости выявления психологических аспектов поведения героя, особенностей его духовного мира.

ӘОЖ 818.992 71

**М.ДУЛАТУЛЫ – ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫНА МОЛ
ҮЛЕС ҚОСҚАН ҰЛЫ ТҰЛҒА**

**M.DULATULY - KAZAKH LITERARY SCIENCE MAXIMUM
CONTRIBUTION TO A GREAT PERSONALITY**

Құдайберген МӘМБЕТОВ*

Түйіндеме

Мақалада дарынды ақын, ағартушы, публицист М.Дулатұлының жастарды білім-ғылымға шақырған лирикалық туындылары сараланады. Тұрмыс, салт-сана және оқу, ғылым туралы көсемсөздерінің бүгінгі таңда да барынша қажеттілікке айналып отырғаны мақалада жан-жақты сараланып берілген. Сондай-ақ олардың тәуелсіз Қазақ елінің тағдырымен, болашағымен байланысын айқындауға талпыныс жасалады.

Кілт сөздер: Алаш, оқу, білім, ғылым, көсемсөз, лирикалық туынды.

Summary

This article is an analysis on the lyrical work of a gifted poet, educator, essayist M.Dulatuly to encourage young people to know. The article details the life, habits, learning about science and journalism and the importance of it all. As well as it's aspirations for the future of the independent Kazakh nation.

Keywords: Alash, training, education, research, publicity, lyrical work.

Алаштың арысы М.Дулатұлы – туған Қазақ елі үшін бүкіл өмірін құрбан етуге сәт сайын дайын тұрған күрескер ұлы ақын. Оның ел аузында жатталып, бүгінгі таңда да өзіндік құнын жоймаған «Таза бұлақ», «Мұң», «Арманым», «Сырым», «Қажыған көңіл», «Қиял», «Таң» өлеңдері – тәуелсіздігіміздің нығайып дамуына, Қазақ жұртының өсіп, өркендеуіне, мәдениеті мен әдебиетінің көркеюіне мол үлес қосатын көркем туындылар.

М.Дулатұлының:

Елең етер намысқа қызып жігіт аз,
Бұл не ғажап - жұрт керең боп қалған ба?
Мен не болсам, болайын саған садақа,
Сүйікті жұртым, қақпанға түсіп алданба! [1, 96] –

* филология ғылымдарының кандидаты, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркология ғылыми-зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері Түркістан-Қазақстан

Candidate of Philology, International Kazakh-Turkish University named Kh.A.Yasawi, Senior scientist of the Research center of Turkology, Turkestan-Kazakhstan.

деген өлең жолдарынан оның қарақан бастың қамын ойламай, өзін халқы үшін құрбан етуге дайын екенін көреміз. «Мен не болсам, болайын саған садақа» деп ел мұңын, халық мүддесін жеке өз басынан жоғары қояды.

Ақын «Шағым» өлеңінде «қалғанша жарты жаңқам мен сенікі», «пайдалан шаруаңа жараса Алаш» - деп нағыз күрескер, халқын қапысыз сүйген, қазағының қайғы-қасіреті мен қуанышына ортақтаса білген ақын екендігін айқындай түседі.

М.Дулатұлының «Қазақ халқының бұрынғы һәм бүгінгі халі» атты туындысында қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін, халықтың басындағы ауыр халді айта келіп, сол қасіреттен шығудың жолын лирикалық өлең жолдары арқылы көрсете отырып, қазақ халқына адал қызмет ету - әрбір саналы, оқыған азаматтың ең бірінші борышы, міндеті екендігін ақын былай толғайды:

Адасып қараңғыда сорлы қазақ,
Ай тумай, күн һәм шықпай, тұр таң атпай.
Сөндірмей жанған өртті көрген адам,
Қалайша тұру мүмкін жанға батпай [1, 21].

Ақынның бұл өлеңінің құндылығы бүгінгі тәуелсіздікке қол жеткізген Қазақ елінің жастарына да мол шуағын тигізетіндігі ақиқат. Ел басындағы отырған абзал азаматтарымыз М.Дулатұлының халқының болашағын, бостандығын жырлап өткен өлеңдерін оқып, өздерінің болашағына айқын, тура жол табары сөзсіз.

Патшалық Ресейге өз еркімен Қазақ елі қосылғанмен халық үміті ақталмағанын, қайта қараңғы қапаста қалғанын, одан құтылудың жолы – бірлік пен ынтымақта, болашақты ойлаған саналы іс-әрекетте, өнер-білімге ұмтылған өршіл талапта екенін ұғындырған ақынның жан айқайы «Таршылық хәліміз хақында аз мүнәжәт» өлеңінде айқын көрініс тапқан.

Жас орнына көзімізден қан кетіп,
Қолымыздан ата мирас заң кетіп,
Хүкім шарифаттың емес қолда,
Ғаділдікпен халық билеген хан кетіп.

Аяқ асты болып қазақ қалды ғой,
Құр әншейін рухы қалып, жан кетіп.
Шаһбазалар басшы болған милләтке.
Аяғына қан түсті ғой мән кетіп [1, 40].

Ұлтының келешегі үшін күш-жігерін аямаған, адасса халқымен бірге адасқан, сәулесі жарық жолға ұмтылса – ұлтымен қоса ұмтылған, өзінің білімін осынау қорланған, намысы тапталған, мүсәпір болған халқына бағыштап қол ұшын беруді перзенттік парызым деп санаған Алаштың ұлы тұлғаларының бірі – Міржақып Дулатұлының әдеби туындыларын ХХІ ғасыр тұрғысынан қайта қарау – біздің қазіргі тәуелсіз кездің ғылымына қажетті іс.

Тәуелсіз қазақ елінің дамып өркендеуіне, тұғырының нығайып бекуіне М.Дулатұлының өлеңдері, көсемсөз, әдеби сын, зерттеу мақалалары – қазақ тілінде басылған туындылары орасан зор қызмет атқарады. Бүгінгі таңда да өзіндік құнын жоймаған ұлы туындылар.

Алаш азаматы М.Дулатұлы – қазақ әдебиеттану ғылымына нақты үлес қосқан ұлы тұлға. М.Дулатұлы өзінің «Ұрпаққа хат» көсемсөзінде: «Ол жылдарда бізде жазба әдебиет жоққа тән еді, ал мерзімді басылым болмады. Не істеу керек? Ойлана келе баспасөзде үн көтеруді жөн санадым. 1910 жылы «Оян, қазақ!» деген атпен өлең кітабым жарық көрді» [2, 8], – деп жазады. М.Дулатұлының «Оян, қазақ!» өлеңдер жинағы аз уақыттың ішінде татар баспаханасынан бірнеше мәрте басылып шықты. «Оян, қазақ!» деп Алаштың ұранына айналған бұл өлеңдер жинағы қазақ даласын шарлап кетті.

Көзінді аш, оян, қазақ, көтер басты,
Өткізбей қараңғыда бекер жасты.
Жер кетті, дін нашарлап, хал харам боп,
Қазағым, енді жату жарамас-ты [1, 13].

М.Дулатұлының алдына қойған мақсаты мен айтайын деген ойы төрт жолдық беташарға түгел сыйғызылған. Осы жинағы туралы автор: «Осының өзін көп көрді ме, қазақ кедейлерінің арасында төңкерісшіл әдебиет пайда болды деп, жандарм басқармасына ұзынқұлақ жеткізген үндеместер табылды. Ұстап, 1911 жылы абақтыға жапты» [2, 8], – дейді. Өзінің қайталанбас туындысы арқылы М.Дулатұлы қазақ ғылымына орасан үлес қосты.

Алаш саясаткері, қоғам қайраткері, әдебиет иесі, ғалым, ақын, тұңғыш қазақ романының авторы М.Дулатұлының әдебиеттанушылық мұрасын зерделеу өмір талабынан туындап отырған дүние.

М.Дулатұлының «Октябрь төңкерісінің үшінші жылы» туындысында: «Ешкімге бағынбаған, тірі жанған жалынбаған, еркі өзінде ерке жауынгер, ержүрек, жігерлі, өзі көсем, серке еді. Ақ көңіл, ақ жарқын, уағдашыл, айтқан сертке берік еді.

Бұл кім десеңіз?

Қазақ еді.

Сарыарқаны жайлаған, есепсіз мал айдаған, соны қоныс, тұнық су; шалғынға бие байлаған, көл жағалай ел қонып, ат шаптырып, той қылып, мереке қызық күн сайын, жарыс салып жас ұлан, қыз бозбала ойнаған, уайым жоқ, қайғы жоқ.

Бұл кім еді десеңіз?

Бұл қазақ еді!

Құл болды, қор болды. Жайылып жатқа бас ұрды. Басынан ерік, малынан билік кетті. Жер мен судан айрылды. Жігер қатты жасыды. Қоян жүрек қорқақ болды. Партия деген пәлеге жолықты.

Бұл кім?

Бұл да – қазақ,

Бірақ бұл орыс патшасына бағынып, өткен күнін сағынып, бір көруге зарығып, жарық сәуле көре алмай, қараңғыда қамығып, жыламсырап қамыққан қазақ еді» [2, 9-10].

М. Дулатұлы қазақтың өткен өмірін шебер, шынайы суреттеген. Еркін өскен жауынгер, «ержүрек қазақ», «қоян жүрек қазақ», «қараңғыда қамығып», «жайылып жатқа бас ұрған» қазақтың басынан өткен ауыр тауқыметті тұрмысын жазған, ашығын айтқан. М. Дулатұлының шығармаларын зерделеп таныған сайын оның нағыз терең ойлы ұлы ғұлама ғалымдығына көзің анық жетеді.

М. Дулатұлының «Тұрмыс, салт-сана, оқу» туралы көсемсөзінде: «қымыздан артық сусын жоқ», «шайнамның сүйкімдісі жылқы еті», «үй-ішінің қожасы - еркек», «әйел – еркектің ыңғайымен жүріп, айтқанын істейді», «баланың билігі әкесінде», «әкесінің сөзін тындамаған бала – бейбастақтық көргенсіз аталады», «ауылдың билігі ақсақалда, ақсақалға бағынбаған ауыл бетімен жайылған, бассыз, берекесіз аталады» [2, 71].

М. Дулатұлы әр елдің қолданған салт-санасы сол елдің кәсібімен байлаулы, яғни «салт-санасының әкесі – кәсіп» [2, 73], – дейді.

Сананы тәрбиелейтін – кәсіп пен оқу; санаға оқудан да кәсіптің әсері артық дегенбіз. Бұрынғы оқу кәсіпсіз құрғақ оқу болғандықтан, сананы кәсіптей тәрбиелей алмайтынын көргенбіз. Жаңа оқу – бұрынғыдай құрғақ оқу емес, кәсіпке, бейнетке баулып үйрететін оқу. Сондықтан жаңа оқудың салт-санаға тигізетін әсері тұрмыстың, кәсіптің әсерінен артық болмаса, кем болмаққа тиіс» [2, 79] (Таймінер. «Қызыл Қазақстан» журналы, 1923 ж., № 15), – дейді М. Дулатұлы.

Ақынның бұдан 91 жыл бұрын айтқан «кәсіп пен оқу» туралы жазған көсемсөзі бүгінгі таңда енді ғана қолға алынып жатқан дүниелер. Білім мен кәсіпті байланыстыра оқыту мәселесін Білім және ғылым министрлігі дамыған елдердің тәжірибесіне сүйеніп қолға алуы, бұрынғы өткен оқыған зиялы қауымдардың жазғандарына мән бермей, зерттеп, зерделеудің салдарынан туындап отырған мәселе.

М.Дулатұлы «Балалардың ақылына тоқыған білімін, құрғақ білім күйінде қалдырмай іске асырып, баланың ойымен түсініп, білгенін қолымен істеп, ... ғылымның түрлі заңдарын ақылына тоқып, жаттап алғанның үстіне, ол заңдарды іске асырып, өз қолымен іс істеп үйренеді. Мұнан: бала жасынан еңбекке үйреніп, бейнеттен жиренбей, бейнеттің адамгершілікке зияны жоқ екенін, тұрмысқа аса пайдалы екенін жан-тәнімен бірдей түсініп шығуы тиіс; Жасынан еңбек қылып, еңбекті сүйіп үйренген баланың санасында еңбектен жиренетін теріс ұғым қалмасқа тиіс» [2, 79], – дейді. Яғни баланы мектеп табалдырығынан бастап еңбекке, кәсіпке баулу өте тиімді болмақ. Бүгінгі таңда «құрғақ білім күйінде» қалмай оқыту және кәсіпке баулу өмір талабынан туындап отырған мәселе.

М.Дулатұлы «Ғылым төңкеріс» атты көсемсөзінде: «Ғылым төңкерісінің толқыны езілген халықтың дертіне ем болатынын халық сезуге тиіс, халық ақыны халық сезімін жырлайды; ғылым төңкерісін ақынның сүйгені – халықтың сүйгені!» деп ақын:

«Шар тараптан жиналсын,
Жаңа талап жас ұлан.
Ғылым туын қолға алсын,
Құттықтаймын бас ұрам» [2, 145], –

деп жастарды білімге, ғылымға, кәсіпке шақырады.

М.Дулатұлының көсемсөздерінің қай-қайсысын зерделеп, зерттесең де оның бойында бүгінгі тәуелсіз Қазақ елінің тағдырымен, болашағымен байланысын аңғару қиын емес.

Кейбір саясаткерлер Қазақ елінің мемлекеттілігін «егемендік алған жылдардан бастау алады» деген пікіріне М.Дулатұлының: «Қазақ - ғасырдың ар жағында көп заман бұрын өзінің хандығы болып, өзін-өзі билеген ежелден қазақ атанған түркі жұртының бір тарауы» [2, 82], - деген аталы сөзі дәйек болып табылады.

Қазақтың мемлекеттілігінің тарихы Керей мен Жәнібек 1465 жылы алғашқы хандық құрған кезден басталады. Бұл туралы Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев Астана қаласы активімен кездесу барысында,

келесі жылы еліміз қазақ мемлекеттілігінің 550 жылдығын мерекелейтінін айта келіп: «Керей мен Жәнібек 1465 жылы алғашқы хандықты құрды, қазақтың мемлекеттілігінің тарихы сол кезден бастау алады. Бәлкім ол бүгінгі шекарасындағы, бүкіл әлемге осынша танымал әрі беделді, осы ұғымның қазіргі мағынасындай мемлекет болмаған да шығар. Бірақ бұлай деп сол кездегі басқа да барлық мемлекеттер туралы да айтуға болады. Ең маңыздысы, сол кезде оған негіз қаланды, біз бабаларымыздың ұлы істерінің жалғастырушыларымыз. Бүгінде біздің еліміз барлық таяу мемлекеттермен көпқасырлық достық және тату көршілік дәстүрлерін сақтап отыр. Осы қарым-қатынасты әрдайым сақтағанымыз жөн» [3, 1], – деді. Қазақ елі тәуелсіздігіне қол жеткізген соң ғана өзінің тарихын, мемлекеттілігін, дінін қалпына келтіріп, ата-бабаларымыз аңсап өткен армандарына қол жеткізді.

М. Дулатұлы әдебиет майданында Қазақ елінің тағдырына, болашағына, басын көтеріп, көзін ашып оянуына мол үлес қосқан Алаштың біртуар ардақты азаматы.

М. Дулатұлының «Қазақ тарихы» (Түрік баласы. «Қазақ», 22 март 1913 ж. №7) мақаласында «Алаш» туралы өз пікірін, ғылыми-зерттеуін ұсынған: «Қазақтың «Алаш» атанғаны хижреден (Мұхаммед ғалейһ сәләмнің Меккеден көшіп, Мединеге барып кірген күнімен) алты жүз жыл өткен соң, Шыңғыс хан тұсында болды. Шыңғыс хан бүкіл мүліктен төрт баласына бөліп бергенде, Дешті Қыпшақты, Сібірдің күнбатыс жағын осы күнгі Сарыарқаны, Еділ-Жайық өлкесін үлкен баласы Жошыға беріп еді. Ол күнде Жошы ұлысына қараған алты рулы ел бар еді. Сол алты рудың һәр-қайсысына бөліп алты ұран беріпті, һәр руға өзіне бөлек таңба, ағаш қос беріпті. Сол күнде бүкіл Жошы ұлысының ұраны «Алаш» болыпты. Жошы ұлысында алты ру болғандықтан, «Алты Алаш» болады. «Алаш» деген сөздің алғашқы мағынасы – Отан кісісі (Соотечественник) деген сөз болады. Мұны бір ақынның Абылайға айтқан өлеңінен білеміз:

Тақсыр-ау, ұнатсаңыз, қарашыңмын,
Ұнатпасаң, жай жүрген алашыңмын [2,8], – дейді.

Сол өлеңде «Алаш» отан кісісі мағынасында және қазақта «Алаң келе ме, Алаш келе ме» деген бір мәтел сөз бар. Сондағы Алаң – шет елдің кісісі, Алаш – отан кісісі мағынасында болады.

Сол күнде Жошы ханға «Алашы» деп лақап қойылады. Алашы – алаштың басшысы (глава отечества) мағынасында болады. Қазақтың

«алаш алаш болғанда, алашы хан болғанда» деген ескі сөзі сонан қалған.

Алаш қайраткері, ақын М.Дулатұлы өзінің пікірі арқылы Алаш сөзіне қатысты бүгінгі таңда да өзіндік құндылығын жоймаған ғылыми тұжырымдама жасаған.

М.Дулатұлының алаш жастарына арнап жазған «Өнерін халық пайдасына жұмсап жүрген оқығандарымызға», «Жастарға», «Насихат ғумумия», «Шатлық», «Жігіттерге», «Шәкірт», «Жас қазақтар, қайдасың?», «Алашқа», «Жаңа тілек» өлеңдерінде жастарды оқуға, өнерге, ғылымға, еліне қызмет етуге үндейтін. Бүгінгі жастарымызға да ХХІ ғасырда жөн сілтейтін құнын жоймаған туындылар.

Ақын өлеңдер жинағының «Сөз басында»: «Қой, бүйтпелік, һәр халықтың күші һүнер болса, ол һүнерге аллатағала қасында һиммәтіміз (ынта, талап) саясында біз, қазақтар да ортақ болсақ керек, соның үшін мұсылманша ғылымдар оқып, дінімізді танып, надандардың көзін жойып, көңілін ашып, мұнымен ахиреттік файдамызды табалық» [1, 19], – деп, халықтың күші өнер, білім, ғылым, оқуда деп түйіндейді. Ақынның «Өнерін халық пайдасына жұмсап жүрген оқығандарымызға...» өлеңінде:

Жау жүрек, қыран көзді арыстаным,
Жан қиып халық үшін қарысқаның.
Қатардан қазақ сорды қалдырмасқа,
Бәйгеге ұлы дүбір жарысқаның [1, 36].

М.Дулатұлы оқыған көзі ашық жастарға халқыңды қатардан қалдырмай, талмай халқыңа адал қызмет ет деп үндейді.

Ақынның «Жастарға» атты өлеңінде жастарды «жатырсың қазақ оянбай», «бар ма екен біздей ғафыл жұрт», «атырафқа көз салсаң», «көзі іскенше ұйқыға», «келе жатқан тоя алмай» деп оқымай, елге масыл болып жүрген жастарды сын садағына алады.

Сонымен қатар ақын жастарға ақыл-кеңесін береді, халқыңа қызмет ет, еліңді қараңғылықтан алып шық деп үн қатады.

Етемін үміт жастарым,
Мұрадын оңай кім табар,
Жар салып жұртқа қақсамай?

немесе:

Халыққа, жастар басшы бол!
Қараңғыда жетектеп.
Терең судан өтер ме,

Мың қойды серке бастамай? [1, 37]

М. Дулатұлының өлеңдерінің құндылығы сондай, жаңа Қазақ елінің көк туын желбірететін бүгінгі жастарымызға да арнап айтқанын аңғару қиын емес. Қазіргі жастарымыз М. Дулатұлының туындыларын оқып, өмірлеріне мол азық етіп алса, ақын айтқандай «халыққа жастар, басшы болары» сөзсіз. Бүгінгі Елбасының көрегендік саясатымен құрылған «Болашақ» бағдарламасымен әлемнің түкпір-түкпірінде оқып жатқан жастарымыз, жалпы оқыған қазақ жастары болашақта ақын жырлағандай: «қараңғыда жетектеп», «терең судан өткізіп», «мың қойды серке бастамай?» кім бастайды, болашақ жастардікі, Қазақ елін әлемге танытып, нығайтып, дамытатын жастар. Міржақып Дулатұлының «етемін үміт жастардан», «жаңа гүл шашқан бақшадай» деп айтқан ақындық сөзі бүгінгі жастарға да айтылғаны ақиқат.

Ақын «Жігіттер» өлеңінде: «Ойын-күлкі жастықта гүл дейміз ғой», «Сауық-сайран етелік жүр дейміз ғой» дей келіп:

Тоқта, бірақ осыдан пайда бар ма?
Қатемізді өзіміз көрмейміз ғой.
Ұзын сөздің қысқасы, құрбыларым,
Өнер абзал бәрінен, білмейміз ғой [1, 58].

М. Дулатұлының өлең шумақтарынан «ойын-күлкі, сауық-сайран» салғаннан жастарға еш пайда болмайтынын, тек «өнерлі өрге жүзер» дегендей өнерлі жас елінің тірегі, болашағы деген ақыл-кеңес айтады.

М. Дулатұлының «Насихат ғұмуия» атты өлеңі жиырма жеті бөлімнен тұратын (140 шумақ) осы өлеңінде автордың негізгі ақындық кредосы, азаматтық платформасы баяндалған поэзиялық монолог деп бағалауға болады.

Қазақ елі Россияға өз еркімен қосылғанмен үміт ақталмады, құрамындағы әр түрлі ұлыс-ұлттармен бірге ел қатарлы тіршілік етерміз деген арман-мүдделері табан асты болып тапталды, бұратана халыққа айналды. Осыны көрген ақынның шерлі жүрегінен запыран болып өлең шумақтары төгілді. Ақын бұл қараңғы қапастан құтылудың бірден-бір жолы – бірлік, ынтымақ, саналы іс-әрекет, өнер-білім, ғылымға ұмтылған өршіл жастарда екенін халқына өлең жолдары, көсем сөздері, көркем шығармалары арқылы жеткізумен болды.

Базары өнер-ғылым ашылғанда,
Лайық емес сіздерге құр қалатын.

Жан фида ғылым үшін мал тәрк ет,
Артылсын күн-күн сайын мәрифатың [1, 58].

Болашақты болжайтын көреген ақын өзінің насихаты арқылы бүгінгі тәуелсіздігіне қол жеткізген қазақ жастарына «базары өнер-ғылым ашылғанда», «лайық емес сіздерге құр қалатын», «мал тәрк ет» білім-ғылым жолында деп ақыл-кеңесін, насихатын уағыздап отырғаны ақиқат.

Бүгінгі қазақ жастары ғылымға көңіл бөлуі абзал. Ол жаңа заманның өмір талабы.

Жігітке талаптанған мың рахымет,
Пайдасын ғылымының халыққа шашқан.
Жаны ашып нашарларға құрмет етіп,
Салса егер түзу жолға болса адасқан [1, 59].

Ақын «шығады асыл – тастан, өнер жастан», «жігітке талаптанған мың рахымет», «пайдасын ғылымының халыққа шашқан» деп жастардың оқу-білім, ғылым арқылы еліне, халқына адал қызмет етуін армандаған. Бүгінгі таңда оқимын, ғылым жолына түсемін деген жастарға жарқын жол ашық.

Ақын «заманның кемшілігін айтқан зарлап», «үзілмей данышпандар шығып жатыр», «милләтке жаны ашып, ғамын ойлап» халқының қайғысы мен мүшкіл халдеріне жаны ашыған орыста Пушкин, Гоголь, Лермонтов, Крылов, Тургенев, Толстойлар бар десе:

Қазақта бұлар теңдес бар ғой шешен,
Халықтан мойны озып болған көсем.
Семейден шықты Ыбырай Құнанбаев,
Сөзінде хате бар ма сынап көрсең?

Ақын аз Байтұрсынов Ахметтей,
Сөзі алтын мағынасы меруерттей.
Оқыған ғибрат алып жас жігіттер,
Һәммәсі өз халқына хызмет еткен.

Оралдан Әбубәкір молла шықты,
Омбыдан Қыпшақбайдай жорға шықты.
Торғайда Ақмолла мен Нұржан жатыр,
Шөже, Орынбай, Мәшһүр Жүсіп о да шықты [2, 76].

Ақын жастарға өздері өмір сүрген заманның кемшілігін зарлап айтқан ақын-жырауларды, данышпан тұлғаларды саралай келіп, «бұлардың әрбір сөзі пайдаға асқан», «һүнерін хатқа жазып халыққа

пашқан», «мақтап өлең айтпаған нәрсе алуға», «ғажайып хикмәттің кілтін ашқан», - деп насихаттайды.

Жастардың М. Дулатұлының насихат өлеңінен алатын ғибраттары ұшан-теңіз.

М. Дулатұлы ұлтының келешегі үшін күш-жігерін аямаған, адасса халқымен бірге адасқан, сәулесі жарық жолға ұмтылса – ұлтымен қоса ұмтылған, қазақ халқының ұлттық санасын ояту үшін «Оян, қазақ!» өлеңдер жинағын жазған, өз дәуірінің көкейкесті мәселелерін көтерді, ағартушылық идеяларын насихаттады. «Алаш» партиясының белсенді мүшесі болып халқына адал қызмет еткен ұлы тұлғалардың бірі.

Елбасы Н. Ә. Назарбаев «Тарих толқынында» еңбегінде: «XX ғасырдың басында қазақ қоғамында зиялы қауым қалыптасуының ұрпақтар эстафетасы сияқты сипаты болғанын атап айтқан абзал. Ол тұста ой еңбегімен кәнігі түрде шұғылдану атадан балаға жұғысты болып отырған» [4, 296], - деп жазған.

Олар өз қызметінің басты мұраты қазақ халқының ұлттық төлтумалығын сақтау, сонымен бірге оның тарихи өткенін қалпына келтіріп, ұлттық санасын шыңдау деп санаған.

Осы мақсатта 1911 жылы Троицкіде М. Сералин мен Е. Әлімов ай сайын шығатын «Айқап» журналын, Орал облысында 1911 жылы «Қазақстан» газеті жарық көрсе, редакторлары Батырша Қайырғаниязов, Мұхаммед Қараша, Ғұмар Қарашев болды. 1913 жылы Ахмет Байтұрсынов пен М. Дулатұлының бірлескен қызметінің нәтижесінде Қыр өлкесінің ағартушылық-демократиялық бағыттағы тұңғыш биресми басылымы «Қазақ» газеті жылдың басынан шыға бастады. «Қазақ» газеті алғашқыда 3 мың дана болып басылған, газеттің тиражы бір жылдың ішінде 8 мыңға жетеді. Оппозициялық газет бола отырып, «Қазақ» қазақ халқының ұлттық сана-сезімін оятуға аз үлес қосқан жоқ, өз дәуірінің көкейкесті мәселелерін көтерді, ағартушылық идеяларын насихаттады, қозғалыстың және болашақ «Алаш» партиясының баспа органы болды. Жарияланымдардың отаршылдыққа қарсы сипаты өкімет орындарының наразылығын туғызды. 1913–1916 жылдардың өн бойында газет 26 рет жабылды, ал А. Байтұрсыновтың өзі әлденеше мәрте тұтқындалды (Қазақстан. XX ғасырдың басында. Алматы, 1994. 18-б.)

Қазақ халқын қараңғылықтан жетектеп жарық дүниеге шығаруға ұмтылған «Алаштың» ұлы тұлғалары жан-тәнімен газет-журналдар шығаруға барлық күш-қайратын жұмсады.

Алыстан Алаш десе, аттанамын,
Қазақты қазақ десе, мақтанамын,
Болған соң әкем - қазақ, шешем – қазақ
Мен неге қазақтықтан, сақтанамын [1, 108], –

деп жырлап өткен ақын М.Дулатұлының шығармалары, көсемсөздері, өлеңдері күні бүгін қазақ үшін қажетті, құнды қазыналар.

«Оян, қазақ!» деп ұлтының еңсесін көтерген Алаш ардақтысының ғылыми мұрасы бүгінгі Тәуелсіз қазақ елінің іргетасын нығайтуға, ғылым, білімнің көкжиегін кеңейтуге қосылған сүбелі үлес екені айқын.

Сондықтан М.Дулатұлының ой-пікірлерін, ғибрат сөздерін іске асыру Қазақ халқына және жастарына үлкен сын.

«Жаңа тілек» өлеңінде:

Жаңа жылда жаңа тілек тілелік,
Ескі жылды ескере де жүрелік;
Кеп жүрмесін қайта айналып түнеріп,
Көзің жасты, көңілің қаяу, алашым.

Жұрт болудың ойланалық амалын,
Қамсыз жатар емес енді заманың.
Надандықтың қираталық қамалын,
Мақсатыңа ұмтыл таяу, алашым! [1, 108], –

деп М.Дулатұлы бүгінгі тәуелсіз елдің азаматтарына, халқына, жастарына арнап тұрғандай. «жаңа жылда жаңа тілек тілелік», «жұрт болудың ойланалық амалын», «қамсыз жатар емес енді заманың», – деп ақын жырлағандай, қазақтың жаңа заманы туды, ел болып, бірігіп, Тәуелсіз Қазақстанның дамуына барша жұрт үлес қосу керек. Қамсыз жататын заман емес, білім, оқу, еңбек ететін заман.

Бүгін халықтың қуанышы кең күні,
Күн менен түн – таразының тең күні.
«Құт-береке болмаса екен кем күні»
Деп тілелік қолың жай-ау, алашым! [1,108]

Алаштың ардақты ақыны М.Дулатұлының осы бір шумақ өлеңімен Қазақ елінің құт-берекесі арта берсін деген оймен сөзімізді аяқтағанды жөн көрдік.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Дулатов М. *Шығармалары: өлеңдер, қара сөздер, көсем сөз.* Қазақ ССР Ғылым академиясы. М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты. Құрастырғандар: М. Әбсеметов, Г. Дулатова. Алғы сөзін жазған Ж. Ысмағұлов. – Алматы, «Жазушы», 1991. – 96 б.
2. Дулатов М. *Бес томдық шығармалар жинағы.* Үшінші том. Көсемсөз, әдеби-сын және зерттеу мақалалары, қазақ тілінде басылған кітаптар көрсеткіштері // Құрастырғандар: Дулатова Г., Ишанбаева С. – Алматы, «Мектеп» баспасы, ЖАҚ, 2003. 8-б.
3. Нұрсұлтан Назарбаев. *Қазақ мемлекеттілігі 1465 жылдан басталады.* // Қазақ үні. № 42. 28 қазан, 2014 ж.
4. Назарбаев Н. *Тарих толқынында.* – Алматы, Атамұра, 1999. – 296 б.

СЫРБАЗ СЫНШЫ
ELEGANT CRITIC

Т.О. АРИПЖАНОВА*

Түйіндемe

Мақалада әдебиеттанушы, сыншы ғалым, академик Серік Қирабаевтың қазақ әдебиетінің өзекті мәселеріне арналған сын мақалалары мен рецензияларына шолу жасалған.

Кілт сөздер: С.Қирабаев, монография, сыншы, әдеби сын, сыни очерк.

Summary

This article is an overview on the reviews and an urgent problem to criticism akademik Serik Kirabayev.

Keywords: S.Kirabayev, monograph, critic, literary criticism and critical essays.

Бүгінде қазақ әдебиеті ғылымының көш басында тұрған қазақтың біртуар азаматы, ұлағатты ұстаз, еңбекқор зерттеуші, салмақты сыншы, академик Серік Қирабаевтың шығармашылық өмір жолы кімге де болса үлкен өнеге болатыны сөзсіз.

Әдеби-көркем сын, әрине, көпшілік ой-пікірінің жемісі. Бұл салада өзінің бар қуат дарынын әдебиет игілігі үшін сарқа жұмсайтын - сыншылар [1,140].

Сын - өнер, өнер болғанда да өте қиын өнер. Белинскийден бастап бүгінгі белгілі сыншыларға дейін сыншы дарыны өте сирек кездесетін талант екенін, сыншы болу ең қиын да жауапты әлеуметтік-эстетикалық міндет екенін, әрқашан қыл көшірмен жүруге тура келетіндігін айтқандар, жазғандар көп. Соңдықтан елдің көңілін табу оңай емес және біреуге ұнай қояйын деп жарбақтау да шын сыншыға жат қылық. Әдебиеттің өгей ұлы емес, бел баласы болса да оңайлықпен мойындала қоятын, оқығандар түгел қоя қоятын өнер емес, бойындағы дарын қуатын сарқа жұмсайтын, талас-тартыс, дау-дамайдың додасына түсіп, ой-пікір сайысында пыңдалатын өнер. Міне, С.Қирабаевқа тән қасиет [1, 148].

С.Қирабаевтың сыншылық және әдебиеттанушылық еңбектерінің басым бөлігі қазақ совет әдебиетін зерттеуге арналған. Әдеби сынға Абай атындағы педагогикалық институттың екінші курсына оқып жүргенде жазған «Идеясыз жинақ» (Социалистік Қазақстан, 24.X.1948) мақаласымен келіп араласқан С.Қирабаев өмір белеңдерін бүгінде өнімді еңбекпен алып келе жатқан әдебиетші ғалым [2,157].

* Қазақстан инженерлі-педагогикалық Халықтар Достығы университетінің магистранты, Шымкент-Қазақстан.
Undergraduate, Kazakhstan Engineering and Pedagogical University of Friendship of Peoples, Chimkent-Kazakhstan.

Кемел ғалым сынды жасынан-ақ өндірте жазып, әдеби-мәдени үрдістегі алуан құбылыстардың, қыруар туындылардың көркемдік сипаттарын байыптауға ден қойды. Оның қаламынан шыққан 700-ден аса мақаланың салмақты бөлігі әдеби сынға тиесілі [3, 551].

Әдебиет тарихын жете білгендіктен, қай ақынның да шығармаларын немесе шығармашылығын әдебиет дамуының контекстінде қарастыру - өскен сыншылық шеберліктің, өскелең талғамның куәсі. Мәселен, «Поэзиядағы азаматтық әуен» (1976) атты мақаласында тәжірибелі ақындардың «Жастардан бір ерекшелігі - өздері өткен өмір сырын бүгінгі шындықпен сабақтастыра ойлану, уақыт пен адам өміріндегі жаңалықты бай тәжірибе арқылы қорыту өзгешелігінде» - дейді.

Ақындық алымы, мінезі әрқилы дарындарымыздың шығармаларының өмірлік негізі, нақты болмыспен тереңнен тамырласуы, заман мәселесін алға тартуы, тебірене бейнелеуі - әркез сыншы назарынан тыс қалған емес [3, 552], – деп жазады ғалым А.Исмақова. С.Қирабаев «Шыншыл да сыршыл» (1973) атты мақаласында Қасым Аманжоловтың дарынды ақындық таланты мен содан туған жалынды жырларын ерекше бағалайды. Қасымның күшті талантын ол дүние жүзілік поэзияның озық үлгілерінен үйрену үстінде шыңдалып, жетілдірді» - деп «Ғабидоллаға», «Ғалияға жауап», «Тілеу тоғай» т.б. өлеңдеріне өзінің ой-пікірін білдірген [4].

«Жиырма бес», «Қазақстан» өлеңдерінде туған елдің өсу жолын, жаңаруын, жаңа адамның тууын ақындық шабытпен жырлады. Қазақ халқының жаңа тағдырын ол бүкіл совет халқының тағдырымен байланыстыра қарастырды.

Ақын өзінің ел арманын көксеген аталары Абай мен Қорқыт, Асандарға үн қатып, олардың тілегі совет заманында іске асқанын айтып, оларға бүгінгі Қазақстан жайында өлең арқылы әңгімелейді [3.552] - деп сыншы өз пікірін анық айтады.

Әр ақын шығармашылығын немесе жеке туындысын сол кездегі әдеби үрдіспен, өткен кезеңдермен салыстыра қарастыруы – сыншы көзқарасының кеңдігі мен тереңдігінің, біліктілігінің куәсі [3, 552]. «Ақын тағдыры» (1993) атты мақаласында С.Қирабаев: «Қазақ өлеңдерінің тарихы қызық та ұзақ, әрі терең. Оны ойласаң, көз алдыңа қазақ даласындай кең жайылып жатқан өлең, жыр дариясы елестейді. С.Торайғыровтың «Алаш ұраны» өлеңінде патшалықтың құлауына, елдің дербес автономия алуына қуана үн қосылғанын айтады. Өлеңде

Алаш ісіне адалдықты, оны қолдауды уағыздайды, бірлікке, ел тұтастығы үшін күреске шақырады» - деп пікірін білдіреді [5, 125].

Өлеңнің көркемдігіне, айтар ойының шұғыласына мән беру С.Қирабаевтың «Қазақ поэзиясының елу жылдығы», «Лирикалық поэзияның кейбір мәселелері», «Лирика және өмір», «Бейбіт өмір әдебиеті» т.б. көптеген сын еңбектерінен көрінеді. Демек, сыншы өлеңнен ең алдымен өз заманының өзекті мәселелері мен байланысқан ой-толғаныс іздейді және табады да [3, 554].

Сыншының пікірінше, «Бүгінде ақын жырының азаматтық әуенін тану – лирикалық өлеңдерде көрген нәрселерді, ел өміріндегі жаңалықтарды тізе білуінде, тіпті хроника жазуда емес, заман өзгерістерін бойына сіңіре отырып, ақындық шабытпен дәуірдің рухани атмосферасын көркем таныта білуде» [3, 553]

С.Қирабаев - әдебиет өнеріне жан-жақты дайындықпен келген адам. Сыншының таланты сирек кездесетін талант деуде де мән бар, өйткені біреуді жақсы жазуға үйрету, шұрайлы өріске нұсқау, озық үрдісті насихаттауға кеңес беру үшін де өзің қилы мінезді, өмірді де, әрекетті де, ғылымды да, қоғамдық құбылысты, философияны терең білетін оның нәрін жан жүрегіне сіңірген сәулелі ақыл иесі болуың керек. Қирабаев «тайғақ та қатерлі жол» (В.Белинский) жауапкершілігін терең түсініп, мол дайындықпен, сынды өмірдегі кәсібім деп санайтын «нағыз жалын жүрек сыншы» (Қаратаев) дәрежесінде әдебиет майданына араласты [6, 157].

Алдындағы аға буын М.Әуезовтің – Абай, С.Мұқановтың – Шоқан, Б.Кенжебаевтың – Сұлтанмахмұт, Қ.Жұмалиевтің – Махамбет. Е.Б.Смайыловтың – Жамбыл жайындағы ізденісі, сыни очерк, монография жазу дәстүрін жалғастырып, отыз жылдың ішінде атақты «Ғабиден Мұстафин», «Спандияр Көбеев», «Сәкен Сейфуллин», «Жүсіпбек Аймауытов» атты сыни очерк, монографиялар беруі – сыншының үлкен табысы болды [2, 158].

Елуінші жылдары жаңа кезең әдебиеттерін зерттеп, насихаттау талабы қойылғаны баршамызға мәлім. Осы жылдары Мұхтар Әуезовтің басшылығымен «Қазақ совет әдебиеті очерктерін» жазу қолға алынады. Байсалды мақалаларымен, салмақты сөздерімен көзге түсіп жүрген, жасы әлі отызға жетпеген жас сыншыға ұлы жазушы үлкен сенім білдіріп, «Ғабиден Мұстафин туралы портрет жазуға үндейді. С.Смайыұллы бұл тапсырманы ойдағыдай орындап, ғылым жолына түскен жылы «Ғабиден Мұстафин» (1956) деген атпен тұңғыш монографиялық сыни очеркі жарық көреді [3, 556].

Жұрт аппаған жаңалықты алғашқы болып ашуға, бірінші болмаса да бірегейі болып ат салысуға жүрексінбейтін елгезек ғалым 1957 жылы Спандияр Көбеев жөнінде ғылымда мардымды тұжырым жасап, ең алғаш оны монографиялық тұрғыдан зерттеп, тиянақты еңбегін жазып шығады [6, 160].

Алпысыншы жылдары жазықсыз жазықты болып, атылып кеткен Сәкен Сейфуллин, Бейімбет Майлин, Ілияс Жансүгіровтерден тартып, жиырмасыншы, отызыншы жылдары әдебиетімізге үлкен үлес қосқан үлкенді-кішілі дарындар өмірі мен шығармашылығына ден қойылған кезеңде сыншы С.Қирабаев дауыппаз дарын иесі Сәкен Сейфуллиннің тағдырына ен тақты. Онда зерттеуші Сәкен Сейфуллин өмірін жеке дара алмай, өскен ортасы, қанат жайып қалыптастырған қоғамдық әлеуметтік фактор, әдеби қаламгерлік ортамен сабақтастыра қараған, бір ғана қаламгердің әдеби мұрасымен шектелмей, отыз-қырық жылдық әдеби өмірді бай қайшылығымен, табиғи қалпымен көрсететін табиғи еңбек [2,159-160].

Серік Смайылұлы Сәкен Сейфуллин өмірін, творчествосын зерттеп жүріп, онан шыншылдықты, ездік астамшылық, аярлық, құлдық психологияға шекесінен қарайтын тәкаппарлығын үйренеді [6.158].

Бұл еңбек жазушының творчестволық жолын, шеберлігін байсалды зерттеген алғашқы үлкен еңбек болып табылады [7, 413].

Ұзақ жылдар шығармашылығы жабық жатып, кейін ақталған Ж.Аймауытов еңбектерін бастыру, зерттеу ісіне алғашқылардың бірі боп араласты. Қирабаевтың басқаруымен жазушының бес томдық шығармалар жинағы басылады [7, 413]. «Жүсіпбек Аймауытов» атты зерттеуі жарық көреді. Бұл еңбек сыншылық сапта жазылған очерк. Басы шараға түсіп, тағдыры тәлкекке айналған жазушы әдеби мұрасы әлі түгел жинақталып жеткен жоқ. Ал қолға түскен, жинақталып жарияланған дүниелерді барша қауымға жорға стиль төгілген тілі, көркемдік нәрімен таң қалдыруда. Қандай көрнекті қаламгерден айырылғанын үлкен-кіші бүгінгі күні шамалауда. «Өмірінен деректер», «Алғашқы ізденістер», «Үлкен прозаның тұңғышы», «Ақбілек» секілді тарауларға жүйелене жазылған «Жүсіпбек Аймауытов» - алыптар тағдырына деген берекелі бетбұрыстың басы. Бұл еңбек – Жүсіпбектанудың алғашқы қазық-қадаларының бірі. Еңбектің бағалы бір сипаты ғалым жаңа зерттеуі тұсында өзінің ертеде айтқан пікірлерінің бірсыпырасын қайта қараған. Айталық бұрындары «Қалың малды» - қазақтың алғашқы романы ретінде қарайтын сыншы

бұл жолы райдан қайтады. Бұрындары «Тар жол, тайғақ кешуді» үлкен роман үлгісі ретінде қарайтын Серік Қирабаев «Бірақ, бұл тарихи – мемуарлық кітап» - деп, біріншілікті «Қартқожаға» ұсынады. Бұл жолдар мен ойларда өз пікір, көзқарасын қайта қараудан бастап, әдебиетшінің қазақ әдебиеті, оның роман жанры жөнінде ақ сөйлеуі, әділ байлам жасауы бар. Ғалымның өз концепциясын қайта қарап отырған әділетті жүрегі көрінеді [2, 164], – деп ой қорытады профессор Қ.Ергөбек.

Ұстазы Қайнекей Жармағанбетов сыншының сыншылық қабілетінің қалыптасуына, ғылымға келіп, әдебиет зерттеушісі болуына көп еңбегі сіңген болатын. Оның салып берген түзу жолымен жүріп, әдебиет әлеміне үлкен өзгерістер мен тың деректер әкеліп қосты. Айталық, «Өрлеу жолында» (1960), «Октябрь және қазақ әдебиеті» (1968), «Өнер өрісі» (1971), «Әдебиет және дәуір талабы» (1976), «Революция және әдебиет» (2 томдық - 1977), «Шындық және шығарма» (1983), «Талантқа құрмет» (1988), «Әдебиетіміздің ақтандақ беттері» (1995) атты сыни-зерттеу кітаптарының авторы [7, 413]. Осы сыни-зерттеулерінің ішінен «Әдебиетіміздің ақтандақ беттері» атты еңбегіне тоқталсақ. С.Қирабаевтың бұл кітабында жиырма бес мақала енгізілген. Еңбекте қазақ елінің тәуелсіздік жағдайында, ұзақ ғасырлар арасында жасаған мұрасын жинақтап, болашақ ұрпақтың игілігі үшін ауыз әдебиеті мен тарихи әдебиеттің ақтандақ беттерін топтастырған. Мұнда кірген мақалалар, ақталған жазушылар шығармашылығы жайында, бұрын аталып жүрген ақын жазушылардың еңбектерін бүгінгі тұрғыда қайта бағалауға қатысты, олар туралы, жаңаша зерттеулер жасау мақстында жазылған жеке мақалалар мен зерттеулерді қамтиды. Сонымен бірге, оған соңғы жылдары аталып өткен мерейтойлар кезіндегі конференциялар мен жиналыстарда жасалған баяндамалар мен сөйленген сөздер де қайта қаралып, толықтырылып, мақала болып кірген [5, 3].

Жинақтағы «Әдебиет пен өнер – ұлттық идеологияның маңызды саласы», «Әдебиет – ұлттың рухани байлығы», «Қайта құру және әдебиеттану» секілді мақалаларында бүгінгі таңда әдебиет ісін қалай өркендетеміз, ғылымды қалай дамытамыз, әдебиетті қалай зерттеу керек? – дегендей методологиялық мәселелері көрсетілген [2, 163].

Белгілі әдебиеттанушы, сыншы Қ.Ергөбек «Сын мен ғылым сардары» деп аталатын еңбегінде академик С.Қирабаевты тұлғаға айналдырып тұрған ерекшеліктерді атап көрсеткен. Олар мыналар: «1. Әділдігі. 2. Қимыл ілкімділігі. 3. Өзі жазып қана қоймай, белгілі бір

объектіні өзгеге тақырып етіп ұсынар кеңдігі. 4. Қазақ әдебиеті қазынасын орыс тілі арқылы кезінде үлкен аренаға шығарған азаматтығы. 5. Әдеби процесті тұтас көргісі келетін алымдылығы. 6. Ақ деп таныса пікірін батыл қорғайтындығы, қажет пе, өз пікірін қайта қарауға баратын объективтілігі» [8, 338].

Бүгінде ғалымды Тұрсын Сыдықов, Сейіт Қасқабасов, Құлбек Ергөбек секілді замандастары мен құрдастары «Сераған» деп құрмет тұтса, ал оқырман шәкірттері сыншының бойындағы тұнып тұрған кемел қасиеттерінен үлгі-өнеге алады.

С.Қирабаевтың зерттеу, сын еңбектері көркем әдебиеттің сарқылмас қазынасы мен таусылмас байлығы болып қала бермек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Кәкішұлы Т. *Қазақ әдебиеті сынының тарихы*. Алматы, «Білім», 2003.
2. Ергөбек Қ. *Арыстар мен азыстар*. Алматы, «Қазығұрт», 2003.
3. Ісімақова А. *Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы*. Алматы, «ҚазАқпарат», 2008.
4. Қирабаев С. *Әдебиет және дәуір талабы*. Алматы, «Жазушы», 1976.
5. Қирабаев С. *Әдебиетіміздің ақтаңдақ беттері*. Алматы, «Білім», 1995.
6. Сыдықов Т. *Талант тағлымы*. Алматы, «Арыс», 2005.
7. *Қазақ әдебиеті энциклопедия*. Алматы, «Білік», 1999.
8. Ергөбек Қ. *Түрікстан жинағы* (Бесінші кітап). – Түркістан, 2013. –362 б.

УДК 818.992.71

**БЕЙСЕМБАЙ КЕНЖЕБАЕВ ҺӘМ ТӨРКИ ТЕЛЛЕ ХАЛЫКТАР
ӘЗӘБИӘТЕ ФИЛЕМЕ**
SCIENCE LITERATURE OF TURKIC-SPEAKING PEOPLES
AND BEISENBAI KENZHEBAYEV

М.ИЗЕЛБАЕВ*

Резюме

Статья посвящена творчеству выдающегося казахского ученого и общественного деятеля – тюрколога, литературоведа, фольклориста, критика, переводчика, журналиста Бейсембая Кенжебаева. Его самоотверженная деятельность и смелые научные открытия в условиях советской идеологии в области истории казахской литературы и словесности тюрко-язычных народов дали возможность ученым-тюркологам пересмотреть старые научные концепции и изучить древние и средневековые литературные памятники с совершенно с новой точки зрения.

Ключевые слова: тюрколог, концепция, Бейсембай Кенжебаев, история казахской литературы.

Summary

The article is devoted to creativity of the outstanding Kazakh scientist and public figure – turkologist, literary critic, folklorist, critic, translator, journalist of Beysembay Kenjebayev. His selfless and courageous activities of scientific discoveries in the conditions of Soviet ideology in the history of Kazakh literature and literature of Turkic-speaking peoples have enabled scientists to reconsider old Turkologists scientific concepts and explore the ancient and medieval literary monument with a completely new perspective.

Key words: turkologist, concept, Beisenbai Kenzhebayev, history of Kazakh literature.

Башкорт әзәбиәте тарихы менән мин XX быуаттың 60 – 70-се йылдарында мәктәптә, юғары уҡыу йортонда таныштым. Тарих тигәнәм совет дәүерен генә үз эсенә ала ине. Ә башкорт һәм туғандаш төрки халыктары һүз сәнғәте тарихының боронғо замандарҙан уҡ уртаҡ икәнлеген ни бары аспирантурала уҡыған йылдарҙа ғына белдем. Бөгөнгөләй хәтеремдә, 1978 йылда Башкортостандың башкалаһы Өфөлә элеккә СССР-ҙың союздаш

* Доктор филологических наук, профессор, Башкирский государственный университет, Уфа-Башкортостан.
Professor, Doctor of philology, state university of Baskir, Ufa-Bashkortostan. E-mail: miraside@mail.ru

һәм автономиялы республикаларынан төрки телле халыктар әзәбиәтен өйрәнәүсә арзаклы ғалимдар катнашлығында халык-ара филми конференция узғарылды. Бындай кимәлдәге форумдар совет заманында бик һирәк үтә ине. Конференцияла күтәрелгән төп проблема ла бығаса һис қасан кузғатылмаған өр-яңы һәм үтә мөһим өлкәгә қағылышы булды: төрки телле халыктарзың язма әзәбиәтен дәйөм бер системала өйрәнәү. Тимәк, VI–X быуаттарзағы Йәнәсәй, VIII быуат башындағы Орхон язмаларынан башланған дәйөм төрки комартқылары – күпселек төрки халыктары язма әзәбиәтенәң шишмә башы, ә урта быуаттарзың хәзәр бөтә донъяға билдәле булған мөһһүр әсәрзәре – уртақ хазиһаны икән.

Әлеге конференцияны үткәрәүгә ул сақтағы СССР Фәндәр академияһы Башқортостан филиалының Тарих, тел һәм әзәбиәт институты профессоры, шул институттың әзәбиәт бүлеге мөдире, арзаклы ғалим Ғайса Батыргәрәй улы Хәсәйенов зур көс һалды. (Ул әле лә иҫән-һау, Башқортостан Республикаһы Фәндәр академияһының академигы, Башқортостандың халык языусыһы). Бөтә төрки донъяһының әзәбиәт филеме өлкәһендә ең һызғанып эшләгән үзә кеүек олуғ белгестәрзә Өфөгә бергә йыя алды. Қазақстан республикаһынан бер төркөм ғалимдар менән филология фәндәре докторы, профессор Раһманқол Бирзәбаев килгәйне. Минә, ул сақтағы аспирантка, хөрмәтле профессорзан интервью алып, «Совет Башқортостаны» гәзитендә бақтырыу бөхетә тейзә.

Ни өсөн сығышымыды ошо вақиғанан башланым? Шул заманды иҫкә төшөрәйек. 1978 йыл, төрки телле халыктар әзәбиәтенәң уртақ тамырзәре тураһында һөйләшеү Башқортостан ерлегендә Ғ. Б. Хәсәйенов башланғысы менән төү башлап кузғатыла. Без, филем һукмағына яңы аяк баққан бер төркөм йәштәр, бөләкәй халыктарға үззәренәң революцияға тиклемге тарихын, һүз сәнғәтен өйрәнәү тыйылған шарттарза остазыбыззың кыйыулығына һокландык, уның менән ғорурландык.

Бакһаң, төрки филеме донъяһында совет дәүеренәң аяуһыз шарттарында тарихи дәрәсләктә халыкка еткәрәү өсөн үз-үззәрен аямаған тағы ла физакәрерәк шөхестәр булған икән. Шуларзың берәһе – қазақ халқының бөйөк улы, мөһһүр ғалимы Бейсембай Кенжебаев.

Б. К. Кенжебаев тураһында йәш сақтан ук ишеткөнәм бар ине. Минәң китапханала ғалимдың 1959 йылда «Казахские писатели-

демократы начала XX века» тигән темаға яклаған докторлық диссертацияһының авторефераты ла һақлана. Был арзақлы шөхс менән якындан кызыкһыныуым 2011 йылдан башланды. Шул йылдың апрелендә Қазақстан Республикаһының Төркстан калаһына Евразияның төрки донъяһынан «Едиге» эпосына арналған халык-ара филми конференцияға күп ғалимдар йыйылды. Төүге көндөң кисендә кунақханала йөшөгән ғалимдар үз-ара танышын, һөйлөшөп ултырған бүлмөгә теремек, абруйлы һәм зыялы киәфәтле бер ир-ат килеп инде. Кунақтарзың күбеге уның танышы икән. Шунда ук хәбәргә ихлас кушылды. Һүззән һүз сығып, ул Бейсембай Кенжебаев тураһында һөйлөп алып китте. Минең кызыкһынып биргән һораузарыма тулы яуап кайтарзы. Әхмәт Йәсәүи исемендәге халык-ара казак-төрөк университетының вице-президенты Күлбәк Ергөбәк Сәрсен улы булып сықты ул. Башкортостандан килгән делегация менән тиз арала уртақ тел тапты. Өс көн барған конференцияла Күлбәк Ергөбәк менән ныклап таныштык. Өфөгә кайткас та, хәбәрләшөп торзоқ. Миңә 2013 йылда ла Төркстанда Төркиәттең сираттағы конгресында катнашыу бәхетә тейзе. Был осрашыу беззәң аралағы бөйлөнөште тағы ла нығытып ебөрзе.

Мине Күлбәк Ергөбәктең кеше һәм ғалим буларак күркәм сифаттары араһынан берәүге айырыуса хайран қалдырзы. Ул үзенең остаздарын, бигерәк тө – Бейсембай Кенжебаевты күңел түрендә изгеләштереп һақлай, уның исемен һәм эшмәкәрләген киләге быуындарға еткерәү өсөн етди хәстәрлек күрә. Минең белеүемсә, уның арзақлы ғалимдың үзенең генә арналған тистөлөгән хезмәттәренең иң төүгеләре ни бары 28 –29 йөшендә генә язылған.

Хөрмәтле казак туғандар! Һез бөтөгез зә Бейсембай Кенжебаевтың тормош юлын һәм ысын мөгәнәһендә физакәрлеккә торошло ижадын миңә карағанда күпкә яқшырақ беләһегез. Миңә был һақта ентәкләп һөйлөп тороу урынһыз булыр ине. Бары тик бөйөк ғалимға булған мөнәсәбәтемде генә һезгә еткерергә теләйем.

Қазак халкының бәхетенәлер, Хозай уға һигез тистә йылдан ашыу гүмер биргән. Ә ғалимдың ошо гүмер эсендә үз туған халкы өсөн башқарған эштәре зур бер коллективтың (филми институттың, тип әйтәйек) бер быуатлык эшенә торошло. Һөнәр өлкәләре, эшмәкәрлек йүнәләштерә, ижади табыштары, гәйәт әһәмиәтле һөзөмтәләре менән ысынлап та бер генә кешегә бирелгән гүмергә һыйырлык түгел. Мәскәүзә һәм Тыуған илендә өс укыу йортонда белем алған журналист, республиканың иң абруйлы

гәзиттәренен, берләштерелгән дәүләт китап нәшриәтенен баш редакторы, Фәндәр академияһында филми тикшеренү институтының әзәбиәт һәм сәнғәт бүлегә мөдире, Әл-Фараби исемендәге Казак милли университеттың казак әзәбиәте кафедрасы мөдире, Мәскәүҙә СССР Юғары Советы аппараты һәм уның органы булған «Ведомости Верховного Совета» басмаһының хезмәткәре һәм башкалар. Дәүләт эшмәкәре, педагог, әзәбиәт филоле белгесе, донъя һәм рус классик әзәбиәте өлгөлөрөн казак теленә тәржемәсәһе, фольклорсы, публицист буларак үтәп инмәгән өлкәһе юк.

Минен күз алдыма килтерәүемсә, бындай шөхестә хөрмәтле Күлбәк Сәрсен улы ла, Бейсембай Кенжебаевтың 50-гә яқын шәкерттәре – фән докторзари һәм кандидаттары ла, барлык казак халқы ла оло горурлык менән күңел түрендә йөрөтә ала. 2004 йылда бөйөк ғалимдың тыууына 100 йыл тулыу уңайы менән академик Р. Нурғали «Алаш туы астында. Макалалар менен зерттеулер» тигән йыйынтык әзерләп нәшер итә. Унда сығыш яһаған утызсан ашыу автор Б. Кенжебаевтың үзен һәм ижадын төрлө һында күз алдына бастыра. Мәкәлләренен исеменен генә иғтибар итәп карайык – бөгөнгө күрененекле казак ғалимдары өсөн Бейсембай Кенжебаев кем ул: Р. Бердибай – «Ғалим ғибрәте»; М. Каратаев – «Якшы аға, изгелекле йән»; М. Серғалиев – «Ябайлык менән кажшамаслык»; К. Алдабирғенов – «Бөйөк шөхес»; Н. Төрөкүлов – «Арыу белмәс остаз»; Х Суиншәлиев – «Оло хезмәткәр, ғалим, остаз»; К. Ергөбөк – «Куш канат»; К. Сейдеханов – «Дуслык дидары»; Т. Кожакеев – «Абзал азамат»; М. Каракулов – «Абзал шөхес, изгелекле аға»; М. Караев – «Халык улы, ил көзәрлеһе»; М. Мағауин – «Остаз улағаты»; М. Шындалиева – «Журналистиканың бөйтерәге» һәм башкалар [3]. Үзендән һүң килгән быуындың ошондай оло баһаһына ирешәү өсөн кем булырға, ни эшләргә көрөк?

Физакәр хезмәт. Хезмәттәге физакәрлек. Был ике төшөнсә араһында уртаклык та, айырма ла бар. Һәр кем үзенен көндәлек эшенә яуапшы карап, һайлаған һөнәренә озақ йылдар тоғро калып, тырышлык һала икән – тимәк, физакәр хезмәт. Ә физакәр хезмәттә физакәрлек кылыу һәр кемден кулынан килмәй. Кулынан килгән хәлдә лә, йөрөгә етмәй. Бейсембай Кенжебаевтың һанап бөткөһөз хезмәт казаныштары араһынан мин уның айырыуса ике төүөккәл азымына баш әйер инем. Уларзың икәһе лә – казак әзәбиәте

қазақ әзәбиәте язмышы ғына түгел, ә барлық төркә халыктары һүз сәнгәтенәң үткәне, бөгәнгәһә һәм киләсәге хөрмәтенә ысын мәғәнәһендә физикәрлек кылынған подвиг.

Был хакта һүз алып барғанда башкорт әзәбитәтенәң ХХ быуаттың утызынсы йылдары әсендәге хәлә күз алдына баһа. Мишли мәзәниәттең йөзәк кашы булған шәхестәр наһакка ғәйәпләнеп, бер-бер артлы кулға алына. Уларзың күбәһә кире әйләнеп кайта алмай. Ғ. Амантай, Т. Йәнәби, Д. Юлтый, А. Таһиров, Б. Ишемғол кеүек классиктар матбуғатта революцияға тиклемге язма комарткылар хакында һүз кузғатқан өсән генә баштарын һала. Барыбыз за беләбәз, бындай бәлә илдәң төрлө төбәктәрәндә хөкөм һөрзә, озақ йәшәүсән булды. ХХ быуатта бары тик совет дәүерә әзәбиәтен генә өйрәндәк. Совет осоро идеологияһы буйынса, илдәге бөләкәй халыктарзың язмаһы ла, әзәбиәте лә булмаған, уны Октябрь революцияһы ғына алып биргән, тип белә инек. Ғалим Ғ. Хәсәйенов етәксәлегендә башкарып сығылған алты томлык «Башкорт әзәбиәте тарихы»ның революцияға тиклемге әзәбиәткә арналған томдары ун йылдан ашыу нәшриәттә ятып, ни бары 90–сы йылда ғына донъя күрә алды. Бәлки бөтәһәләй күрә алмаған да булыр ине...

Бейсембай Кенжебаев шул репрессиялар йылдарында ук ХІХ быуат азағы – ХХ быуат башы қазақ язусы-демократтарын өйрәнә, ә 1959 йылда, Алма-Атала үткәрәлгән халык-ара ғилми конференцияларзың берәһендә, төрлө яктан йыйылған ғалимдарзы хайран қалдырып, зур асышқа торошло доклад менән сығыш яһай: Йәнәсәй-Орхон текстарынан башланған дәйөм төрки язмалары – төрки теллә халыктарзың уртақ хазинаһы, уларзың һәр қайһыһы был комарткыларзы үз ерләге һүз сәнгәтенәң шишмә башы тип өйрәнә ала. Арзақлы ғалим қазақ һәм төрки теллә туғандарш халыктар әзәбиәте тарихының дәүерзәргә бүленешен дә өр-яңдыса тәқдим итә. Унда V–XV быуаттар дәйөм төрки дәүерә тип күрәһәтелә.

Бер ниндәй қыйыу асыш та тотқарлықһыз ғына тормошқа ашырылмай. «Күпсәлек ғалимдар қазақ әзәбиәте тарихын төрки халыктарына уртақ дәүерзән башларға қәрәк тигән Б. Кенжебаев тәқдименә қаршы сықты», – тип яза профессор К. Алпысбаев үзенәң бер хәзмәтендә. Артабан уның төрлө қаршылықтарзы еңеп, мақсатына ирешәүен қазақ әзәбиәте ғилемәндә яңы мәктәп барлыққа қилгереүенә тиңләй: «Остаз - ғалимдың үз мақсатына

етеу юлындағы куркыу белмәс ныгкышмаллығы, шәкерттөрөнөң арымай-талмай эзләнеүе, бөтмәс энегияһы, егәрлелеге һөзөмтәһендә «казак ғәбиәте 18-се быуаттан башлана» тигән кағизә юкка сығарылып, казак ғәбиәте тарихы менә ярим йыл самаһы вақытка ары шылдырылды... Шулай итеп, казак ғәбиәтен өйрөнөү ғилемдә Б. Кенжебаев мәктәбе калыплашты». Был һүззәргә тағы ла шундай асыктык индерергә мөмкин. Беренсенән, Бейсембай Кенжебаев катмарлы заманда ауыр көртөләрзе йырып ярған юлға бер аз һуңлабырақ басқан төрки телле башка халыктар ғалимдары артык ауырлык кисермәне, сөнки был юл арзакты казак ғалимы һәм уның шәкерттөре тарафынан тазартып куйылғайны. Икенсенән, Б. Кенжебаев булдырған мәктәп казак ғалимдары өсөн генә түгел, ошо юлды һайлаған барлык ғалимдар өсөн дә уның уртак мәктәбе булды.

Бер нисә тиштә халықтың ғәбиәте тарихын нигезенән үзгөреш индереп ебәргән доклад менән конференцияла бер тапқыр сығыш яһау үзе генә лә һәр кемдәң ғилми биографияһында онотолмаслык подвиг булып калыр ине. Ә Б. Кенжебаевтың ошо 1959 йылғы халык-ара конференцияға тиклемге эшмәкәрлегә лә, унан һуңғыһы ла бер-бер артлы подвигтар тезмәһенән тора. Ғилем донъяһына иғлан иткән яңылықты юғары фәнни кимәлдә исбатлау өсөн ул ифрат зур көс һала, шәкерттөрөн дә үз артынан әйзәй. Боронғо һәм урта быуаттар дәйөм төрки язма комарткылары – хәзәрге төрки телле халыктар һүз сәнғәтенәң нигез ташы икәнән раслау йүнөлешендә казак ерлегендә күп һанлы макәләләр, тематик йыйынтыктар, конференциялар материалдары, монографиялар, хрестоматиялар донъя күрә, казак һәм рус телдәрендә күп томлык казак ғәбиәте тарихы языла. Улар көрзәш телле күрше төбәктәр ғалимдары өсөн дә таяныс, сығанак хезмәтен үтәй. Мин дә аспирант йылдарынан башлап уларзы иркен кулландым, ә төүгеләрен – 1967 йылда Б. Кенжебаев, Х. Суйыншалиев, М. Жолдасбеков әзерләп бастырған «Боронғо казак ғәбиәте хрестоматияһын», 1982 йылда сытқан «XV–XVIII быуаттарзағы казак поэзияһын», М. Ғабдуллиндың 1974 йылғы «Казак халкының ауыз ғәбиәтен», 1975–1985 йылдарзағы 4 томлык «Казак кулъязмаларының ғилми сифатламаһын», М. Ауэзовтың, Е. Исмаиловтың, М. Мағауиндың, К. Өмирәлиевтың боронғо комарткыларға арналған китаптарын шәхси китапханамда көзәрләп һақлайым, ә казак һүз сәнғәтен өйрөнөү торосһон Ч. Вәлиханов, И. Алтынсарин, Б. Кенжебаевтарзан башлап бөгөнгө

К. Ергөбөккө, уның быуындаштарына һәм шөкерттөрөнө тиклемге хезмәттәрзән кызыкһынып күзәтеп барам.

Арзаклы М. Ауэзовты телгә алғас, уның үлемһез «Абай юлы»на тағылмау мөмкин түгел. Был эпопеяның ике китабы ла ХХ быуаттың 50–60-сы йылдарында башкорт телендә донъя күрзе, башкорттар таафынан яратып кабул ителде. Тәржемеселә – Нәжип Изелбаев (Ул минең фамилиялашым. Һуңғы вақытта мин дә бер аз казак теленән башкортсаға тәржемә менән шөгөлләнәм. Кызғаньскамы, бөхеткәме – Нәжип аға Изелбаев «Абай юлы»н алдарак тәржемә итеп өлгөргөн, икенсе Изелбаевка калдырмаған). Ул йылдарза туған телендә тарихи өсәр укыу үтө һирәк тәтегән башкорт «Абай юлы» өсөн кемгә бурыслы? Һәр кемден күз алдына, әлбиттә, иң алда автор менән тәржемәсе килеп баһа: Мөхтәр Ауэзов менән Нәжип Изелбай. Кызғаньска каршы, укыусы ошо китаптың донъя күрзе өсөн физакөрлек кылған тағы бер кешенең ер йөзөндә барлығын да белмәй. Егерменсе быуаттың 40-сы йылдарында Қазақстандың Берләштерелгән дәүләт нәшриәтендә баш мөхәррир булып эшләгән Бейсембай Кенжебаевтың, барлык каршылыктарға карамай, «Абай юлы»н нәшер итеүзе үз өстөнә алыуын язуусы Жолтай Жумат «күрәләтө башын түмөргә һалыу» тип атай [2]. Азак М. Ауэзов менән Б. Кенжебаевтың ка кшамаһ дуһлығына, «Абай юлы»ның донъя күрзе өсөн арналған күп кенә хезмәттәр баһыла. Бөгөнгө казак һалимдарының раһлауынса, шулар араһында иң тулығы һәм киммәтһелә – Кулбәк Ергөбөктең «Арыстар мен ағыстар» исемле китаптары серияһына ингән язма булып сыға. Шул ук Жолтай Жумат «Кулбәк Ергөбөк хәтирәләренең киммәте -- беззең өсөн сикһез» тип баһалай [2]. Билдәле булуынса, казак халкының бөйөк язуышы М. Ауэзовтың эпопеяһы бөтә донъяла танылыу тапты.

Минең хәтергә ошоға оқшаш тағы бер вақыға килеп баһа. Уны әзәбиәт донъяһында кайнағандарзың барлығы ла якшы белә. ХХ быуаттың 1950–1954, 1958–1970 йылдарында «Новый мир» журналының баш редакторы булып эшләгән күренекле шағир А. Т. Твардовский Александр Солженицындың «Один день Ивана Денисовича» тигән повесын баһтырып сығара. Азак был хақта бөтә донъяға шаулайзар. Бейсембай Кенжебаев подвигы ла унан һис кенә лә кәм түгел, хәуәфһелеге яғынан бәлки байтакта юғарырактыр. Ул да бөтә донъяның белеүенә лайык. Етмәһә,

Бейсембай Кенжебаевтың был изге эше – уның бик күп подвигтарының береһе генә. Уның бөтә ғүмере физикәлектәрҙән тора.

Мин был мәкәләлә XX быуат казак ғәҙәбиәте һәм ғәҙәбиәт ғилеменең бөйөк һәм трагик язмышлы бер генә физикәр вәкиле хақында һүз кузғаттым. Уның кеүектәр казактар араһында күп булған. Тарих фәндәре докторы Бөркитбай Аяған үзенең «Тоталитаризм в духовной сфере» тигән мәкәләһендә шул уҡ Мөхтәр Ауэзов, Петр Галузо, Есмагамбет Исмаилов, Хажым Джумалиев, Ауелбек Конратбаев, Әминә Маматова, Тимерғәли Нуртазин һәм башкаларҙың исмдәрен килтерә [3]. Кәрзәш телле күрше халыктарға ла – шул уҡ хәл.

Кем белә, әгәр ошондай бөйөк һәм трагик язмышлы шөхестәр булмаһа, бөйөклөккә дөгүә иткән төрки теле халыктар ғәҙәбиәте лә, XX быуат сиктәрендә бикләһеп калып, трагик язмышка дусар булып ине.

Әҙәбиәт

1. Аяған Б. *Тоталитаризм в духовной сфере* // Ленинская смена, 2015, 13 марта.
2. Жумат Жолтай. *Тихий подвиг, или Как увидела свет первая книга эпопеи*. М. Ауэзова «Путь Абая» // Казахстанская правда, 2013, 13 июля.
3. Нурғали Р. *Алаш туы астында: Мақалалар менен зерттыулер*. – Алматы, 2004.

ҚҰДАЙЛАР ДӘУІРІ ERA OF GODS

Қойшығара САЛҒАРАҰЛЫ*

Түйіндеме

Автор мақалада ежелгі көне халықтардың қай-қайсысының да бастау тарихы сол халықтың өзінің ауызша тарихының дерегі арқылы өрілуі қажеттігін ескере отырып, мифтік аңыз-әңгімелер берер мәліметтердің де соған қызмет ететіні және тарихтық, деректік мәні бар екеніне жалпы жұртшылық назарын аударуды мақсат еткенін айтады. Ежелгі грек мифологиясындағы құдайлар есіміне тілдік жағынан талдау жасайды. Және осы есімдердің ежелгі түріктестес халықтардың тілімен тамырлас екенін дәлелдеуге мүмкіндік бар деген қорытындыға келеді.

Кілт сөздер: миф, мифология, құдай, Деметра, Гея, грек мифологиясы.

Summary

The author provides that the origins of the history of ancient peoples for each shall be drawn up based on the historical oral histories including legends and mythical stories. The author draws attention to the importance of oral history sources. Makes analyzes on anthroponomy gods in ancient Greek mythology and concludes that these anthroponomy correspond to the languages of the Turkic peoples.

Keywords: myth, mythology, god, Demeter, Gaia, Greek mythology

Дүниежүзі халықтарының мифтерін салыстыра зерделей сүзіп шыққан кісіге мына жарық дүниенің дидарын алғаш көрген адамдардың ес жиып, етек жаба бастаған сонау бастапқы кезеңінде-ақ өздерін қоршаған ортаның құпиясына үңіліп, кімнің, ненің қалай пайда болғанын өзінше танып-білуге ұмтылғанын аңғару онша қиындық туғызбайды. Күнделікті күнкөріс тірліктері барысында ештеменің өз-өзінен жоқтан бар бола қалмайтынына көз жеткізген олар көктің де, жердің де, ондағы бар жанды-жансыз дүниелердің де, негізі беймәлім түрлі құбылыстардың да жаратушы өз иесі бар деп «танып», солардың әрқайсысына өздерінің дүниетанымдық деңгейіне қарай ат (*amaу*) беріп, қиялдан толып жатқан құдайларды тудырғаны байқалады. Тауратта әлемді жаратушы Бір Құдайдың Адамды жаратарда: «И бог сказал: сотворим человека по образу нашему, по подобию нашему», - дейтіні секілді, алғашқы адамдардың да әлгі көп

* филология ғылымдарының кандидаты, Түркология ғылыми-зерттеу институтының жетекші ғылыми қызметкері, Астана-Қазақстан.

Candidate of Philology a leading scientific researcher in the scientific research center of Turkology, Astana-Kazakhstan. E-mail: K.Salgara@mail.ru

құдайды өмірге әкелгенде оларды өздерінің бейнесіне, өздеріне ұқсатып жасағандары да зерде мойындар шындық. Оған сол бір көне заманның көзіндей болып біздің заманға жеткен, кейінгі көнегрек мүсіншілері жасаған ескерткіштердегі грек мифологиясындағы құдайлардың дене бітімінің, кескін-келбетінің кәдімгі адамдарға, дәлірек айтсақ, сол гректердің өздеріне ұқсайтындығы да куәлік беретіндей. Болмысы адамдық танымнан негіз алғандықтан, бұл құдайлар тек кескін-келбетімен ғана емес, көп жағдайда іс-әрекеттерімен де адамдардың өздеріне ұқсап жатады.

Әлем халықтарының бұл күнге жеткен, қағазға түсіп, хатталған мифтерінің берер дерегіне жүгінсек, адамзат баласының ғаламды жаратушы бір құдыреттің барын түйсігі арқылы түйсініп, оны танып-білуге деген ұмтылысы олардың алғашқы жаратылған кезеңінде емес, одан көп кейін, олардың ұрпақтары өсіп-өніп, жершарының әр өңіріне кеңінен қанат жайып, тарағанынан соң болған секілді. Егер көп құдайдың пайда болуы алғашқы адамдар өсіп-өніп, әр тарапқа шашырай тарап, өз алдарына жеке-жеке тайпа, халық болып кетпей, бір өңірде жүрген бастапқы кезеңінде жүзеге асса, онда олардың кейінгі ұрпақтары кезінде ата-бабалары «ерекше құдырет» деп танып, табынған құдайлардың аттарына да, іс-әрекеттеріне де өзгеріс кіргізе алмас еді, басқаша айтқанда, бүгінгі таңда миф деректері арқылы біліп отырғанымыздай, әр халықтың өзіне тән есімі бар өз құдайлары болмас еді. Адамзат баласының дүниетанымында құдай болмысын қалыптастыруға ықпал етіп, бағыт-бағдар беретін дін ілімі әлі пайда болмаған ежелгі заманда әлемнің әр түкпірінде жеке-жеке тайпа, халық болып ұжымдасып, өмір сүріп жатқан адамдардың тәу еткен көп құдайларының арасында бәріне бірдей танымдық ортақтастықтың жоқтығы, олардың әрқайсысының іс-әрекетінің сол халықтар мекен еткен өңірдің табиғатына орайласа жасалуы, есімдерінің әртүрлілігі осындай ойға жетелейді. Егер осы пайымдауымыз шындыққа келетін болса, онда құдайлар тарихын зерттеп, олардың есімдерінің сөздік төркінін (*этимологиясын*) анықтау арқылы қай халықтың ежелден бар көне халық екенін және олардың қайсысының кімнен кейін пайда болғанын, яғни кімнің кімнен бөлініп шыққанын ажыратуға мүмкіндік тұмақ.

Бұл мүмкіндікті пайдаланып, бәрін танып-білу, әрине, қазіргі таңдағы жекелеген зерттеушілердің қолынан келмейді. Оған оның ғұмыры да жетпейді. Бұл осы бағытта мақсатты жұмыс жасайтын толып жатқан ғылыми зерттеу институттары мен зерттеу орталықтарының білікті мамандарының ғылымның соңғы жетістіктеріне сүйене отырып, уақыт талабына сай бірлесе еңбектенуін тілейді. Сонда ғана ойдағыдай нәтижеге қол жеткізуге болады. Сондықтан да біз өз мүмкіндігімізге орай, ежелгі көне халықтардың қай-қайсысының да бастау тарихы сол халықтың өзінің ауызша тарихының дерегі арқылы өрілуі қажеттігін ескере отырып, мифтік аңыз-әңгімелер берер мәліметтердің де соған қызмет етерлік қауқары және тарихтық деректік мәні

бар екеніне жалпы жұртшылық назарын аударуды ғана мақсат еттік. Соған орай, бұл арада, алғашқы құдайлар тобының көпке мәлім кейбіреулерінің есімі мен іс-әрекеттеріне ғана тоқталмақпыз.

Мұнда әр халықтың өз мифологиясының дерегі арқылы бүгінге жеткен әр атаудың, әр ұғымның түпмәнін ашатын негізгі жалғыз айғақ - тілдік көрсеткіш болмақ. Басқаша айтқанда, бір халықтың мифінде кездесетін мифологиялық атау сол халықтың өзінің тілінде сөздік мағынасын, ұғымдық мән-мазмұнын еркін, жан-жақты ашып бере алса, ол сол халықтың төл танымының жемісі, өз туындысы. Ал олай болмай, керісінше болса, яғни атау сөздің төркінін әлгі халық өз тілінде талдап таныта алмаса, онда ол бұл атауды басқа халықтан алған, басқа тілден ауысқан болып шығады. Олар оның, яғни мифологиялық атаудың тек мазмұндық мағынасын ғана біледі. Демек, ол атауды өмірге әкелген басқа халық, бұларға солардан ауысқан. Ал бұл, өз тарапынан, әлгі атауды өмірге әкелген халықтың өзінен атауды алған халықтан бұрын да бар халық екенін айғақтайды. Олай болса, біріншілік те осы авторлыққа ие халықтың еншісінде екені даусыз.

Осы заңдылық бойынша мифология деректері арқылы қай халықтың бұрын, қайсысының кеш пайда болғанын анықтауға талпынсақ, ең алдымен, адам баласының бастапқы саналы дүниетанымын танытатын әлемнің жаратылуы жөніндегі мифтерге үніліп, соларды талдаудан бастауға тура келеді. Бұл ретте, жүгінеріміз, әрине, бүкіл оқулықтар мен әдебиеттер «көненің көнесі» деп бала күнімізден санамызға сіңірген ежелгі гректер мен ежелгі үнділердің мифтері болмағы заңды.

Бұл ретте грек мифологиясы не дейді?..

Өте ежелгі ескі заманның адамдарының таным-түсінігі бойынша: әуелде аспан мен жер біртұтас дүние делінген. Кейін осы тұтастық космогониялық үдерістердің нәтижесінде екіге бөлініп, аспан мен жер бір бірінен бөлініп, ажырап шыққан. Бұл түсінік тек грек мифологиясына ғана емес, көптеген мифологиялық дәстүрлерге, оның ішінде түріктер мифологиясына да тән. Осы біртұтастықтан бөлініп шыққан аспанның құдайын гректер – «Уран» деп, ал жер құдайының атын – «Гея» деп атайды.

Ежелгі грек мифологиясының негізгі танымдық-сюжеттік жүйесін құдайлар дәуірі құрайтыны белгілі. Жалпы грек мифологиясындағы құдайлардың билік ету дәуірі үш кезеңге бөлініп қаралады.

Осының ең ежелгі дәуірі – жаңағы айтылған Уран дәуірі. Уран – жоғарыда айтқанымыздай, аспан құдайының аты.

Ураннан билікті баласы Кронос (*Крон*) тартып алады. Бұл – екінші дәуір, Кронос дәуірі.

Кроностан билікті баласы Диос (*Зевс*) тартып алады. Бұл – үшінші дәуір, баршамызға белгілі олимптік құдайлар дәуірі.

Біз, әдетте, мұндай жағдайда қалыптасқан жалпы түсінік бойынша, миф гректердікі болған соң, ондағы құдай аттарын білдіретін сөздерді де грек тілінің туындысы деп қабылдаймыз. Солай болуы заңды да. Бірақ, солай дей тұрғанмен, кей жағдайда, ондай атаулардың басқа тілден енген сөз болу мүмкіндігін де жоққа шығара алмаймыз. Бұл да өмір шындығы. Сондықтан мифтік атаулардың нақты қай тілдің «тумасы» екенін білу үшін олардың жеке сөз ретінде шыққан төркінін (*этимологиясын*) талдап, мысалы, біздің жағдайымызда, грекше не мағына беретінін анықтау қажет. Бұл арада, айталық, ең бастапқы жаратылыс бастауында тұрған аспан құдайының атын – «Уран» дейді дедік. Ал осындағы «уран» сөзі есімдік мағынасынан басқа нені білдіреді? Грек тіліндегі сөздік мәні қандай? Өкінішке қарай, мифтанушылар бұл сауалдарға нақты жауап бермейді. Тек дәстүрлі үндіеуропалық мифтану ғылымы «уран» сөзін үндіеуропалық ортақ ұғымды білдіретін сөз деп танып, оған лингвистикалық-мифологиялық негіз ретінде үндіран (*арий*) мифологиясында Варуна, анатoliaлық ежелгі халық – хеттердің (*хаттардың*) мифологиясында теңіз құдайы – Аруна образдарының барлығын айғақ етіп, алға тартады. Осыған орай «Уран», «Варуна», «Аруна» сөздері мен образдарының біртектілігі мойындалып, **«Әлем халықтарының мифтері»** атты энциклопедиялық жинақты құрастырушылар: «Само имя Варуны исследователей сопоставляли с хетским морским божеством Аруной, с древнегреческим богом неба Ураном, наконец, славянским Волосом (*Велесом*), литовским Велясом и т. д. Поэтому при сохранении ряда неясности индоевропейские параллели к этому имени несомненны» [1, 218] деген тұжырым жасалынады.

Алайда бұл арада мифологтардың «үндіеуропалық екі не үш тілде бар, дыбысталуы бір-бірімен өзара үндесетін сөздерді теріп алып, автоматты түрде «үндіеуропалық ортақ сөз болады» дегенге саятын мұндай қағидалары барлық жағдайда дұрыс бола бермейтінін, олардың кейде жалған ортақ сөздерді туғызу мүмкіндігінің де барын ескермегендіктері байқалады». Өйткені грек, үнді, орыс, иран тілдерінде кездескен үндес бір сөздің барлық кезде міндетті түрде ортақ үндіеуропалық бір сөз болуы екіталай. Себебі, мұндай ортақ делінген үндіеуропалық сөздің әлгі аталған халықтардың тіліне тарихи-элеуметтік түрлі жағдайларға байланысты кезінде басқа, екінші бір бөгде тілден енуі де мүмкін ғой. Мұндай мүмкіндікті және ешкім терістей де алмаса керек.

Бұлай ойлауға ғалымдардың «варуна» сөзінің, оның басқа да үндіеуропалық параллельдерінің («уранның», «арунаның») этимологиясын «жалпыүндіеуропалық түбір» деп саналатын **uer** - «*окружать, охватывать, огораживать*» түсінігінен шығаратындығы да септігін тигізеді. Бұл орайда, алдымен, белгілі ғалым А. Акишевтің мына пікіріне назар аударған жөн. Ол: «Характерно, что значение имени Варуны восходит к общиндоевропейскому корню **uer** – «кружать» и т. д., а принадлежностью его является **аркан**. Окружение ассоциировалось с сотворением, приданием хаосу формы, превращением его в космос» [2, 16], - дейді. Осыған байланысты қазақтың мифтанушы ғалымы С. Қондыбай: «бұл жердегі «ортақ түбір» әртүрлі үндіеуропалық тілдердегі ұқсас сөздің ұқсас «ықтимал» түбірін кездескен сөздің мағыналарына қарай реконструкциялаудың нәтижесінде анықталып отырылғанын, басқа тілдерде де бұл сөздердің параллельдерінің болу мүмкіндігінің ескерілмегенін» айтады [3, 144]. Расында да, айтылғандарды зерделей сараптасақ, осы ғалымның пайымдауында шындық бар. Өйткені, әңгіме өзегі болып отырған мифтік есім сөздерге де, үндіеуропалық ортақ түбір сөзге де түрік (*түркі*) тілдерінде параллель ұғымдар бар. Нақтырақ айтсақ, мысалы, ежелгі гректердің Уранына «Оран» сөзі, үндіеуропалық ортақ түбір «**uer**-ге» «**ор, иір**» сөздері дыбыстық үндестігі жағынан да, мағыналық ұғымы жағынан да тікелей түріктік параллель болып табылады.

Уран – грек мифологиясындағы ең ежелгі дәуірдегі аспан құдайының аты екенін айттық. Ғалымдар, жоғарыда айтқанымыздай, Уранның атаулық мәнін айтқанымен, сөздік төркінін саралап нақтыламайды, тек үндіеуропалық ортақ түбір «**uer**» (*вер*) сөзінің негізінде пайда болған дегенді аңғартатын емеурін ғана танытады.

Ал түріктік «Оранға» келсек, ол – жерді қоршап жатқан алып жыланның аты, су иесі. Этимологиялық тұрғыдан талдасақ, оран – түрік тілінің сөз жасау заңдылығына сай – «ор» және «ан» деген екі сөзден құралған. Мұндағы «ор» көне түрік тілінде *су* деген ұғымды білдірген. (*Кейін аққан су тіліп, жырып кеткен жерді де «ор» деп ауыспалы мағынасында қолданған.Қ.С.*). Архаикалық мифтерде «жерді ғаламдық су қоршап жатыр және оны алып жылан қорғайды» деген түсінік болғаны белгілі. Осыған орай, яғни жерді су қоршап жатыр деген түсінікке байланысты *ор* сөзі кейін *қоршау, орау* деген мағына беретін сөздердің туындауына негіз болған. Ал «ан» – көнетүрік тілінде *мекен, мекен иесі* (мысалы: *Тұран – түрлардың мекені,*

Британ – бриттердің мекені. Қ.С.) деген ұғымды білдірген. Осы *ор* мен *ан* сөздерінің бірігуінен пайда болған *Оран* сөзі мифтік түсініктегі жерді қоршап жатқан судың иесі, қорғаушысы жыланның балама атына айналған¹. Жалпы *жылан* ежелгі түрік халықтарының, оның ішінде арғықазақтардың (*С. Қондыбай*) сенім-нанымдар жүйесіндегі басты культтық мақұлықтардың бірі, басқаша айтқанда, жылан культі – мифологиялық танымның негізі болған. Түрік халықтарының кейбірінің жыланды кие тұтып, үйге кірген жыланның басына ақ құйып, құрметтеп шығаруы, немесе оны бүкіл бір тайпаның тотемі етіп, халықтық атауға (*этнонимге*) айналдыруы (*Оран, Қай, Оранқай*) осының дәлелі. Мысалы, XIII ғасырда шығыс терістіктен келіп, Хорезм жерінде өз билігін жүргізген қыпшақтың іргелі бір тайпасы «Оран» (*орыс деректерінде «уран», осыдан шығарып қазақ тарихшылары оны «ұран», «ұран қыпшақ» деп алып жүр.Қ.С.)* деп аталған. Тарихқа белгілі моңғол шапқыншылығы кезінде Отырар қаласын қорғаушылардың көсемі – атақты Қайыр хан (*төл есімі: Алндерек.Қ.С.)* осы оран-қыпшақтың перзенті, атақты Қыран қыпшақтың немересі болатын. Сондай-ақ шығыс теріскейдегі тұтас бір жұрттың атының «Оранқай», мекенінің «Оранқай өлкесі» деп аталатыны да белгілі. Христиан эрасынан кейінгі XIII ғасырдың әлемге әйгілі тұлғасы – Шыңғыс ханның Еуропаны жаулаған бас қолбасшысы Сүбедей осы оранқай халқының перзенті екені баршаға белгілі. Мұндағы *оранға* бірігіп тұрған *қай* сөзі де көне заманда *жылан, су, дария* деген ұғымды білдірген. (*Қайдың «кебіс» деген омонимдік мағынасы да бар (М.Қашқари.) Мысалы, қай+ық – су кебісі; құд+ық – құт су және т.б.*). Осыдан келіп үндіеуропалық мифтану ғылымы «ортақ үндіеуропалық түбір» деп танылған «окружать, охватывать, огораживать» деген мағынаны білдіретін *uer (вер)* сөзінің де (*вар, вир, вал, вел нұсқаларын қоса алғанда*) *ор (орау, қоршау, орам), өр (өру, өрмек), иір (иіру, жинау)* секілді ежелгі түріктік ортақ түбір-етістіктермен тамырлас, туыстас екенін де ажыратуға мүмкіндік туады.

Мұның бәрі сайып келгенде, *оран (уран)* сөзінің басқа тілден түрік тіліне ауысқан кірме сөз емес, өзінің ежелгі төл перзенті екенін айғақтайды. Бұған өте ежелгі таным-түсінік бойынша біртұтас делінген дүниенің екіге бөлінгенде жоғары бөлегінің – «*аспан*», төменгі бөлегінің – «*жер*» аталуы да қосымша куәлік бергендей.

¹ Түрік халықтарының кейбіреулерінде «оран»: «оран-телегей», «орай», «уранг», «ормеген» және басқа нұсқалары кездеседі (Капаев И. «Ногайские мифы, легенды и поверья». М. 2012. Стр. 189).

Өйткені мұндағы «аспан» сөзі де, «жер» сөзі де түрік тілінің төл «перзенттері». Этимологиялық тұрғыдан талдағанда: Аспан – *аспа* және *ан* сөздерінің бірігуінен жасалған, «**жоғары асылған мекен**», «**жоғары ілінген мекен**» деген мағынаны білдіреді. Ал жер – *же* және *ыр (р)* сөздерінің бірігуі арқылы жасалып, «**қоректендіруші**», «**асыраушы**», «**ырыздық, несібе беруші**» деген мағынаны білдірген. Мұндағы *же* де, *ыр (р)* да адамзат баласының бастапқы танымындағы ең көне ұғымдар. *Же* сөзі бүгінгі «қорек», «азық» деген мағынаға ие. Қазіргі қазақ тіліндегі «**же-м**», «**же-міс**», «**же-м-тік**» тәріздес біраз сөздер осы *же* түбірінен туындаған. Сол секілді *ыр*–да (р-да) ең көне сөз. Ол бүгінгі ұғымдағы «несібе» сөзімен мазмұндас, тамырлас. Қазіргі қазақ тіліндегі «**ыр–ыс**», «**ыр–ыздық**» тәріздес сөздер осы *ыр* түбірінен туындаған. Осыған қарағанда, жердің әуелдегі ең бастапқы атауы: «*же*» болған, ал «Жер» деп уақыт өте келе мағыналас екі ұғымның, яғни *же* мен *ыр*дың бірігіп, бір мәнге ие болуынан кейін аталғанға ұқсайды.

Мифологтар аспан құдайы Уранның өзінің жұбайы жер–Гейға қарағанда **екінші, туынды образ** екендігін атап көрсетеді. Демек, **Жер – өзінен аспанды бөліп шығарған басты тұлға, өндіруші, асыраушы аналық тұлға**. Олай болса, жер–Гейның есімі де үлкен мәнге ие. Бірақ, өкінішке қарай, ғалымдар «*гея*» сөзін грек тілінің еншісіне бергенімен, оның этимологиясын сараламайды. Біздің пайымдауымызша, Гей – ежелгі көне түрік тілінің *же* және *ұя* деген екі сөзінің бірігуі арқылы жасалған, «**же–мекен**», яғни «**жер мекен**» деген мағынаны білдірсе керек. Гректер «ж» дыбысын «г» деп қолданатындықтан, (*Тюрксое ж (дж) ... которое в греч. передается обычно через «г»*. Закиев М. З. *Татары: проблемы истории и языка Казань. 1995 стр. 22*) және түріктік «ұ», «ы» дыбыстарын айта алмайтындықтан, Же–ұя грекше **Ге–ұяға (Гей-га)** айналып, сол дыбысталуда бүгінге жеткен сияқты. Ежелгі түріктер қазіргі «мекен», «үй», «баспана» деген ұғымдарды отырықшыларға байланысты айтса: «**ұя**» деп, ал көшкіншілерге қаратып айтса: «**ан**» деп пайдаланған [4. 130]. Осы ретте Гейдан кейінгі екінші «жер анасы» деп аталатын Уран мен Гейның кенже қызының есімінің басқаша емес, «Рей» («*ыр+ұя*», «*р+ұя*») деп аталуының мәні де айқындала түседі. Ал бұлардан соң кезегімен «жер анасы» аталған үшінші әйел-құдайдың есімінің «**Гера**» аталуы, жоғарыда айтылған, «же» мен «ыр» атаулары бірігіп, бүгінгі ұғымдағы «жер» («гер») деген түсініктің қалыптасқанынан кейін пайда болғанын айғақтайды. Мұнда да ежелгі гректер түріктік «жер»

атауындағы «ж» - ны өз тілдерінің мүмкіндігіне қарай «г» -ге айналдырып («Гер») және сөзді текке (*родқа*) бөлетін дәстүрлеріне сай атаудың әйелге қатысты екенін білдіретін (*женской родтың*) «а» жалғауын қосып, «Гера» деп өзгерткен. Бірінен кейін бірі «жер анасы» аталған алғашқы әйел-құдайлардың есімдерінің өзара сабақтаса жалғасқан осындай сөз жасаудың бір заңдылығы бойынша өмірге келуі, қалай дегенде де, жай кездейсоқтық еместігі аян. Бұл да біздің талдау түсінігіміздің дұрыстығын көрсетсе керек.

Егер осы пайымдауымыз шындық болса, онда *оран* сөзінің де гректерге ежелгі түріктілдес халықтардан ауысқанына күдік қалмайды. Бар айырмашылық «о»-ның «у»-ға айналуында ғана. Олай болса, бұл өз тарапынан түрік халықтарының тым көне заманнан бар, байырғы халық екеніне куәлік берер бірден-бір айғақ болмақ. Ал «оран» сөзі грек тіліне қашан, қандай жағдайда ауысқан дегенге келсек, ол өз алдына басқа арнайы зерттеудің үлесі (*Бұл арада гректердің де түп тамырының ежелгі түріктермен сабақтасып жататынын есте ұстаған жөн. Қ.С.*). Тіпті, бұл сөздерді грек тіліне ежелгі түрік тілінен ауыспады дегеннің өзінде, адамзат баласы танымындағы бастапқы ұғымдардың көне гректердегідей түріктерде де болуы және мифологиялық бастапқы ұғымдарды білдіретін сөздердің осы екі-үш сөзбен ғана шектелмейтіндігі – бұл халықтың, яғни түрік тектестердің бүгінгі тарих ғылымы мойындатқандай х. э. кейінгі VI ғасырда пайда болған жас халық еместігін толық дәлелдей алады деп білеміз.

Бұл ретте осы айтылғандардың негізсіз, жалаң қиял жемісі еместігіне көне заманның куәгері, тарих атасы Геродоттың мына сөздеріне зерделей назар аударған жан да көз жеткізе түседі деген ойдамыз. Тарих атасы: «Вообще почти все имена эллинских богов происходят из Египта. А то, что эти имена варварского происхождения, как я полагаю, скорее всего – египетского, это я точно установил из расспросов [5, 116-117], – дейді. Ал Геродот болса х.э. дейінгі V ғасырда, яғни көп құдайға табынушыларға бізден гөрі табаны күректей **2500 жыл!** жақын өмір сүрген адам. Осы адам және қатардағы жай адам емес, тарих атасы атанған адам, бүгінгі біздің «грек құдайлары» деп жүргендеріміздің бәрі де олардыкі емес, **«египеттік жабайылардың (варварлардың) құдайлары»** деп куәлік беріп отыр. Демек, бұл куәландыру, өз тарапынан, әлгі құдайлардың есімдері египет жабайыларының сөзі, грек мифологиясындағы құдайлардың есімінің ешқайсысының да шыққан тегін грек тілі

негізінде анықтауға болмайды дегенді айғақтай алады. Геродоттың бұл тұжырымы жаңағы айтылған гректердің ата құдайы – Уранға да қатысты. Олай болса, біздің гректің бас құдайының «Уран» деген есімі түріктің «ор» және «ан» деген екі сөзінен құралған «Оран» сөзінен шыққан деуіміз де шындыққа шет болмаса керек. Мұндағы түрік тілінің сөз басында келетін «о» дыбысын «у» дыбысы арқылы беру бүкіл үндіеуропа тілдестердің бәріне ортақ жай. Мысалы: Орал – Урал, Орақ – Урақ, Өсер – Усер, т.б. деген сияқты.

Гректердің бас құдайының есімінің дыбысталуы мен ұғымдық мағынасының ежелгі түріктің «оран» сөзімен бұлай үйлес келуінде әлдеқалай болатын кездейсоқтық емес, ортақ негіз, тілдік заңдылық жатқанын гректің көп құдайларының ең көнесінің бірі – әйел құдай Деметра есімінің және оның культіне байланысты атаулардың шығу төркіне үніліп, этимологиялық талдау жасау арқылы да көз жеткізуге болатын сияқты.

Грек мифологиясында Деметра – жоғарыда айтқан аспан құдайы Уран мен Геяның баласы Кронос пен оның әйелі Реяның қызы, табиғатты жаңартушы, өліні тірілтіп, өсімдікке жан бітіруші, егіншіліктің құдайы. Оны «жер анасы» деп те атайды. Әйел құдайдың құдайлық қызметіне қарап, оның адамзат баласы терімшіліктен шығып, егіншілікті күнкөріс кәсібіне айналдырған кезінде өмірге келгенін аңғару онша қиындық туғызбаса керек.

Мифологиялық Сөздікте: «Деметра» атауының мағынасын «жер-анасы» (грекше: *da, de, ge* – «жер») деп көрсетілген [6. 181]. Ал жекелеген мифтанушы ғалымдар тарапынан бұл құдайдың атына талдау жасап, оның не сөздік, не есімдік, не атаулық мәнін ашып, қай халықтың тілінің «перзенті» екенін анықтаған зерттеу еңбектерді кездестіре алмадық. Тек Джордж Томсонның «Исследования по истории древнегреческого общества» деген еңбегінен: «Каждый афинский гражданин официально был известен под своим личным именем, за которым следовало имя отца и название его **dema** («*demos*»). Дем представлял собою городской или сельский район, в списки которого заносили при рождении. В других государствах мы находим вместо отчества наименование рода» [7. 106] деген жолдарды оқып, автордың гректің «дем» сөзінің тек (*фамилия*) атауы ретінде қолданылатынына мән беру арқылы, нақты ашып айтпағанымен, Деметра есімі осы «дем» сөзінен шыққан болар ма деген емеурінін аңғарғандай болдық. Бірақ зерттеушінің келесі кезекте Деметраның түптегінің Египеттен шыққанын құптауына қарап, оның

бұл емеурінінің «дем» сөзінің «үй», «отбасы-отаны» деген мағынада ғана екенін анық көруге болады [7, 128]. Өйткені зерттеушінің Деметраның Египеттен шыққанын құптауы, жоғарыда тарих атасы Геродот айтқан: «... все имена эллинских богов происходят из Египта» деген тұжырымды растайды. Олай болса, бұл - «деметра» сөзінің төркінін грек тілінен емес, египеттік жабайылардың тілінен іздеу керек деген сөз.

Бұл орайда ғылыми ортаға әлі аты-жөні белгісіз қазақстандық жас зерттеуші Амантай Айзахметовтың¹ ізденіс жолы тым ерекше көрінеді. Біздің пайымдауымызша, оның бұлайша тыңнан жол салып, өзіндік зерттеу тәсілін алға тартуы ежелгі дүние тарихын зерттеушілердің де, мифтанушылардың да назар аударуына тұратын елеулі талпыныс. Оның ежелгі дүние тарихын танып-білуде бұған дейінгі қалыптасқан зерттеу ізімен кетпей, ескі сұрлеуден саналы түрде бас тартып, өз соқпағын салуы – жаңалық! Ол есте жоқ ескі замандардан жеткен антропонимдердің, этнонимдердің, топонимдердің осы күнге дейін белгісіз болып келген мән-мағынасын айқындауда өзіндік тәсіл қолданады. Жас зерттеушінің бұл орайда жасаған тұжырымдарының бәріне бірдей келіспегенімізбен, оның көне тарихтың көмескі тұстарын ашуға талпынған жаңалықты ізденістері алдағы уақытта білікті мамандар тарапынан лайықты бағасын алады ғой деген сенімдеміз. Оған ресейлік зерттеуші Ю. Н. Дроздовтың осы тәсілді өз тарапынан жетілдіре жалғастыруы кепілдік бергендей.

Міне, осы А. Айзахметов өзінің «Рождение тюркского мира» атты соңғы еңбегінде грек мифологиясындағы «жер анасы» деп аталған әйел құдай Деметраға жеке тарау арнаған. Сонда ол Деметра есімінің сөздік төркінін: «В казахском языке слову «деметра» тождественным по со звучанию и смыслу является словосочетание «dem eti tiri», что означает буквально «живость духа и тела» [8, 48], - деп түсіндіреді. Зерттеушінің бұл түсіндіруі грек мифологиясындағы Деметраның «богиня плодородия и земледелия» [1, 364] деген құдайлық міндетіне сай өліні тірілтіп, өсімдікке жан беретін қызметіне

¹ Амантай Айзахметов - әуесқой зерттеуші. Негізгі мамандығы – журналист, орыс тілінде жазады. Тараз қаласында тұрған. Сырт естуімше жастай қайтыс болған көрінеді. Бірақ соған қарамастан ежелгі өркениет тарихын тануда, көне заманның көп құдайларының, сондай-ақ Троя, Микен патшаларының есімдерінің этимологиясын анықтауда өзіндік тәсіл қолданып, елеулі із қалдырған зерттеуші. Оның зерттеу тәсілі өзге бірде-бір ғалымға ұқсамайды. Жас зерттеушінің осы тәсілін арада бірнеше жыл өткеннен кейін ресейлік зерттеуші ғалым Ю. Дроздов «Тюркская этнонимия древнеевропейских народов. М. 2008» атты көлемді еңбегінде қайталады. Біздің пайымдауымызша, біріншілік А. Айзахметовтікі, ол осы тәсілмен жазылған алғашқы зерттеуін өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдары, Ю. Дроздовтан оншақты жыл бұрын жариялаған.

орайластырған талдау секілді. Бірақ, солай дей тұрғанмен, автордың «деметра» сөзінің түпкі тегі түрік тілінен шыққан деген тұжырымға келуі және оны өз тарапынан кешенді талдауы кім-кімді болсын ойландырып қана қоймай, сонымен бірге жаңа ізденістерге жол сілтейтін тәрізді.

Мәселеге осы тұрғыдан келгенде, шынында да ойласатын, көңілге күдік келтіретін жайлар бар сияқты. Оған бірнеше себеп те бар. Соның алғашқысы – х. э. дейінгі V ғасырдың авторының, яғни тарих атасы Геродоттың жоғарыда айтылған ойға айғақ ретінде келтірілген: «Вообще почти все имена эллинских богов происходят из Египта. А то, что эти имена варварского происхождения, как я полагаю, скорее всего – египетского, это я точно установил из расспросов [5. 116-117], деген тұжырымды пікірі. Егер Геродот айтқандай, грек мифологиясындағы құдайлардың есімдерінің бәрі шынымен египеттік жабайылар тілінің «жемісі» екені рас болса, онда олардың төркінін грек тілінен іздеу, содан шығаруға әрекеттену - ағаттыққа ұрындырмақ. Бұл ретте, алдымен, Геродот айтып отырған «египет жабайылары» дегеннің кімдер екенін анықтап алу шарт.

Екіншіден, «Мифологиялық сөздіктегі» «деметра» сөзіне берілген «жер анасы» деген анықтама мифтанушы ғалымдардың сөздің төркінін тілдік тұрғыдан талдап, жан-жақты көз жеткізуі емес, Деметра құдайдың құдайлық қызметінің мағынасына қарап жасаған тұжырымдаулары ма деген ой келеді. Өйткені мифтанушы ғалымдар мұның алдында ғана осы Сөздікте Деметраның әжесі, жер құдайы Геяны да: «в греческой мифологии мать-земля» [6, 153], - деп түсіндірген болатын. Осы секілді «жер анасы» деген ұғым Деметрадан кейін пайда болған, соның құдайлық қызметін әрі жалғаушы әйел құдай Исидаға да арнап айтылады (*Исида есімі туралы сәл кейінірек арнайы сөз болады. Қ.С.*). Осыған қарағанда, «жер анасы» ұғымы Геяға да, Реяға да, Деметраға да, Исидаға да ортақ, олардың егіншіліктің қамқоршысы құдайлық қызметін көрсеткенімен, осы үш әйел құдайдың есімдерінің сөздік төркінін анықтауға бәріне бірдей негіз бола алмайтыны анық.

Осы айтылғандарды сараптай келіп, біз өз тарапымыздан, бұл әйел құдайдың әуелгі төл аты – **Деметр** болуы керек деген тоқтамға келдік¹. Мұндағы әйел құдай есімінің соңындағы «а» жұрнағын сөзді

¹ Армян мифологиясында осы құдайдың атының «Деметр» аталуы да біздің тұжырымымыздың дұрыстығын куәландырады. Мифтанушылар бұл ретте: «Имя Деметр, восходит к имени богини Деметры (называвшейся иногда армянами Сандарамет)» деген түсінік береді. Сандарамет – армянша «жер», «жер байлығы» дегенді білдіреді (*Мифы народов мира. Т. 1. М. 1991. Стр. 364*).

аталық, аналық текке («мужской», «женской» род» деп) бөлетін гректер кейін қосқан. Ежелгі түріктерде де, қазіргі түріктерде де сөзді ондай текке (*жынысқа*) бөлу болмаған. Сонда «деметр» - түріктің «дем» және «етір» («еттір») деген екі сөзінен құралып, «тірілтуші», «дем салушы», «жан бітіруші» деген мағынаны білдіретін атаулық мәнге ие болған. Бұл және құдай әйелдің мифологиядағы құдайлық міндетімен де үйлесіп, оның қызметінің мән-мағынасын да дәл береді. Мұндағы «жан» деген ұғымды білдіретін «дем» сөзі де, бұйрық райлы «ет», «еттір» етістігі де түрік халықтарының, оның ішінде қазіргі қазақ халқының да тілдік қорында бар, күні бүгінге дейін осы мағынасында қолданылып келе жатқан сөздер. Кешегі ауылда білімді дәрігерлердің тапшы кезінде есінен танып, талып қалған адамды молдалар мен бақсылардың қалай дем салып, ес жиғызғанын, сонда осыны көрген үлкендердің «тірілті», «жан бітірді», «дем алдырды» деп қуанысқанын өзіміз де талай көрдік. Түптеп келгенде, мифологиядағы Деметраға қатысты айтылатын аңыз-әңгімелердегі оның құдайлық қызметі де осы: өліні тірілту, өсімдікке жан бітіру ғой. Мұны бір деп қоялық.

Бұл ретте, қалай дегенде де, бірігіп бір ұғымды білдіріп тұрған ежелгі түріктердің дербес екі сөзі дыбысталу үндестігімен де, мағыналық мазмұнымен де «деметр» сөзінің мәнін ашып, дәл беріп тұрғанымен, тарихи санасы қазіргі ресми тарих арқылы қалыптасқан оқырманның біздің бұлайша түсіндіруімізді бірден қабылдай қоюының қиын екенін де ескермеске болмайды. Өйткені ресми тарихтың түрік халықтарын «христиан эрасынан кейінгі алтыншы ғасырда Алтайда пайда болған жас халық» деген ғылымда орныққан тұжырымдамасына қалтқысыз сенген оқырманның христиан эрасынан сан мыңдаған жылдар бұрын Африкада пайда болған құдайлар есімінің этимологиясын «кеше ғана пайда болған» түрік тілі арқылы талдаудың өзін «миф» санауы әбден мүмкін. Тіпті олай болмаған күнде де көне заманның мағынасы белгісіз атауларының төркінін анықтауда өзге тілде кездесетін соған ұқсас сөздің дыбыстық үндестігіне алданып, ғылымда жасалына беретін көп жаңсақ тұжырымдамалардың біріне жатқыза салулары да ғажап емес. Сондықтан «деметр» сөзінің төркін тегін анықтауда ондай кездейсоқ ұқсастықты малданбағанымызды дәлелдеу мақсатында грек мифологиясындағы осы әйел құдай Деметраның құрметіне сол замандарда жасалынған ғұрыптық жоралардың (*обрядтардың*), діни жоралардың (*ритуалдардың*) атауларына да талдау жасау арқылы

көрсете кетуді қажеттілік деп білдік. Өйткені бұл атауларда да сөздің дыбыстық үндестігімен бірге түріктік ұғым, түріктік мазмұн толығымен беріліп, қайталанып жатса, біздің «деметр» сөзінің төркінін ежелгі түрік сөзінен шығаруымыздың тарихи негізі бар заңдылық екеніне ешкімнің күдігі қалмаса керек. Себебі, бір тілде бар сөздің екінші тілдегі бар сөзбен дыбыстық ұқсастығы кездесіп қалатыны болғанымен, олардың ұғымдық мәні ешқашан бір болмайтыны белгілі. Ал екі тілде бар сөздің айтылудағы дыбысталуы да, беретін ұғымдық мәні де бір болса, онда ол сөздің қай тілдің құрамында жүргеніне қарамастан, түпкі шыққан тегінің бір екенін көрсетеді. Соның үшін Деметр есімінің ежелгі түрік тілінің сөздік қорынан шыққанын одан әрі дәлелей түсу үшін осы әйел құдайдың культіне байланысты жасалатын ежелгі діни жоралардың грек мифологиясындағы атауларына да талдау жасап көрелік.

Ежелгі египеттіктер еккен егінін жинап алғаннан кейін тұқымға қалдырған дақыл дәндерін әуелгі кезде терең қазылған шұқырларға (*дереккөздерінде: «құдыққа» делінген. Қ.С.*) сақтайтын болған. Бірақ ондай шұқырларға ылғал өтіп, дән бұзылатын болған соң, кейін су жетпейтін таудың, болмаса биік қыраттардың беткейінен терең ор қазып тұқымдық дәнді сонда сақтаған. Сондай-ақ ежелгі египеттіктерде осы орға тұқымдық дәнмен бірге өлген адамның денесін де бірге қойып сақтайтын дәстүр болған. (*Египеттіктердің танымында қайта көктеп өнгенге дейін тұқымдық дән де өлі зат. Қ.С.*). Осы ордың жыл сайынғы бетін жабу да, тұқым себер кезде қайта ашу да Деметра құдайға арнап құрбандық шалып, арнайы діни жоралар жасау арқылы өткізілген. Ондағылары өліні тірілтетін, өсімдікке жан беретін құдай «өлген» дәнге жан бітіріп, биылғы егініміздің өнімін мол етсін, өлген адамның рухын тірілтіп, ұрпағымызға қолдау көрсетсін деген наным-сенімдерінен туған. Міне, осы діни жораның жасалынатын орыны - «orgia», ал діни жораның өзі - «orgas» деп аталған. Осының алғашқысы ежелгі түріктің «ор» және «қия» деген екі сөзінен құралып, «орқия», «өрқия» деген ұғымды білдіріп тұр. Сол секілді, діни жора рәсімінің аты «orgas» та ежелгі түріктің «ор» және қас (з)» деген екі сөзінен құралады. Мұндағы «қас» сөзінің қазіргі қазақ тілінде бірнеше мағынасы бар. 1) қас – адамың қасы (брови); 2) қас – ердің қасы (лука седла); 3) қас – жау (враг); 4) қас– өлім әкелуші, өлік; 5) қас – нағыз, ерен (соңғы екеуі ауыспалы мағынада). Бұл жерде ор–мен бірігіп тұрған «қас» төртінші мағынаға келеді. Кейде түріктің «з» дыбысы өзге тілде «с»–ға айналып кететіні

де бар. Діни жораның аты «orgas» өзге тілде сондай өзгеріске түскен атау деп қабылдасақ, онда «орқаз» да қазіргі қазақ лексиконында бар «ор қаз» ұғымын білдіреді. Бұл сөздер түрік халықтарында, оның ішінде қазіргі қазақ халқында да жекелеген «ор», «қия», «қаз» күйінде де, біріккен «орқия», «өрқия», «орқас(з)» күйінде де күні бүгінде баяғы Деметра құдайға арналған жорада қолданылған мағынасында, сол ұғымда қолданылады. Қазақстан жеріндегі «Орқас», «Орқаш», «Орқаз» деп аталатын жер атаулары (топонимдері) де дәлелдей түседі. Мұның бәрін кездейсоқ ұқсастыққа жатқызуға болмаса керек. Әйел құдайдың есімі түрік халықтарының, оның ішінде қазіргі қазақ халқының тілінде бар «дем» және «ет, етір» деген екі сөздің бірігуінен шыққан атау деуіміздің мәні де осында. Мұны «екі» деп қоялық.

Біз жоғарыда грек мифологиясында «жер анасы» аталған әйел құдайлардың аттарын атағанда Гея мен Деметрадан кейін Исида құдайдың атын атаған едік. Енді осы әйел құдайға қатысты мифология деректеріне үңіліп көрелік.

Жалпы миф деректерінде Исиданың аты аталған жерде Осирис (*Усирис*) құдайдың да есімі қоса аталады. Олай болуы заңды да. Өйткені бұл екеуі - ежелгі египеттіктердің жер құдайы Геба мен аспан құдайы Нуттың ұлы мен қызы, әрі ағалы-қарындасты, әрі ерлі-зайыпты құдайлар. «Мифологиялық Сөздіктің» түсіндіруінде Осирис: «в египетской мифологии бог производительных сил природы и царь загробного мира», ал Исида: «богиня плодородия, воды и ветра, символ женственности, семейной верности, богиня мореплавания» [б. 418, 257]. Мұндағы екі құдайдың есімі де грекше берілген. Ал осы құдайларды өмірге келтіруші ежелгі египеттіктер болса, олар Осиристі «Усир», ал Исиданы «Исет» деп атайды. Сөздікті құрастырушылар «усир» сөзінің ежелгі египеттіктердің тілінде не мағына беретінін айтпайды, ал «исет» сөзі египеттіктерше: «так» («трон»), «орын» («место») деген ұғымды білдіреді деп көрсетеді. Бірақ бұл «исет» сөзінің сөздік мәні ме, әлде атаулық (*есімдік*) ұғымы ма, оны талдап сараламайды.

«Әлем халықтарының мифтері» атты энциклопедиялық екі томдықта бұл екі құдайдың есімдері грекше аталуымен берілгенімен, бұлар шын мәнінде египет мифологиясының кейіпкерлері. Геродоттың айтқанына сенсек, оларға есім берушілер ежелгі египеттік жабайылар (*варварлар*). Сондықтан бұл құдайлардың есімдерінің түптөркінін іздегенде олардың есімдерінің грекше аталуынан емес,

осы ежелгі египеттік жабайылар берген атауларының сөздік мәніне үңілуге тура келеді. Ал біз, жоғарыда жасаған талдауларымыз арқылы Геродот айтқан египеттік жабайылардың ежелгі заманда Африканы мекендеген түріктестер халықтардың түпталары болуы мүмкіндігі барлығына оқырман назарын аударғанбыз.

Мәселеге осы тұрғыдан келгенде, әйел құдай Исеттің де, оның күйеуі Усирдің де есімдері дыбысталуындағы сөздік үндестігімен де, атаулық мән –мағынасымен де ешқандай қосымша түсініктемесіз-ақ осы күйінде-ақ түріктік ұғымды беріп тұрғаны таңданарлық жайт. Мұндағы бар өзгешелік түрік тілінің «і» және «ө» дыбыстарын үндіеуропа тілдестердің өз мәнінде бере алмай, «і» -ні «и», «ө» -ні «у» әріптерімен беруінде ғана. Сонда «исет» сөзінің түрік тіліндегісі «ісет», ал «усир» сөзі «өсір» болып шығады. Бұл сөздер - түрік халықтарының, оның ішінде қазіргі қазақ халқының тілінде күні бүгінге дейін сол баяғы мағынасында қолданыста жүрген сөздер. Мұндағы «Исет» сөзі «іс» және «ет» деген екі сөзден құралып, «іс ет», «еңбек ет», «іс істе» деген мағынаны білдіреді. Атау сөзге «ет» етістігін жалғау арқылы сөз жасау түрік тілінде ежелден бар және қазір де жалғасып келе жатқан заңдылық. Мысалы: «әділет» – *әділ + ет*, «қабылет» – *қабыл + ет* және т.б. Сондай-ақ сонау есте жоқ ескі заманда «іс» және «ет» сөздерінің бірігуінен жасалып, құдай есіміне айналған осы «Исет» сөзі қазіргі таңда да түрік халықтарының арасында тек сөздік мағынасында ғана емес, кісі есімі мағынасында қолданылып келеді. Мысалы: қазіргі түріктестер халықтар арасындағы: Исет, Исет, Есет, Ісімет (Смет), Әсет деген кісі есімдері сол баяғы ежелгі құдай атының сәл өзгеріске түскен нұсқалары.

Енді «бог производительных сил природы» атанған Өсірдің (*Усир, Осирис*) есімін талдап көрелік. «Өсір» сөзі - «өс» етістігіне бұйрық райлы сөз туғызатын «ір» жұрнағы жалғану арқылы жасалынған есім сөз, сөздік мағынасы бір нәрсені «өсір», «өндір», «шығар» дегенді білдіреді. «Ір» жұрнағын жалғау арқылы жаңа сөз жасау түрік халықтарының тілінде қазір де бар. Мысалы: қазіргі қазақ тіліндегі: «өш+ір», «көш+ір», «ес+ір», «кес+ір» тәріздес. толып жатқан сөздер осы тәсілмен жасалған.

Біздің пайымдауымызша, бұл есімдердің сөздік және атаулық мағыналарының осындай түрік тілінде түсінікті болуы осы сөздердің түріктік тегін білдірумен бірге, осы екі құдайдың басқаша аталмай, неге бірінің - Исет, екіншісінің - Өсір аталуының себебін де ашып,

оның өзіндік заңдылығы бар екенін де көрсететін сияқты. Зерделеп көріңіз:

Грек мифологиясында Деметра - құдайлар дәуірінің екінші ұрпағы Кронос пен Реяның қызы, яғни үшінші ұрпақ Зевстің туған қарындасы әрі әйелі; «жер анасы» атанған жер өнімінің молшылығын жасаушы құдай. Бірақ Деметра барлық кезде бірдей құдайлық міндетін мінсіз атқара бермейді. Қуаңшылық жылдары шөп өспей, егін шықпай, жан-жануар аштыққа ұшырайды. Мұндай жағдайды миф дерегі жалғыз қызы Персефонаны жерасты патшалығының, яғни өлілер мекенінің құдайы Аид ұрлап әкеткеннен кейін, баласын жоғалтып, қайғырып, қан жұтқан Деметраның жылауменен жыл өткізіп, өзінің құдайлық міндетін ұмытқанымен байланыстырады. Бұл жағдайды мифтанушылар: «Мать Персефоны Деметра, богиня плодородия земли, в горестных поисках дочери забыла о своих обязанностях, и землю охватил голод» [1, 51], - деп атап көрсететеді. Бірақ егіннің шықпай қалуы, өсімдіктің қурап қалуы бұдан кейін де, яғни Персефона табылғаннан кейін де қайталану береді. Өйткені Аидтың өтінішімен Зевс бұдан кейін де Персефонаны анасының қасында үнемі бірге болмай, жылдың бір мезгілін өлілер мекенінде, Аидтың қасында болуға міндеттейді. Қызының үнемі қасында болмауы Деметраға айықпас қайғы. Ал Деметраның қайғыруы – өсімдік атаулының қурауы, ашаршылық.

Міне, осындай жағдайда Деметра құдайға құрбандық шалып, алақан жайып жалбарына бергеннен нәтиже жоғын сезінген сол заманның ақылман абыздары одан гөрі пайдалы іспен айналысу қажеттігін түсініп, осыған ықпал ететін жаңа құдайларды өмірге әкелген секілді. Өйткені бұл кезде Египет өңірінде жерді суландыру, каналдар қазып, шөл далаға су жеткізу, ирригация жұмыстары қолға алына бастаған. Осыған байланысты ақылман абыздар жұртты тер төге еңбек етіп бейнеттену арқылы мол егін өсіруге бағыттап, өздері өмірге әкелген жаңа құдайларға «**Іс + ет**» және «**Өс+ір**» деп, тірлік тәжірибесіне бейімделген есім бергенін аңғаруға болатын тәрізді. Ісет (Исет) те, Өсір (Усир) де өмірге Деметрадан көп кейін келген. Ежелгі египеттіктердің сенім-нанымы бойынша олар жаратылыстың бастауында тұрған, яғни жер мен көктің арасын ажыратып, аспанды тіреп тұрған Шу құдайдың немерелері, жер құдайы Геба мен аспан құдайы Нуттың балалары, басқаша айтқанда египет құдайларының төртінші ұрпағы.

Осы арада, сөз орайына қарай, Исет пен Өсір есімдерінің ежелгі түріктік ұғымды білдіретініне қосымша дерек ретінде мына бір жайды да айта кеткен артық болмас.

Египет мифологиясының дерегі бойынша Өсірді өзінің бірге туған бауыры өлтіріп, оның денесін жәшікке салып, ауызын мықтап бекітіп, Ніл дариясына лақтырып жібереді. Күйеуінің өз бауырының (*Өсірді өлтірген Сет те Геба мен Нуттың баласы. Қ.С.*) қолынан қаза тапқанын білгеннен кейін Исет Өсірдің денесін іздеп, көп қиындықтарды бастан кешіріп барып, ақыры сіңілісі Нефтиданың көмегімен оны зорға табады. Күйеуін табыт-жәшіктен шығарып алып, онымен бірге тұрады. Көп ұзамай одан жүкті болып, өмірге бір нәресте келеді. Балаға «Гор» деп ат қояды. Осы Гор есімінің дыбысталуы да, ұғымдық мәні де қазіргі түрік халықтарының біразына ортақ атақты «Көр-оғлы» дастанының кейіпкерінің есімімен бірдей. Онда да өлген әйелден туған баланың есімін «Көр» деп атайды. Бар айырмашылық: «ө-нің» «о-ға» айналуы ғана. Мұндағы «көр» сөзі қазіргі қазақ тілінде «мола», «қабір» деген мағынаны білдіреді. Осыдан шығарып, көрдей қараңғы, түк көрмейтін соқыр адамды «көрсөқыр» дейді. Мифтанушылар Исет пен Өсірдің баласы Гор туралы Сөздікте берген түсіндірмелерінде осы соқырлыққа қатысты: «Свой око¹ Гор дает проглотить Осирису, и тот оживает. Воскресший Осирис передает свой трон в Египте Гору, а сам становится царем загробного мира, где его охраняют Гора детей!» [б. 159], - деп атап көрсетеді. Бұлардың бәрі кездейсоқ ұқсастыққа жатпаса керек. Сондай-ақ, байқап қарасаңыз, жоғарыда аты аталған құдайлардың: Деметр болсын, Исет болсын, Өсір болсын, бәрінің есімдері бұйрық райлы етістік сөзден құралады. Бұл, өз кезегінде, үш есімнің бірдей ала-құлалықсыз, тілдік бір заңдылықпен жасалуы осы құдайларға есім берушілердің тілі ортақ бір халықтың өкілдері екенін айғақтайды және адамға есім берудің сол көне заманның бір кезеңіндегі дәстүрінен де хабар береді. Бұл да ерекше назар аударуды керек ететін жағдай.

Енді осы жоғарыда айтылғандардың бәрін зерде елегінен өткізіп, қорытынды ой түйсек, аталмыш құдайлар есіміне жасалған

¹ «Око» сөзінің түпнұсқада қалай аталғаны бізге белгісіз. Мынау орысша аудармасы. Мифта Атум құдайдың екі көзі өзара таласқанда кейін күнге айналған оң көзін айға айналған сол көзінен жоғары қылу үшін Атум оны бұрынғы орынынан алып, дәл маңдайына орнатып, тура қарағанда төңірегіне үрей, қорқыныш тудыратын етеді. Осы маңдайдағы жалғыз көзді түпнұсқада «үрей» (страх) деп атаған (*Овчинникова А.Г. Легенды и мифы Древнего Востока. СПб. 2002. Стр. 21*). Адамға қорқынышты үрей тудыратын маңдайында жалғыз көз бар дәулер туралы мифтер осыдан кейін туған. «Үрей» сөзі қазір де қазақ тілінде осы мағынада қолданылады. Бұл да мифтің түріктік негізін танытса керек.

тілдік талдаулар мен жоғарыдағы: «... эллиндіктердің барлық құдайы Египттен шыққан. Бұл есімдердің бәрінің тегі жабайылардан, менің пайымдауымша египеттіктерден» деген тарих атасы Геродоттың тұжырымы осы құдайларға есім беруші египеттік «варварлардың» бүгінгі түріктестес халықтардың естен шыққан ескі замандарда Африкада өмір сүрген түпаталары болуы да мүмкін-ау деуге негіз болады ғой деп ойлаймыз. Өйткені егер осы аталған құдайлардың есімдері басқа бір тілдің «перзенті» болса, онда ол есім сөздер дыбысталу үндестігімен бір-біріне ұқсап, бірдей болып жатқанымен, түрік тілінде ешқандай мағына бермес еді. Ал бұлардың бәрі, көріп отырғанымыздай, түрік тілінің төл тумасы екендігін дыбыстық үндестігімен де, ұғымдық мән-мағынасымен де дәл беріп, айғақтап тұр. Осы орайда ресми тарих санаға сіңіріп, сендіргеніндей түріктестес халықтардың VI ғасырда Алтайда пайда болған жас халық емес, ықылым заманнан бар байырғы халықтардың бірі екеніне көз жеткізе түсуі үшін басқа көне халықтардың мифологиясындағы кейбір құдайлардың есімдерін де талдап, олардың да есімдерінің ежелгі түріктестес халықтардың тілімен тамырлас екенін дәлелдеуге мүмкіндік бар. Бірақ бұл арада оларды талдап, ой қайталау басы артық тірлік секілді. Сондықтан айтылғанға айғақ ретінде тек құдай есімінің сөздік болмысынан түрік халықтарының тілін білетін кез келген адам басқа біреудің ешқандай талдап, түсіндіруінсіз-ақ түріктік ұғымды бірден танып, біле алатын бір ғана мысалмен шектелмекпіз. Мысалға америка үндістерінің сапотек тайпасының құдайлары **Қосана** (*Косаана*) мен **Үшананы** (*Уичасана*) алалық. Осының Қосанасы - күн мен аспанды, ал Үшанасы - жер мен суды және адамды жаратқан құдайлар [б. 296]. Көрдiңiз бе, күн мен аспан **екеуiн жаратқан құдай** - **Қос+ана**, ал жер, су және адам **үшеуiн жаратқан құдай** – **Үш+ана!** Демек мұның бәрі кім-кімнен болсын ойласуды қажет етсе керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Мифы народов мира*. Энциклопедия. Т. I. М. 1991.
2. Акишев А. *Искусство и мифология саков*. Алматы, 1984.
3. Қондыбай С. *Қазақ мифологиясына кіріспе*. 1-т. Алматы, 2008.
4. Салғараұлы Қ. *Ежелгі түріктер*. Астана 2013..
5. Геродот. *История*. В девяти томах. М. 1999.
6. *Мифологический словарь*. М., 1991.
7. Дж. Томсон. *Исследования по истории древнегреческого общества. Доисторический Эгейский мир*. М. 1958.
8. Айзахметов А. *Рождение тюркского мира*. Тараз. 2004.

(Жалғасы. Басы өткен санда)

UDK 615.882

**GÜNEY KAZAKISTAN'DA HALK HEKİMLİĞİNDE KURBAN VE
KURBAN KANIYLA TEDAVİ**
CURING WITH SACRIFICE AND BLOOD OF SACRIFICE IN FOLK
MEDICINE IN SOUTHERN KAZAKSTAN

Asil ŞENGÜN*
Aygül ŞENGÜN**

Özet

İnsanlık tarihinin başlangıcıyla birlikte insanların hastalanmaları ve bu hastalıklar için de tedavi yöntemleri geliştirilmiştir. Bunun için Hz. Âdem peygamberle ilgili Kuran-ı Kerim'de geçen kıssayı delil gösterebiliriz. Kıssada Allah eşyaların ismini meleklerle sorar melekler bilemez fakat Âdem (a.s) eşyaların isimlerini bilir. Buradan yorum yaparak şunu anlamak mümkün. Âdem(a.s)'a ilahi yol ile dünyada kendisine gerekli olacak bütün bilgiler öğretilmiştir. Muhtemelen kendisine öğretilen bilgiler içerisinde tıbbi bilgiler de var idi. Bu bilgiler kuşaktan kuşağa aktarıla geldi diyebiliriz.

Günümüzde insanları tedavi etmede dünyada yaygın olarak Batı usulü tedavi yöntemleri uygulanmaktadır. Fakat buna paralel olarak umumiyetle Şark Tıbbı olarak da bilinen ve daha çok Şark toplumlarında uygulanan geleneksel tedavi yöntemleri de geçerliliğini korumaktadır. Bu tedavi yöntemi halen Çin, Hindistan, Köre v.b ülkelerde uygulandığı gibi Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Altay v.b Türk toplumlarında da oldukça yaygın bir şekilde halk arasında uygulanmakta ve uygulanan tedavilerden hastaların olumlu netice aldığı görülmektedir. Halk içerisinde bu tür tedaviyi Türkiye'de ocaklılar olarak bilinen tabipler yapmaktadır. Bu tabiplerin hemen her birinin çağdaş tıpta olduğu gibi farklı ihtisas alanları bulunmaktadır. Halk tabiplerinden bazıları hastalarını otlarla tedavi ederken kimisi okuyarak, kimileri de kurban kanıyla tedavi etmektedir. Kurban kanıyla diğer bir tabirle kanla yapılan tedavi de bu işin uzmanları tarafından oldukça yaygın bir şekilde uygulanmaktadır. Bu yöntemde sadece kesilen kurbanın kanı değil aynı zamanda kurbanın organları da tedaviye dâhil edilmektedir.

Bildiride özellikle Güney Kazakistan'da ve diğer Orta Asya Türk topluluklarında halk hekimleri tarafından uygulanan kurban ve adak kanıyla tedavi yöntemleri ayrıntılarıyla ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kurban, kurban kanı, mistik tedavi, adak, kanla tedavi.

* Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Filoloji Fakültesi, Türk Filolojisi Bölümü Öğretim Görevlisi,
Ahmat Yassawi International Kazakh-Turkish University Faculty of Philology Department of Turkish Philology Lecturer a.sengun@hotmail.com

** Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Filoloji Fakültesi, Türk Filolojisi Bölümü
Ahmat Yassawi International Kazakh-Turkish University Faculty of Philology Department of Turkish Philology Lecturer ma.sengun@mynet.com

Summary

Since the beginning of the history of human being the ways of curing illnesses have been developed. As an evidence for this situation, we can show the parable taking place in Kuran with regard to prophet Adam. In this parable, God asks angels to say the name of the things, angels could't say anything about the name of the things, but Adam could. This can be understood from this parable. The complete knowledge which Adam needs in his whole life is thought. It is possible that there was the knowledge about medicine among these knowledges. We can say that these knowledges have handed on generation to generation.

Today, the way in which people are cured is coming from western style medicine. Together with Western type of medicine, traditional cure methods which are known as Eastern style curing are also used in Eastern societies. These curing methods are still implemented in China, India, Korea, etc. as well as in Turkic societies such as Kazakistan, Kirgizistan, Uzbekistan, Altay, etc. These kind of curing methods are applied by some folk-doctors called "ocaklılar" in Turkey, too. As is seen in modern medicine, these folk-doctors have also different [specializations](#). While some folk-doctors (ocaklı) are curing his patients by means of some medicinal plants, some of them pray to God or gods, some of them use the blood of sacrificees. The curing methods using blood of sacrifice or just blood are applied by the specialists widely. In this method, not only the blood of sacrifice but also the organs of the sacrifice are used in curing the patients.

In this paper, the curing methods implemented with blood of sacrifice by folk-doctors in Southern Kazakhstan and other Central Asian societies are examined in detail.

Key words: sacrifice, blood of sacrifice, mystic curing, votive, curing with blood

Toplumun içinde bulunduğu coğrafi şartlar, geleneksel geçim kaynakları, inançları, komşularıyla ilişkileri söz konusu toplumun yaşamının tüm alanları etkilediği gibi tıbbi uygulamalarını etkilemektedir. Orta Asya Türklerinin yaşadıkları coğrafi alan, onların asırlarca devam eden temel geçim kaynağı olan hayvancılık ve inançları hayvansal tedavi ürünlerinin envai çeşitlerinin gelişmesini sağlamıştır. Türklerin yaşadıkları koşullar olarak konargöçer hayat ve savaşlar, onların hekimlik bilgilerini sürekli tazelemeyi gerektirmiştir. İlk Çağ'dan itibaren Türklerin halk hekimliğinde daha çok hayvansal tedavi ürünlerini kullandıkları, silah yaraları ve çeşitli travmalarda ameliyat yaptıkları bilinmektedir [1]. Bunun yanı sıra "...eski Türklerde hastalıklardan kurtulmak ve şifa bulmak amacıyla kurban kesilmektedir... Kaza, felaket, hastalık vb durumlardan sağ salim kurtulanların Tanrı'ya şükür için bir kurban çeşidi..." [2] günümüzde de yaygınlığını korumaktadır.

Kanla tedavi yönteminin bir örneğine Dede korkut Hikâyelerinde de rastlamaktayız. "Kazan Beg eyitdi: 'Bay Büre Beg, muştuluk! Oglun geldi' didi. Bay Büre Begün oğlu Baryek gideli aglamakdan gözleri görmez olmuşdu. Bay Püre Beg eydür: 'Oglum Baryek idüğünü andan bileyim ki

barmagını kanatsun, destemaline bulaşdurub gözüme sürün. Acılacak olursa Baryegündür' didi. Baryek eyle itdi. Babasınun gözine sürdi. Gözleri açıldı. Atası anası güvleyüb oğlunun üstüne düşdi [3].

Günümüzde Güney Kazakistan'da tespit edildiği üzere eski Türklerde olduğu gibi belirli hastalıklarda hastanın kanını akıtma hastanın çabuk iyileşmesini sağlamaktadır. Farenjitte hastanın kulağın üst arka kısmındaki toplardamarın kesilmesi, sarılıkta hastanın dilaltındaki toplardamarın kesilmesi bunlara örnek olabilir. Vücuttan kan akıtmakla beraber kanın içildiği de sıkça görülen uygulamalardandır. Doğu Kazakistan, Altaylar, Güney Sibirya ve Yakutistan'da maral kanı içme, daha doğrusu maral boynuzunun kanını içme ve maral boynuzu kanıyla banyo yapma gayet yaygındır. Rahmetli Kazak şairi Fariza Ongarsınova'nın "Türkilerdin Ör Altay Törkini Edin" adlı şiirinde konuyla ilgili şu satırları görmek mümkündür:

“Жазғы шар шыжғырғанда жанып-ысып,
Құлайды таудан бұлақ, қар ығысып!
Еркектер қуаттанады деседі жұрт
Маралдың мүйізінен қанын ішіп.
Ел айтады: «Тауда түнеп, мұз жайладық,
Маралды үйір-үйір күзға айдадық.
Қан ішсе шалдың бәрі жігіт болып,
Кетеді кемпір біткен қызға айналып!» [4]

Kırgızistan'ın kuzeyinde elde ettiğimiz bilgilere göre büyü yapılmış olan hasta hastalığın şiddetine göre üç, yedi, dokuz gün okunduktan sonra ensesinde boyun omurgaların başladığı noktada tabip tarafından kesik açılarak metal pipetle kan çekilir. Çıkan kan, tahmin etmediğimiz birçok yabancı madde içerirken kanın rengi de mora yakındır. Kan rengi normale dönünceye kadar kan çekilir. Bu uygulamada çekilen "kötü", yani "büyülü" kanın beyine gitmemesine dikkat edilmediği takdirde tedavi ölümle sonuçlanabilir.

Orta Asya'da olduğu gibi Güney Kazakistan'da kurban bir nevi kan akıtmak veya herhangi bir canlıyla bedel ödemektir. Bu doğrultuda Güney Kazakistan'da yapılan uygulamalarda kurbanın ve kurban kanının hem hayvansal tedavi ürünü olarak kullanıldığı hem mistik tedavi unsuru olduğu tespit edilmiştir.

Kurban ve kurban kanıyla tedavi yöntemlerine çoğu kez ritüellerle birlikte uygulanmaktadır. Bazen ritüellere çeşitli dualar eşlik etmektedir.

Farenjitte kurbağayı yakalayıp, hastanın kurbağaya doğru soluk vermesi kurbağanın ölümüyle sonuçlanarak hastanın iyileşmesi, intihar etmeye çalışan kurtarıldıktan sonra kedi veya köpek yavrusunun asılarak öldürülmesi gibi durumların bir nevi canlıya bedel ödemek, Azrail'i kandırma, şaşırtma türünden mistik tedavi örnekleri iken, solunum yolları hastalıklarında, bronşit, zatürreede köpek yavrusunun kesilerek sıcak derisinin hastanın sırtına örtülmesi, kirpi kesilerek kanının egzamaya sürülmesi, solunum yolları hastalıklarında kirpi etinden çorba yapılıp hastaya yedirilmesi, kanserde yılan haşlanarak yedirilmesi hayvansal ürünlerin tedavi amaçlı kullanılmasının örneğidir. Yukarıda bahsettiklerimizden kedi asma ritüeli Batı'da Hıristiyan orucunun ikinci haftasının çarşambasında geçen yüzyıla kadar uygulanmış olup günümüzde "kedi çarşambası" olarak anılmaktadır [5].

Güney Kazakistan örneğinde Orta Asya genelinde kullanılan kurban ve kurban kanıyla mistik tedavi yöntemleri dışarılığın musallat olduğu veyahut büyü yapılarak hem ruhsal hem biyolojik olarak hasta düşen kişileri iyileştirmeyi amaçlamaktadır. Bu tedaviyi mutlaka işin ehli, başka bir tabirle mütehassis halk hekimi uygulama yetkisine sahiptir. Yetkisi olmayan, yani el almamış tabip hastayı ehline sevk etmektedir. Güney Kazakistan'da "kandaw" (kanlama) ve "kaktıru"(vurma) olarak bilinen bu iki yöntem çoğu kez bir arada yapılmaktadır. Bazı durumlarda sadece "kaktıru" yeterli görülmektedir. Kanlama yöntemi hastanın rüyasında gösterilen veyahut tabibin bizzat rengini, yaşını, cinsiyetini, türünü belirttiği hayvanın kesilmesiyle başlar. Tabip hastayı bunu yapması için zorlamaz, tehdit etmez, sadece yol göstermekle yetinir. Uygulamayı gerçekleştirecek tabibi, yeri ve zamanı seçmek hastaya kalmıştır. Hayvan alındıktan sonra, bu genellikle küçükbaş hayvandır, hayvan İslami usullere göre kesilir, boğazlanırken ilk akan kan büyük bir tase doldurulur. Sonra hayvanın akciğeriyle ile kan dolu tas hastanın bulunduğu odaya getirilir. Odada hasta ve tedaviyi uygulayacak olan tabip, bazen yardımcılarıyla, dışında kimsenin girmesine müsaade edilmez. Çünkü tedavi esnasında hastadan boşalacak olan enerji, dışarılık, büyü vs içeridekileri çarpabileceğine inanılır. Tedaviyi daha çok kadın tabiplerin uyguladığını belirtmekte fayda vardır. Bu durum da tedavi esnasında tabibin ne okuduğu tespit edilememesine sebep olmuştur. Önceden hazırlanmış yatak üzerine hasta oturtulur. Tabip tastaki ılık kanı soğumasına müsaade etmeden dualar okuyarak başından tabanına kadar hastanın hemen her tarafına sürer. Sonra kurbanın akciğeriyle hastanın gövde kısmına vurmaya başlar. Akciğer mosmor oluncaya kadar vurmaya devam eder. Dualar okunarak arada bir "Ket", "Şık" diyerek

tedaviye devam edilir. Tabip bu ritüeller esnasında geçirir, bağırır, hıçkırır, bazen kendinden geçtiği görülür. Hasta ise istifra eder, esner ve birtakım buna benzer istem dışı hareketler yapar. Gerekirse hayvanın içkembesi içeri alınır. Hastanın dizden aşağısı içkembeye sokulur. İçkembe soğumaya başlayınca hastanın üzerindeki pisliğin kabası temizlenip, hasta, tedavinin gerçekleştiği yatağa yatırılır. Tedavide kullanılan içkembe ve akciğer toprağa derine gömülür. Hastanın üzeri dokuz kat örtüyle örtülür. Tabibin işi henüz bitmemiştir. Tabip, evin oda girişlerine, kapı aralıklarına süpürgeliklere ve eşige tastaki kandan geri kalanı sürer. Burada dikkat edilmesi gereken husus geçiş noktaları yani kapılar, yer altı dünyası ile yeryüzü dünyasının geçiş noktası olan süpürgelikler bir simge olarak kullanılmaktadır. Hastalığın durumuna göre üç, yedi veya dokuz gün sonra evin tuzlu suyla silinip kanın temizlenmesi tembih edilir. Hasta ise bir müddet uyuyup dinlendikten sonra gusül alarak iki rekât namaz kılmalı. Kurbanın geri kalan parçaları fakir fukaraya dağıtılır. Burada belirtilmesi gereken önemli bir mevzu yukarıda anlatılan uygulamanın Kuran-ı Kerim’de Bakara suresinin 67–73. ayetlerinde anlatılan Hz. Musa’nın ölen kişiyi Allah’ın emriyle kesilen hayvan etinin bir parçasıyla vurarak diriltmesi arasında bir paralelliğin olduğudur. “Musa kavmine: Allah bir sığır kesmenizi emrediyor, demişti de: Bizimle alay mı ediyorsun? demişlerdi. O da: Cahillerden olmaktan Allah’a sığınırım, demişti. “Bizim adımıza Rabbine dua et, bize onun ne olduğunu açıklasın” dediler. Musa: Allah diyor ki: “O ne yaşlı, ne de körpe; ikisi arasında bir inek.” Size emredileni yapın, dedi. Bu defa: Bizim için Rabbine dua et, bize onun rengini açıklasın, dediler. “O diyor ki: Sarı renkli parlak tüylü, bakanların içini açan bir inektir” dedi. “(Ey Musa!) Bizim için, Rabbine dua et de onun nasıl bir sığır olduğunu bize açıklasın, nasıl bir inek keseceğimizi anlayamadık. Biz, inşallah emredileni yapma yolunu buluruz” dediler. (Musa) dedi ki: Allah şöyle buyuruyor: O, henüz boyunduruk altına alınmayan, yer sürmeyen, ekin sulamayan, serbest dolaşan (salma), renginde hiç alacası bulunmayan bir inektir. “İşte şimdi gerçeği anlattım” dediler ve bunun üzerine (onu bulup) kestiler, ama az kalsın kesmeyeceklerdi. Hani siz bir adam öldürmüştünüz de onun hakkında birbirinizle atışmıştınız. Hâlbuki Allah gizlemekte olduğunuzu ortaya çıkaracaktır. “Haydi, şimdi (öldürülen) adama, (kesilen ineğin) bir parçasıyla ona vurun” dedik. Böylece Allah ölüleri diriltir ve düşünesiniz diye size ayetlerini (Peygamberlerine verdiği mucizelerini) gösterir [6].

Hastanın durumu hayli ciddi ise, diğer bir deyişle hastalık ilerlemişse, deve akciğeriyle aynı uygulama yapılmaktadır. Yalnız tedavi

öncesi hastadan en az yedi gün abdestli olmaya özen göstermesi gerektiği tembih edilir.

Bir diğer uygulama da tavırları ve konuşmaları tuhaflaşan hastaya uygulanır. Bu uygulamayı kadın tabipler değil hocalar yapmaktadırlar. Üç hoca hastayı ortalarına alıp, hastalığın durumuna göre üç, yedi veya kırk gün okurlar. Bu süre sona erince kurban kesilir. Hastanın iç çamaşırlarından bez bebek yapılır. Kurban kanı bez bebeğe sürülür ve hastanın vücuduna bağlanır. Üç gün bez bebekle gezen hastanın süre bitince bez bebeği alınır. Bez bebek yerleşim yerinden uzak yere derine gömülür. Bu uygulama her ne kadar İslami özellikler barındırıyorsa da ölümü veya kötü ruhları kandırma, şaşırtma gibi İslam öncesi ritüelleri barındırmaktadır. Ölümü veya kötü ruhları şaşırtma İslam öncesi evlenme geleneklerinde de uygulana gelen ritüellerden biridir. Evlenecek olan kıza kan rengi olan kırmızı veya beyaz giydirerek yüzünün örtülmesi kötü ruhların taze gelini öldü sanıp bedenini bırakıp gideceği inancına bağlayanlar da vardır [7].

Kurban kanının cildiyede de başarılı bir şekilde uygulandığını görmekteyiz. Ailede çocuk dünyaya geldiğinde dayısının bir kurbanlık küçükbaş hayvan adaması gerektiği ileride çocuğun baş ve boyun kısmında meydana gelecek olan cilt hastalığından koruyacağına inancına bağlıdır. Baş ve boyun kısmında yara belirdiğinde doktora götürmeksizin dayısına haber verilir. Dayısı maddi durumuna göre yaşça ufak veya büyük bir hayvan adar. Hayvan kesilerek onun kanı yaraya sürülür. Kısa sürede bu tür yaraların iyileştiği tespit edilmiştir.

Günümüzde ekonomik durum, hayvancılığın eskisi kadar yaygın olmaması, bir de insanların maddiyat düşkünlüğü, belki de tespit edemediğimiz nedenler uygulamanın değişmesine yol açmıştır. Örneğin hayvanı dayı ağılından çıkarmadan hasta çocuk dayısının yanına giderek ağıldaki herhangi bir hayvanın kulağında küçük kesik yapılmak suretiyle çıkan kanın hastaya sürülmesi yaygınlaşmıştır. Bazen de dayısı küçükbaş adamasına rağmen ebeveynler hayvanı kesmekten vazgeçerek hayvanın kulağında küçük kesik yaparak o kanla idare etmektedirler. Yukarıda anlatılan tedavinin değişmiş şekli "Litvanya'da nazarlanmış çocuklara siyah koyunun veya kuzunun sol kulağından alınan üç damla kanın[6]" içirilerek uygulanan tedaviyle paralellik göstermektedir.

Kentleşme, büyük şehirlere göç gibi etkenler toplumun yaşam tarzını değiştirdiği gibi inancın zayıflaması günümüzde kurban kesilen küçükbaş veyahut büyükbaş yerine kümes hayvanları da devreye sokmuştur. Özellikle tavuk bu hayvanların başında gelir. Tavuk daha çok maddi durumu iyi olmayan insanların tercihidir. Tavuğun kafası kesilerek temizlenmeden

“kaktıru” ve “kanlama” ritüeli gerçekleştirilir. Bu yöntemde kan ayrı bir tase doldurulmadığı gibi hayvanın eti de dağıtılmaz. Yalnız hastanın iç çamaşırları veyahut üzerine geçirdiği çaput kanlandığı için çamaşırları çıkartılarak derine gömülür. Bazı tabipler kümes hayvanıyla kanlamayı maddi sebepten ziyade kanatlı olması nedeniyle dışarılığın veya sihrin hasta üzerinden kolay kalkacağına bağlamaktadır.

Başında sürekli ağrısı olan hastalara küçükbaş kurbanın kuyruğu ılıkken dilimlenerek başına sarılması da sık kullanılan yöntemlerdendir. Ayrıca kuyruk yağı eritilerek çocukların sırtına ve göğüs kısmına soğuk algınlığında, karın kısmına da bağırsak üşütmesinde sürülmektedir. Sibiry ve Altaylarda, Kazakistan’ın kuzeyinde ayı ve porsuk yağları soğuk algınlığı için kullanılmaktadır. At yağı ise özellikle bronşitte balla karıştırılarak hastaya yedirilmektedir. Soğuk iliklerine kadar işlemiş hastaların da yaş özellikleri göz önünde bulundurularak onları kurban edilen hayvan derisine sarma yöntemi de Sibiry, Altay Türklerinde başvurulan tedavi yöntemlerinden olup Kazakistan’da da uygulanmaktadır. Güney Sibiry, Kuzey Kazakistan ve Altaylarda eskiden kullanılan “deri tabut” (bılgarı tabıt) ile benzerlik taşıyan bu uygulama da belki ölümü şaşırtma ritüelinin bir çeşidi de olabilir. Doğumdan sonra sık hastalanan çocukları keçi işkembesine yatırma Güney Kazakistan’da uygulanan yaygın tedavi yöntemlerindedir. Bu uygulama halsiz, yaşına göre az hareketli, iştahsız bebekler için yapılmaktadır. Aynı durum doğum yapan kadında görülürse, kurban kesilir, çok az ama belirli aralıklarla loğusa kadına kurban kanı da içirildiği bilinmektedir[8].

Güney Kazakistan’da örneğinde gösterildiği gibi Kazakistan’ın tüm bölgelerinde, Kırgızistan’da, Altaylarda, Güney Sibiry’da, Yakutistan’da ve Moğolistan’da yaygın olarak kullanılan hayvansal tedavi yöntemleri bölgelere göre az çok farklılık göstermektedir. Bu farklılıktan başta geleni Güney Kazakistan’da hayvan kanının doğrudan içilmemesidir. Bu durum toplumun inancına bağlanabilir. Güney Kazakistan’da “kanlama” ritüeli yapan halk hekimleri kan içmenin dinimizce haram olduğunu söylemektedirler. Onlardan bazıları da kan içmenin insanın merhamet duygusunun köreldiğini belirtmektedirler. Güney Kazakistanlı halk hekimlerinin tembihlerine rağmen özellikle maral boynuzu kanını içenler son zamanlarda artmaktadır. Bunun nedeniyse reklam olduğunu belirtmekte fayda vardır. Üstelik son zamanlarda artan kısırlık olayları, her derde deva olan maral boynuzu kanının kısırlığa birebir çare olduğu söylentilerine insanların araştırmaksızın inanması da maral boynuzu kanını popüler ettiği bir gerçektir.

Büyü yapımında da kanın kullanıldığı tespit edilmiştir. Hekimlerin büyük bir kısmı büyüye karşı büyü yapmazken bazı hekimler aynı şekilde kanla büyü yapmayı teklif etmektedir. Bu durum da halk hekimlerinin inançlarına bağlı olsa gerek.

Güney Kazakistan'da olduğu gibi Kırgızistan ve Özbekistan'da da ardi ardına olumsuz olaylar yaşayan insanların başının gözünün sadakası olarak bir hayvan kesmeleri 1991'den sonra bağımsızlığına kavuşan bu ülkelerde İslam'ın ikinci kez coğrafyaya yaygınlaşmasıyla çoğalmıştır. Kurban kesip dağıtma bu coğrafyadaki zenginlerin yarışı haline geldiğini de görmek mümkündür. Bunun yanı sıra halk hekimliğini geçim kaynağı olarak görenlerin de çoğaldığını belirtmek doğru olacaktır. Tespit edildiği gibi Güney Kazakistan'da kurban ve kurban kanıyla yapılan tedavilerin kökeni dönem olarak İlk Çağ'daki eski Türklerin hekimliğine, coğrafi olarak da Güney Sibirya, Moğolistan bölgesine dayanmaktadır. Güney Kazakistan'da hastanın zihinsel ve başka boyutlarla ilgili rahatsızlıklarında İslami öğelerin girdiği görülmektedir. Bu öğelerden başta geleni tedavi ritüeline eşlik eden dualardır. Bunun yanı sıra kurban kesilen hayvanın ürünleri kullanılırken İslam dinine göre yenmesinde sakınca olmayan hayvan olmasına dikkat edilmektedir.

KAYNAKLAR:

1. www.irkipedia.ru/ Народная медицина бурят.
2. Özkan A.R., Dinlerde Kurban Kültü, Akçağ, Ankara, 2003, s.64.
3. Acıduman A., Arda B., Dede Korkut öyküleri tıp tarihi bakış açısıyla ne söyler? // Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi 2011; 54: 189-196.
4. Онғарсынова Ф. Түркілердің, өр Алтай, төркіні едің: дүниеден ерте кеткен дарынды жазушы, қаламдас бауырым Оралхан Бөкеевтің рухына [Мәтін] : өлеңдер / Ұ. Есдәулет (Введено оглавление) // Егемен Қазақстан. - 2011. - 16 қыркүйек. - Б.5.
5. Штрак Г., Народные суеверия в народной медицине и знахарстве// www.absentis.org.
6. Kuran-ı Kerim ve Açıklamalı Meali, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1993.
7. ЖҮСІПОВ Б., Келіннің Бетіне Орамалды Неге Жабады? Ұлттық таным// www.abai.kz.
8. Күміс Калтыкей, Қойдың емдік қасиеті// Заман Қазақстан. 18-Наурыз 2010 №11.

KAYNAK KİŞİLER:

1. Manat Apa-Türkistan-Güney Kazakistan-1948-kadın-halk hekimi-lise-dul.
2. Aygül Beysenova-Türkistan-Güney Kazakistan-1973-kadın-halk hekimi-lise-evli.
3. Uljalgas Ahanova-Türkistan-Güney Kazakistan-1942-kadın-halk hekimi-ortaokul-dul.
4. Ercan Ömürbayev-Türkistan-Güney Kazakistan-1977-erkek-öğretmen-üniversite-evli (halk hekiminin oğlu).
5. Şahnaz Karimova-Türkistan-Güney Kazakistan-1977-kadın-öğretmen-üniversite-evli.
6. Bolat Akmatov-Bişkek-Kırgızistan-1964-erkek-halk hekimi-üniversite-evli.
7. Ahat Ata-Dermene köyü-Aris-Güney Kazakistan-1946-erkek-halk hekimi-lise-evli.

340.115845

**ҚАЗАҚ ХАНДАРЫНЫҢ САЯСИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ МҰРАТТАРЫ
ЖӘНЕ ОНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ
POLICIES AND OBJECTIVES OF THE KAZAKH KHANS,
RIGHTS AND ITS FEATURES**

ШЫҢҒЫС ЕРҒӨБЕК*

Түйіндемe

Қазақ хандығы тұсындағы мемлекеттік реформалар толық жаңа қоғамдық қатынастардың өркендеуіне алып келді. Дәстүрлі құқық элементтерінің сақталуын саяси тұрақтылық пен ішкі бірліктің күшеюімен түсіндіруге болады. Қоғамның бір орында тұрмай, мемлекеттің жаңа институттарының пайда болуы аса күрделі саяси процестердің бастамасы болды.

Мақала авторы қазақ хандарының саяси және құқықтық мұраттарын, оның ерекшеліктерін зерделей зерттейді.

Кілт сөздер: заң, элита, реформа, құқықтық реформа, әдет-ғұрып нормалары.

Summary

Reforms under the leadership of the Kazakh Khanate delivered to the new public relations development of the state. This is due to the strengthening of internal cohesion and respect for the rights of tradition. Society does not stand in one place formation of a new institution was the beginning of a complex political process.

The author explores a meaningful policy Kazakh khans and features of its rights.

Keywords: law, elite, reform, legal reform, customary norms.

Жәнібектен кейін хандық билік Керейдің үлкен ұлы Бұрындық ханға өтті. Бұл кезең терең тарихи процестер мен билік үшін таластардың басы болатын. «Ол өз әкесі мен оның сенімді серігі Жәнібек ханның өсиетіне адал болды, олар құрған хандықты сақтап, күшейте беру жолында аянып қалмады. Ол іскер де батыл еді. ХҮ ғасырдың соңғы ширегіндегі хандықтың үлкен-кіші оқиғасының бәріне тікелей араласып, әскер басында да өзі жүрді, шайқастарда әлденеше рет жараланды. Мұсылман тарихшылары Бұрындық ханды Дешті Қыпшақ билеушілерінің ішіндегі ең белгілісі және күдіретті әмірші деп сипаттайды. Бұрындық хан тағында отыз жылдан астам отырды. Сөйте тұра жоғарғы билікті өмірінің ақырына дейін ұстап тұра алмады» [1, 68].

* Заң ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Аккредитация, рейтинг және сапаны басқару орталығының директоры, Алматы-Қазақстан. PhD in law, Al-Farabi Kazakh National University, director of the Center for Accreditation, Rankings and Quality Assurance, Almaty-Kazakhstan. E-mail: Shyngys.Ergobek@kaznu.kz

Бұрындық ханның орнын көреген саясаткер, ойшыл, белгілі қолбасшы Қасым хан басты. Қасым ханның тұсында Қазақ хандығы бұрын соңды болмаған биіктерге көтеріліп, Орталық Азиядағы белді саяси күшке айналды. «У Касыма было подвластных казахов около 1 миллиона душ, и никто после Джочы – хана не был так могуществен, как он» [2, 62; 3,157].

Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің «Қазақ шежіресіне» сүйенер болсақ, Өз Жәнібектің тоғыз ұлы болыпты. Оның бірі Қасым хан. Бұл тақты Сарайшықтан көшіріп, Ұлытауға орнаттырған. Қазақты қатарға қосып кеткен осы Қасым хан. Қазақтың ортасында: «Қасым ханның қасқа жолы» - деген сөз үлгі болып қалды. Қастерлеуден қанатты сөз туды.

Баласы Жәнібектің сәрдәр Қасым,
Қазақтың біріктіріп, құрап басын
Осы жер ата қоныс, мекенің деп,
Найзамен сызып берген шекарасын.

Шежіренің айтарлықтай толық мәтінінде, Қасымның Жәнібек ханнан кейін бірден билікке келгендігі айтылады. Жәнібектің өзінен соң Қасым хан болды. Ата-бабаларынан бақты, даңқты болып, Жошы ханның өзінен соң Дәшті Қыпшақты меңгеріп билеген осы хан болды.

«Жеңімпаз қолбасы, үлкен ұлыстың беделді сұлтаны, кейіннен қазақ ханы, реформатор-билеуші – міне, туған ел тарихының өтпелі кезеңінде Қасым маңдайына тағдыр атқаруға жазған тарихи рөлдер ауқымы осындай болатын» [2, 69].

Қасым ханның билігі тұрақты, әрі нақты болды [4, 276]. Билікті орталықтандыру және қалалық өркениетті дамыту Қасым ханның ойы бойынша мемлекеттің беріктігін қамтамасыз ететін факторлар еді. «По признанию многих авторитетных дореволюционных и современных историков-востоковедов и этнологов, ханская власть в Казахской степи, пожалуй, никогда не была такой прочной, авторитетной и значительной как по территориальному охвату, так и по масштабам распространения, как при правлении Касым-хана» [5, 144-145].

Осыған байланысты Қасым өз жоспарларына Қазақ хандығының құрамына Сыр өңіріндегі бекініс қалаларды енгізуді мақсат етіп қояды. Бұл туралы Нұрсұлтан Назарбаев былай деп жазады: «Кезінде «қоныс алу» үрдісін шапшаң жүргізген көрнекті хандардың бірі Қасым еді. Оның сыртқы саясаттағы сәтті қадамы Сырдария бойындағы қалаларға қазақ билігін бекіте түсу жолындағы күрес болды» [26, 215 б.].

Бұл қалаларды Қазақ хандығына қосу көшпелі халық үшін стратегиялық маңызы бар пункттерге жол ашты. Жалпы Қазақ

хандығының тарихының сыртқы саясатындағы ең маңызды орынды осы Сыр өңіріндегі қалалар алды. «Жизненная необходимость обеспечения бесперебойного обмена излишков скотоводческой продукции на продукты земледелия и городского ремесла подогривала стремление казахской знати к овладению этими городами. Но ее усилия наталкивались на сопротивление узбекских феодалов, не желавших допускать казахов на рынки указанных городов» [6, 40].

Қасым хан дәуіріндегі сыртқы саясаттың тағы бір векторы Ресей болып белгіленді. «Первые связи Московского государства с Казахским ханством были установлены, по мнению ряда исследователей, в конце XV в. Ссылаясь на «Опись царского архива» 1575-1584 гг., в которой говорится, что в ящике под номером 38 хранятся «книги и списки казатские при Касиме-царе и тюменские при Иване-царе» [7, 22]. Бұл кезеңде Қазақ хандығы Батыс Еуропада белгілі бола бастады [4, 275].

Ханның жүзеге асырған маңызды реформаларының бірі руларды ірілендіру болатын. Бұл ұлыстар мен жалпы хандықтың қорғаныс қабілетін арттырды. Қасымның билікті орталықтандыруы ханның саяси-құқықтық ойларының өзегі мықты орталық билікке негізделген саяси жүйені құру болғандығын айқындайды. «Несмотря на явное проявление тенденций сепаратизма со стороны отдельных предводителей племен, дело усиления власти хана в пределах территории своего ханства шло довольно успешно. Особенно сильной она стала в первой четверти XVI века при хане Касиме (1512-1521 гг.)» [8, 111].

Құқықтық реформаларға тоқталар болсақ, Шыңғыс хан заманынан бері кодификацияланбаған Яссыларды жүйелеп, жаңа жағдайға икемдендіруі нормативті актілердің жаңа жинағы «Қасым ханның қасқа жолының» [9, 24] шығуына ықпал етті. «Зәулім ғимаратты салмас бұрын оның салмағын көтере ала ма деп топырақты тексеретін және зерттейтін сәулетші сияқты данышпан заң шығарушы өздігінен ең игілікті заңдарды құрастырудан бастамайды, бірақ олар арналған халықты, оларды көтере ала ма деп алдын ала сынайды» [10, 43].

Қасым хан заңдарын жасаушылар сол кезде енгізіле бастаған шарият нормаларына қарсы сақтап қалғысы келген ежелгі құқықтық нормаларға сүйенеді. Сол кездегі жағдайға байланысты халыққа жаңа құқық нормаларының көктен түскенін көрсету керек болды. Бұл туралы қазақ тарихының ғұламасы Ә. Х. Марғұлан былай деп жазады:

«15 ғ.–16 ғ. басында Бұхардың ишан-қазылары қазақ өлжесінде діни үгіт таратып, «ежелгі жарғы заңын қалдырыңдар, ол көкке табынатын дінсіздің ісі, оның орнына шарифат қағидасына ауысыңдар. Ант бергенде көк соқсын деп айтпаңдар, құран соқсын деп, құранды бастарыңа көтеріңдер», - деп үгіттейді» [11, 542].

Ал «көшпелі халық шарифат нормаларын қабылдағысы келмей өздерінің тұрмыс жағдайларына жат ережелерді күшпен таңуға тырысқан билеушілерге талай рет қарсы шыққан. Жаңа этникалық қауымдастықтың қалыптасуы жағдайында Қасым хан көшпелілердің тұрмыс жағдайына сай келетін заңдар жинағын жасай білді. Өзін дербес ұлыс деп ұғынған жаңа этникалық қауымдастық Қасым ханның заңдарын жаңа құқық жүйесі деп қабылдады.

Бұл құқық жүйесі бүкіл халқы бір қазақ ұлысы болған үш жүзге түгел таралды» [12, 326].

Заңдар жинағы бес тараудан тұрды:

«1. Мүлік заңдары (мал, мүлік, жер дауы мәселелері).

2. Қылмыс заңдары (кісі өлтіру, ел шабу, мал талау, ұрлық мәселелері).

3. Әскери заңдар (қосын, аламан, әскери міндет, тұлпар ат, қара қазан мәселелері).

4. Елшілік жоралары (майталмандық, шешендік, сыпайылық, әдептілік).

5. Жұртшылық заңы (ас, той, мереке, жасауыл және т.б.)» [13, 9; 14, 379-380].

Бұл нормативті құқықтық актілер жиынтығын Қазақ хандығы тұсында құрылған алғаш нормативті база деп қабылдауға болады. «Қасым хан заманында қазақ елі хан ордасын Евразия көшпелілерінің ежелгі саяси-этникалық орталығы Ұлытауға көшіріп, Алаша хан атын қайта жаңғыртты. Қазақ елінің ұлттық идеясының мықты іргетасы, қазақ қауымына біріккен сан алуан тайпалардың басын құрап отырған ортақ тамыр Алаша ханға арнап Ұлытауда Қасым хан биік күмбез орнатты. Олай болса «Қасым ханның қасқа жолы» тек құқықтық көзқарастардың жолы емес, ол ең алдымен қазақтың ел болу үшін, жұрт болу үшін күрес жолы» [14, 48].

Қасым ханның өлімінен кейін қалыптасқан ауыр жағдайда Қазақ халқына көршілерінің барлығы дерлік жаугершілік саясат ұстанып ішкі тұрақтылық билікке таласпен орын ауыстырғанда, Қазақ хандығының басына Қасым ханның бел баласы Хақназар келеді [4, 290]. 1560 жылы таққа отырған Хақназар аз уақытта саяси

тұрақтылықты орнатуға тырысады. «Ко второй половине ХУІ в. Казахское ханство переживало сильное ослабление в связи с бесконечными войнами, междоусобицами, но в период правления Хакк-Назар-хана оно достигло некоторого подъема во внутренней и внешнеполитической жизни, который впоследствии вновь сменился спадом.

С конца 50-х гг. ХУІ в. Казахское ханство представляло серьезную угрозу для ногаев, сибирского хана Кучума и для среднеазиатских ханств» [15, 166].

Хақназардың негізгі саяси-құқықтық мақсаты хандықтың тұтастығын сақтап, көршілерінен қорғану болатын. «Вся политическая деятельность Хакназар-хана была направлена на интеграцию казахского общества и обеспечение безопасности своей страны от внешних вторжений» [5, 146].

Солтүстіктен Сібірдің Көшім ханы, Еділдің бойынан Ноғай Ордасы, Орталық Азиядан күшейіп келе жатқан Баба сұлтан, тіпті Баба сұлтанға қарсы одақтасы Абдолла ханның өзі Қазақ хандығының жеріне көз тігіп отырғанда, қолына қару алған Хақназар Сібір хандығына қарсы одақтасты Ресейден тауып, солтүстіктегі қауіпсіздікті қамтамасыз етті [7, 23], Ресеймен сауда байланысын нығайтты: «В 1573 году Иван Грозный направил первую дипломатическую миссию к казахскому хану Хакк-Назару во главе с послом Т. Чебуковым, который наряду с иными вопросами должен был решить вопрос о расширении торговых связей между Московским государством и Казахстаном» [17, 105].

Ал Ноғай мырзаларымен келіскен Хақназар Орта Азиядағы мәселелерге алаңсыз араласа бастады. Ең бірінші кезекте оңтүстік шекараны қамтамасыз ету үшін Түркістан қалаларын қайтаруды ойлаған Хақназар Абдолла ханмен Баба сұлтанға қарсы одақ құрады. Бұл одаққа көрсеткен ізеттілігі ретінде Абдолла Хақназарға Түркістан аймағын қалалармен бірге сыйға тартады. Бұл тек, ізеттілік пен құрметтен туған шара емес, Орта Азиядағы саяси салмақтың арақатынасынан туындаған шара еді. Хақназар сыртқы саясатта үлкен жеңіске жетті, хандықтың территориясын үлкейтіп, өзінің билік ету аясын кеңейтті. Бұл туралы П. И. Рычков былай деп жазады: «Сей Акназар, учинившись ханом, в великое усилование пришел и владел не только одними теми ногайцами и Башкириею, но сверх того Казанское, Сибирское и Астраханское царство, Бухарию, Хиву, Ташкент и другие

многие города под власть свою покорил и дань с них собирал...» [15, 168].

Хақназар ханның дәуірінің соңына қарай Орта Азия иеліктерімен бірге ойраттардан да қауіп төне бастады. Қазақ хандығының алғашқы жылдарындағы бейбіт қатынастар шамамен екі ғасырға созылған қазақ-жоңғар соғысына ұласты. «...взаимоотношения казахов и ойратов в течение почти столетия были мирными и добрососедскими. Положение резко изменилось в 30-х годах ХУІ в., когда началась двухвековая борьба между ойратскими и казахскими феодалами. Какие обстоятельства обусловили переход от мирных отношений к вооруженной борьбе, что лежало в основе ойратско-казахского антагонизма не вполне ясно. Известные нам источники не дают ответа на эти вопросы. Можно лишь предполагать, что немалую, возможно, решающую роль играли как намерение обеих сторон расширить свои пастбищные территории за счет соседа, так и стремление ойратских феодалов захватить в свои руки сырдарьинские города и подходы к ним» [6, 42]. Алғашқы кезеңдерде бұл қақтығыстар көп шығын әкелмегенімен, Қазақ хандығының бірлігі әлсіреген тұста ерекше ауыр нәтижелерге алып келді.

Сыртқы істерді бір жүйеге салып алғаннан кейін, ішкі шаруалармен айналысуға бет алған Хақназар, өкінішке орай жоспарларын жүзеге асыра алмады. Баба сұлтан шығарған бүліктің салдарынан 1581 жылы қайтыс болған Хақназардың салық жүйесі мен мемлекеттік басқаруда, шаруашылық жүргізу мен ішкі қауіпсіздік мәселелеріне өз көзқарасы болатын. Атап айтсақ, хан шаруашылықты тиімді жүргізу үшін қауіпсіздікті қамтамасыз етуді басты мақсат деп қарастырды.

Сондай-ақ қоғамның негізгі бөлігі қарапайым малшылар екендігін білетін Хақназар жаңа салық жүйесін енгізуді ұсынды. Онда бірінші кезекте адамның ауқаттылығы ескерілетін. Сондай-ақ сөз бостандығына ерекше мән берілді. Ежелден қалыптасқан бұл әдет-ғұрыпқа Хақназар ерекше ілтипат білдіріп, сөз бостандығын қорғаушы ретінде белгілі болатын. Қазақ хандығында жүргізілген әкімшілік реформа Хақназар атымен байланысты. «Со временем правления Хақназара казахи связывали в ХУІІІ-первой половине ХІХ в. образование трех жузов и некоторое усиление роли обычного права в социально-политической жизни кочевого населения региона» [5, 147].

Хақназар хан отырықшы шаруашылық - экономикалық тұрақтылық пен ішкі татулықтың кепілдігі деп қарастырды.

Сондықтан, мал шаруашылығынан басқа салалардың дамуына көп мән берді. Қорыта айтқанда, ХҮІ ғ. ІІ-жартысының басында Қазақ хандығы саяси және әскери жағынан кемеліне келген мемлекет болды.

Хақназар ханнан кейін билік құрған Шығай хан ішкі және сыртқы саясаттағы бірқатар сәтсіздіктерден кейін, Абдолла ханның басшылығын мойындаған вассалға айналады.

Қазақ хандығының дербестігі бұдан былай Шығай ханның баласы Тәуекел баһадүр ханмен тығыз байланысты. Жас кезінде Абдолла ханның қол астында әскербасылықпен айналысқан Тәуекел, Орта Азиядағы бірқатар аймақтарды басқарады. Түркістан аймағындағы бірқатар қалалар мен елді мекендердің Өзбек ұлысына қосылуы Тәуекелдің хандық билікке ұмтылуына жағдай жасады. Хақназар ханның өлімі үшін Баба сұлтаннан кек алған да осы Тәуекел болатын.

1583 жылы Абдолла ханның әскері қатарында Әндіжан мен Ферғанаға жорығы кезінде хан тарапынан бақталастық қатынасты сезген Тәуекел Дешті Қыпшаққа кетеді. Шамамен осы уақыттан бастап Тәуекел қазақтың ханына айналады.

Тәуекел ханның саяси-құқықтық ойлары осы аумалы-төкпелі заманда қалыптасты. Оның негізгі ойы Қазақ хандығын қуатты, күшті мемлекет етіп қана қою емес, оны Орта Азияны біріктіретін алпауыт империяға айналдыру еді. Бұл идеяның жүзеге асуына кедергі келтірген Орта Азияның билеушісі Абдолла хан. «Главным направлением его внешнеполитической линии являлась борьба за присырдарьинские города, что должно было существенно расширить экономический базис Казахского ханства и способствовать его военно-административного контроля над узловыми перекрестками торговых путей из Поволжья и Западной Сибири в Восточный Туркестан и Фергану» [5, 147].

Ханның әскерінде басшылық қызмет атқарған Тәуекел Абдолла әскерінің кемшіліктерін білетін. Ондағы әскерді өзіне тарту арқылы Абдолла әскерінің соғыс қабілеттігін төмендетіп отырды. Алайда, 1586 жылы басталған соғысты жеңіспен аяқтау үшін 12 жыл қажет болды.

Тәуекел хан салық реформасында Хақназар ханның жолын қуушы болды. Салықтың негізгі ауыртпалығын халықтан алып байлардың иығына салу - Тәуекелді Түркістан аймағындағы ең беделді билеушіге айналдырды. Түркістан аймағына Орта Азиядан көптеген қолөнер шеберлері, ауыл шаруашылық жұмыскерлері келіп жатты. Бұл Оңтүстік Қазақстан аймағының экономикасының күшейіп, Қазақ

хандығының Орта Азиядағы ықпал ету аясының кеңеюіне зор үлесін тигізді.

Тәуекел хан тек Орта Азияда ғана емес, басқа аймақтарға да кең экспансионистік саясаты жүзеге асырды. Қалмақтарға жасаған жорықтары нәтижесінде Қазақ ханы атымен қоса, Қалмақ ханы атағына ие болды. Бұл туралы академик В. В. Бартольд былай деп жазады: «В 1594 году Тевекель отправил посла в Москву, предлагая свое подданство царю Федору; в деле об этом посольстве хан назван «царем казацким и калмыцким», из чего можно заключить, что ему подчинились некоторые калмыцкие роды» [17, 152; 7, 16-17].

Ал заңгер-ғалым М. Сәрсембаев Тәуекел хан Мәскеуге өз елшісін әскери одақ құру үшін жіберген деген дерек келтіреді: «Посол казахского хана Тевекеля Кул-Мухамед в 1594 году прибыл в Московское государство для заключения военного союза» [16, 104].

Тарихшы-ғалым В. Я. Басиннің ойына сүйенер болсақ, Ресей патшалығы Құл-Мұхаммед бастаған қазақ хандығы елшісінің келуін өз мүддесіне тиімді пайдаланады: «российское правительство спешило использовать слагавшуюся международную обстановку не только для установления более тесных отношений с казахской степью, но и для превращения ее в полузависимую от России. С этой целью российская дипломатия намеренно истолковала простое обращение Тевекеля за помощью как искание им добровольного подданства царской власти и поэтому со своей стороны обуславливала эту помощь обязательной присылкой казахским ханом Тевекелем в аманаты его сына султана Усейна. Соглашаясь на прием под свою высокую руку казахских земель, российское правительство с самого начала требовало от Тевекеля доказательств его верности» [18, 92-93].

Тәуекел хан Орта Азиядағы иеліктерді сақтап қалу үшін тұңғыш тұрақты әскер құруға тырысты. Себебі «в конце XVII столетия киргизы (казахи – М. А.) оказались в непосредственном соседстве с русскими и в то же время окруженными кольцом враждебных им кочевых народов: с запада и северо-запада – башкирами, калмыками и ногайцами, с востока – джунгарами, с юга – тюркскими народами Хивы, Бухары, Кокана и др.» [15, 170].

Әскер қала шеңберіндегі қорғаныспен қоса оңтүстік шекараларды қорғау қызметін де атқарды. Алайда, бұл бастама Қазақ хандығы дәуірінде терең сіңісе қойған жоқ. Оның үстіне жаулап алу философиясынан қазақ көшпендісіне қорғаныс философиясы жақын болатын. Көшпелі мал шаруашылығы үнемі жаңа жайылымдарды

игеруді қажет ететін. Ал, әйелдер бұл сұрақтарды ердің көмегінсіз шеше алмайтын. Осының бәрі арқаның кең даласын мекендеген рулардың батырларын ауылдарына қайтуға мәжбүр етеді.

Бұл аралықта Тәуекел баһадүрдің аты жер жаһанды айналып, тіпті «мүминдердің басшысы» деген атаққа алып келді. Орта Азияның Бұқараға дейінгі жеріне иелік еткен Тәуекел терең ойлы билеуші ретінде қазақ тарихында мәңгілік орын тебетінінде ешқандай күмән жоқ.

Тәуекел сыртқы саясатта да көп жетістікке қол жеткізіп, болашақ Қазақ хандығының территориясын кеңейтті. «В 1598 году, в год своей смерти, Теввекель овладел Туркестаном и Ташкентом; эти города оставались во власти казаков до 1723 года; в связи с этим фактом, по мнению В. В. Вельяминова-Зернова, находится распадение казацкого народа на три орды. Туркестан и Ташкент в XVIII веке были центром могущества казаков, тогда как из Семиречья их постепенно вытеснили калмыки» [19, 152-153].

Тәуекел ханның қайтыс болуы Қазақ хандығында бірқатар мәселелер тудырды. Осы тұста хан тағына отырған Есім хан қазақ халқын бытыратпай, басын қосып сақтап қала алды. 1598-1630 жылдары билік құрған Еңсегей бойлы Ер Есім Тәуекел ханның мұрасын барынша қолында ұстап қалуға тырысты. Өзі Түркістанда қоныс тепкен Есім хан Ташкент бектігін Тұрсын ханға ұсынады.

Қазақстанның оңтүстігінен дәмесі бар Өзбек ханы Иманқұл қанша басып алуға тырысқанымен Есім хан мықты қарсылық көрсетті. «На рубеже XVI-XVII вв. Есим-хан вел упорную борьбу с бухарскими правителями-Аштарханидами и ойратами за обладание городами и оседло-земледельческими оазисами на средней Сырдарье, результатом которой явился переход под полный контроль казахских ханов города Туркестан с его округой» [5, 148].

Есім ханның сыртқы саясаттағы бағыты Тәуекел ханның сыртқы саясатының заңды жалғасы болып табылды. Профессор Абдулькадир Ювалы бұл саясаттың тек Түркістан емес, Ташкенттің енуімен аяқталғандығын айтады: «1580-1594 жылдары Сырдария қалаларын, Түркістан жерін құтқару үшін Өзбек хандарымен шайқастар үздіксіз жалғасып жатты. Нәтижеде Есім ханның (1598-1628) тұсында Ташкенттен бастап, Сырдария бойындағы қалалар Қазақ хандығының билігіне өтті» [19, 142].

Есім ханның тұсындағы саяси вектордың тағы бір бағыты ойрат тайпалары болатын. «XVIII ғасыр басында ойрат тайпалары күшейе

түсіп, қазақ жеріне жорықтар ұйымдастыра бастады. Сонымен Есім хан бір жағынан қазақ сұлтандарымен (тақ, билік үшін), бір жағынан ойраттармен және Бұқара ханымен күресті» [19, 142; 7, 21].

Ойрат тайпаларымен соғыста Есім ханның қырғыздарға арқа сүйеуге тырысқандығы байқалады. «Активное участие в борьбе с ойратами принимали ногайцы и киргизы Тянь-Шаня. Не исключено, что между казахским ханом Есимом и киргизскими феодалами существовала определенная на этот счет договоренность» [7, 27]. Бұл одақтың белгісі ретінде Есім хан Ташкентте үлкен мұнара салды [20, 77].

В.А.Моисеев Есімнің ойраттармен соғысының нәтижелі аяқталып, Қазақ хандығының жеңгенін, бұл жеңістің саяси одаққа айналғандығын жазады. «К концу второго десятилетия ХУП в. в ойрато-казахских отношениях произошли изменения. Есим нанес ойратам ряд серьезных поражений и принудил к миру. ... Далай-Батур, Хо-Урлюк, Чокур направили к Есиму послов с предложением прекратить взаимные нападения и заключить мир. Между тем сами воспользовавшись начавшимися переговорами, напали на казахские улусы. В ответ на это разгневанный Ишим убил послов, двинул на калмыков большое войско и, в свою очередь, перебил много калмыков и взял в плен двух тайш, а третий едва спасся бегством. Можно предположить, что это нападение на казахские кочевья были совершенно другой частью ойратов, противниками вышеназванной ойратской группировки.

На совещании главных тайш Байбагиш, Далай, Чокур, Хо-Урлюк решили заключить с ханом Есимом мир и совместно с ним нанести удар по владениям султана Турсуна и бухарского хана Имамкули» [7, 25].

Өзінің негізгі бағытында халық тұтастығын сақтауға тырысқан Есім саяси оппоненті болып табылатын Тұрсынды да биліктен тайдырады. Мұндағы басты мақсат саяси тұрақтылықты қамтамасыз ету болса керек. «Политически нестабильной оставалась обстановка и в Казахском ханстве. В частности, обострилась борьба между наследником Тевеккеля ханом Есимом (1598-1628) и султаном Турсуном. Воспользовавшись этим, ойраты совершили очередной поход в казахские кочевья, в котором принимал участие Хо-Урлюк» [7, 20].

Оның үстіне хан ішкі саясатта сопылық бағыттағы исламнан бас тартып, басқа бағытқа аугандығы көптеген деректерде аталады. Діннің

бұл ағымының халық арасында кең етек жаймауы, Тұрсын ханның оппозициялық бағыт ұстануы, бұрынғы одақтастар арасына салынған іріткі секілді ықпал етті. «Внутриполитическая обстановка во второй половине 20-х гг. ХУШ в. в Казахстане характеризовалась нарастанием напряженности и обострением борьбы между ханом Есимом и султаном Турсуном» [7, 29].

Халық бірлігін сақтап қалу, азаматтық соғысты болдырмау мақсатында Есім хан, кейбір дәстүрлі құқықтарды шектеп, әскери сегментті күшейтуге мәжбүр болды. Тұрсын ханның өз атынан ақша шығарып, тәуелсіз хандыққа ұмтылуы, дәстүрлі далалық сопылықтың тірегіне айналуы, мұндай қорытындыны заңдастырғандай. Жеке билік нығайтуда өзінің бұрынғы белді жақтастарын қуғынға ұшыратқан хан, негізгі мақсат ретінде тыныштық пен ішкі бейбітшілікті көздегендігі айқын. Бұл жол Есім ханның Тұрсын сұлтанды өлтіруімен аяқталады. «Есим, получивший за свои подвиги в борьбе с ойратами прозвище «Храбрый», опираясь на помощь правителей Турфана и Чалыша Абд ал-Рахим-хана, нанес поражение и убил Турсуна в 1627 г. Через год умер сам» [7, 29].

Қасым ханнан бастап кодификацияланған нормаларының кей тұстарының ескіргендігін ойлаған хан, өзінің «Есім ханның ескі жолы» атты кодификацияланған нормалар жиынтығын ұсынды. Аталмыш нормалар жиынтығы дамып келе жатқан феодалдық қатынастарға жол ашып, елдің бірлігі мен саяси тұрақтылықты нығайтуға бағытталған қадам болатын. Ж. О. Артықбаев «Жеті Жарғы» аталатын еңбегінде Есім хан, оның заңдары туралы: «Жошы әулетінен шыққан хандар ішінде 40 жыл тұтас хандық құрған деп дәріптелетін Есім хан өз заманында көптеген жол-жоба, кәде-қауымет заңдарын шығарған, бірақ олар «Қасым ханның қасқа жолы» сияқты қалыптасқан билік-құқық жүйесін өзгерту емес, қайта жаңғыртуға бағытталған істер болды. Мемлекет негізін нығайту, қоғамда төрелердің орны мен белсенділігін күшейту, ішкі сепаратизмді болғызбау, жалпы Шыңғыс ханға баратын «Жасақ» пен «Жазаны» күшейту Есім мақсаты болды. Сол себептен оның заманында елге танымал тәртіп «Есім ханның ескі жолы» атанды» [21, 50], - деп жазады.

«Есім ханның ескі жолының» дәстүршіл, ғұрыпшыл табиғатының болғандығын жоғарыда атап өттік. «Қасым ханның қасқа жолы» заңдар жиынтығы өзгеріссіз «Есім ханның ескі жолынан» жалғасын тапқан. Көшпелі тұрмыс тауқыметіне байланысты қалыптасқан салт-

дәстүр, әдет-ғұрыптың көрінісі деп бұл заңдарды ұлттық рухани болмыстың саналы бейнесі ретінде қарастыруға болады» [22, 185].

«Есім ханның ескі жолы» нормативті актілерінің жиынтығы Қазақ хандығында кең қанат жайып келе жатқан жаңа қатынастарды реттеуге бағытталды. Қасым хан қағидаларынан ауытқымай, оны келесідей баптармен нығайтты.

«1. Хан болсын, ханға лайық заң болсын (яғни, хан өз мемлекетінің қолайына жаққан заңды белгілеуге құқылы).

2. Батыр болсын, жорық жолы мақұл болсын (яғни, ер-азамат жау алдынан белсеніп шығуға, әрі жауды жеңіп қайтуға тиіс).

3. Абыз болсын, абыз сайлау парыз болсын (яғни, білімді кісілерді құрмет тұтуға тиіс).

4. Би болсын, би түсетін үй болсын (яғни, билер өздерінің іс басқару аппараттарын құрғаны ләзім)» [14, 380].

Бұл құқықтық принциптер кейінгі пайда болған актілерге бағыт көрсеткен фундаменталды негізге айналды.

Қазақ хандығының іргесі бекіген қуатты империяға айналу кезеңі жүріп жатты. Алайда екі ханның жанжалының арты қанды қырғынға соқтырып, қуатты елдің іргесін бір шайқалтып кетеді. Нәтижесінде, Тәуекелден қалған үлкен жер иеліктерін игеруге қазақ хандығының материалдық ресурстары жеткіліксіз болып шығады. Осылайша Қазақ хандығы Есім ханның тұсында қуатты империяға айналу мүмкіндігінен айрылып қалады. Мұнда Есім ханның кінәсінен гөрі амбицияларын жүзеге асыруға тырысқан төрелерді қолдайтын саяси жүйе кінәлі еді деп толыққанды тұжырым жасауға мүмкіндік бар.

Тәуке ханның 1680 ж. билікке келуі қазақ қоғамында бұрын-соңды орын алмаған кең қоғамдық саяси реформаларға жол ашты. Тәуке хан және оның заманы туралы А. И. Левшин былай жазады: «Сей золотой век, о котором вспоминают они со вздохами, есть царствование знаменитого хана их Тявки, который, если верить преданиям, был действительно в своем роде гений, и в летописях казачьих дожен стоять наряду с солонями и ликургами. Усмирив волновавшиеся долго роды и поколения, он не только ввел в них устройство, порядок, но и дал им многие законы» [23, 367].

Тәуке ханның қоғамдық реформаларының қайнар көзі бірлік қажеттілігінен туындады. Осы орайда өз билігін нығайту арқылы басқа төрелердің құқығын шектейтін бірқатар бастамалар көтеріліп, билердің қоғамдық орны күшейтілді. «Тәуке хандығын нығайту үшін ең алдымен үш жүздің басына төреден емес қарадан шыққан үш би

қойып, елді солар арқылы басқарады. Хандықтың қасында сенат-сеим сияқты жеті жарғыш билер ұстап, «Күлтөбенің басында күнде кеңес» құрып, елді ішкі – сыртқы жағдайына байланысты, барлық маңызды мемлекеттік мәселелерді солармен ақылдасып, талқылап отырады. «Жеті санаттың» қатысуымен ескірген «Есім ханның ескі жолын», «Қасым ханның қасқа жолын» қайта қарап, феодалдық мемлекеттің бірлігін, беріктігін қамтамасыз ету үшін жаңа заң - «Жеті жарғы» заңын жасады» [24, 165].

Ғалым Б. Кенжебаев Тәуке ханның қазақтың бірлік-ынтымағын, жауынгерлік күш-қуатын күшейту, ел басқару ісін тәртіптеу мақсатында мынадай заң шығарды дейді: «1) жыл сайын рубасылар мен ақсақалдардың кеңесі болсын, ол ханның қатысуымен халық тұрмысының аса маңызды мәселелерін қарап шешсін; 2) кеңеске қатысатындар тегіс қару-жарақты болсын, қару-жарағы жоқтарға кеңесте дауыс берілмейді; 3) хан тұқымдарынан басқа қару-жарақ асынуға жарайтындар жыл сайын мал-мүлкінің жиырмадан бір бөлігі мөлшерінде салық төлесін, бұл ханның қазынасына түсіп, халық ісін басқаруға жұмсалсын» [25, 61]. Ғалымның пікіріне сүйенер болсақ, екі маңызды саяси шешімді айқындаймыз.

Біріншіден, жергілікті элита сегментінің ішкі саясатта ролі күшейіп отыр. Яғни, рулық аристократияның билігі нығайып отыр.

Екіншіден, салық реформасы кемелдендіріліп, біртұтас салық жүйесінің қалыптасқандығын байқаймыз. Оның үстіне әскери сегмент те күшейтілді. Жаугершілік заманды еске алар болсақ, қарулы күштер рөлінің қоғамда нығаюы заңды.

Бұл ғасырлар бойы қалыптасып қалған басқару жүйесіне өзінің ілгері ықпалымен бірге кері ықпалын да тигізді. Шын мәнінде ішкі дау-дамайларды шешудегі билердің маңызының артуы Шыңғыс хан тұқымдарының саясаттағы позициясын әлсіретіп, билікке деген таластартысты тежеді.

Рулардың көші-қон территорияларын анықтау ежелден үлкен екі даудың бірі болып қалыптасқан жер дауының бейбіт жолмен шешілуіне жағдайлар туғызды. «Жерді бөлу – азаматтық заңдар жиынтығының толықтырылуына басты себеп, міне, осы. Жерді бөлуі жоқ халықтардың азаматтық құқығы да аз болады. Бұл халықтардың реттеуші мекемелерін заң деуден гөрі «әдет-ғұрып» деп атауға болады» [26, 322].

Әрине, бұл реформалар қоғамдық жаңа қатынастарды тудыруға ықпал етті. Ру мен тайпадағы ақсүйектер үстемдігі біраз шектеліп,

қарапайым халықтың жағдайының жақсаруы мен қоғамда бұрын-соңды болмаған, лауазымдарды иеленуіне жол ашты. «Тәуке хан қолдағы бар мүмкіншіліктерді пайдаланумен халықтың, ел басшыларының санасына ел арасында өзінің ақыл-парасатымен, батырлық әрекеттерімен ел басқару ісіне бейімі бар дарынды тұлғаларды тарту қажеттігін сіңіруді саясатының ең басты мақсаттарының бірі деп таныды» [27, 10].

Жалпы Қазақ хандығының мемлекеттілік тарихы Ресей империясына кіруден басталады деген сөздер бүгінгі тарих ғылымында жиі кездесіп отырады. Оған мысал ретінде Д.Кішібековтің кеңестік кезеңде жазған төмендегі пікірін келтіруге болады: «Кочевая оторванная от мировой цивилизации жизнь, антисанитарные условия, безграмотность, господство шаманских методов «лечения», междоусобная борьба – все это тормозило социальный прогресс людей. В результате кочевое население влачило жалкое существование, подвергалось постепенному вымиранию. Земля казахов служила объектом ожесточенной борьбы между различными силами. Лишь добровольное вхождение в состав Российского государства положило конец междоусобице и спасло их от иноземного порабощения» [28, 208].

Ол кеңестік идеологияның негізгі концепциясы болып табылатын, көшпенді мемлекеттік құрылымдардың әлсіздігі мен мемлекеттік органдар жүйесі мен территориялық құрылымдардың тұрақсыздығы тұрғысынан қарастырылатын тұжырым екендігін айқындау қиын емес.

Ал, Қазақ хандығы дәуірінде толыққанды мемлекеттік құрылымдар болды ма? Олар өз биліктерін қалай жүзеге асырды? Хандық билік қандай институттармен шектеліп отырды? Тәуке ханның Қазақ хандығын нығайтып, қазақ мемлекеттігін тұғырландырудағы негізгі рөлі қандай? Бұл сұрақтардың бірқатарына біз жоғарыда жауап беріп те үлгердік.

Жалпы, кез келген хан маңызды проблемаларды шешу жолдарын сол кезеңге сәйкес қарастырды. Ханның нақты бір ситуациялар мен тығырықты жағдайлардан шыға алуы ханның беделі мен ықпалының негізгі көрсеткіші болып, тарихтағы орнын айқындады. «Степень реальности внешнеполитических полномочий казахских ханов, объем их внешнеполитической компетенции зависели от того, насколько была сильна власть того или иного хана внутри ханства. Характерно, что жестокое отношение к своим подданным, использование хитрости

и наличие больших организаторских способностей у того или иного хана, т. е. то, что мы называем субъективным фактором, необходимого для первоначального управления государством, - особой роли в кочевых казахских ханствах не играло, потому что у казахов не было сильного централизованного государства.... Вместе с тем, необходимо подчеркнуть, что казахские ханы вопреки этим обстоятельствам, часто добивались успешной реализации своих внешнеполитических полномочий» [17, 107].

Осы тұрғыдан Тәуке хан заманының тарихта тұрақтылық пен айқын дамудың кезеңі ретінде қалғандығы белгілі. Сондықтан қазақ мемлекеттігі мен ондағы пайда болып, қалыптасуы, дамуы нақты тарихи кезең шындығы мен көзделген мақсаттар тұрғысынан қарастыруға ғана болатындығын түсіну маңызды. Тәуке хан халық бірлігін нығайтуда қара сүйек өкілдерін қолдап, халық даналығының қайнар көзі болып табылатын билерді мемлекеттік билікке келуіне, халықта өзінің айбарлығымен танылған батырларды әскери іспен шектемей, қазақ халқының өміріне елеулі ықпал ететін хан кеңесіне мүше етуі алқалы билік элементтерін күшейтуге деген қажеттіліктен туындағаны айқын. «Он опирался на поддержку в каждом из трех жузов наиболее влиятельных биев: в Младшем - на Айтеке-бия, в Среднем – на Казыбек-бия, а в Старшем – на Толе-бия» [5, 150].

Оның үстіне бұл кезеңде өзінің билікке деген ынтасы іскерлік қабілеттігіне сәйкес келмейтін Шыңғыс тұқымдары халық алдындағы беделінен айрыла бастағандығы белгілі.

Тәуке хан реформалары салықалы билеушілердің билігіне тән элементтерге толы. Бұл билік Тәуке секілді адуынды ханға сай болатындығы белгілі болғанымен де басқа билеушілердің икеміне келуі қиын болатын. «Халық өз билеушілері мен соттарын өздерінің қызметтік міндеттерінен айырап болса – демократия өлетіндігі сияқты, монархиялар да қалалардың артықшылықтары мен әлеуметтік жіктердің (сословиелердің) прерогативаларын алып тастар болса – ыдырауға ұшырайды. Бірінші жағдайда – барлықтарының деспотизмі, екінші жағдайда – бір адамның деспотизмі орнайды» [26, 138].

Тәуке хан реформаларының кейінгі Сәмеке, Болат хандардың тұсында дағарысқа ұшырап, жалғасын таба алмағандығы да сондықтан. Осы тұрғыдан Абылай секілді деспоттық тарихи фигураның пайда болуы да заңдылық. Себебі жаңа тарихи жағдайда Тәуке хан заманындағы нормалар мен институттар ескіріп, жаңа талаптарды қанағаттандыра алмады.

Ергөбек Ш. Қазақ хандарының саяси және құқықтық мұраттары...

Әдебиеттер

1. Сұлтанов Т. *Қазақ хандығының тарихы*. – Алматы: Мектеп, 2003. – 160 бет.
2. Тынышпаев М. *Великие бедствия... (Ақтабан-шұбырынды)*. – Алма-Ата: Жалын, 1992. – 152 бет.
3. *Қазақстан тарихы. Очерктер*. Құрастырушы: Ю.И.Романов. – Алматы: Дәуір, 1994. – 447 бет.
4. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. *Казахстан Летопись трех тысячелетий*. – Алма-Ата: Рауан, 1992. – 383 с.
5. Масанов Н.Ә., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В. и др. *История Казахстана. Народы и культуры*. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 600 с.
6. Златкин И.Я. *История Джунгарского ханства*. Изд. второе. - М.: Наука, 1983. – 335 с.
7. Моисеев В.А. *Джунгарское ханство и казахи ХУП-ХУШ вв.* – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 240 с.
8. Сегізбаев О.А. *Казахская философия ХУ-начала ХХ века*. – Алматы: Ғылым, 1996. – 472 с.
9. Құдайбердіұлы Ш. *Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі*. – Алматы: Қазақстан және Сана, 1991. – 80 бет.
10. Руссо Ж.Ж. *Қоғамдық келісім-шарт немесе саяси құқық принциптері*. – Алматы: Үш қиян, 2004. – 160 бет.
11. *Қазақ Совет Энциклопедиясы*. 6-том. – Алматы: Қ.С.Ә., 1975. - бет.
12. Құл-Мұхаммед М. *Алаш қайраткерлері саяси-құқықтық кезқарастарының эволюциясы*. – Алматы: Атамұра, 1998. – 360 бет.
13. Бекқұлов С.Д. *Құқық негіздері*. – Алматы, 2002. – 248 бет.
14. Бихай С. *Қазақ мәдениетінің тарихы*. Алматы, 2001. – 552 бет.
15. Абусейтова М.Х. *Из истории внешнеполитических связей Казахского ханства с соседними государствами во второй половине ХУІ в. // Казахстан, Средняя и Центральная Азия в ХУІ-ХУШ вв.* – Алма-Ата: Наука, 1983. – С. 165-176.
16. Сарсембаев М.А. *Международно-правовые отношения государств Центральной Азии*. – Алматы: Ғылым, 1995. – 368 с.
17. *Труды академика В.В.Бартольда по истории Центральной Азии*. Книга первая. – Астана: Свободное общество, 2005. – 275 с.
18. Басин В.Я. *Россия и Казахские ханства в ХУІ-ХУШ вв.* – Алма-Ата, 1971. – 276 с.
19. Ювалы А., Имашова Н. *Жалпы түркі тарихы*. – Түркістан: ХҚТУ, 2004. – 348 бет.
20. Валиханов Ч.Ч. *Записки о киргизах // Собрание сочинений в пяти томах*. – Алматы: Қ.С.Ә., 1985. – Т.2. – 7-82 беттер.
21. Артықбаев Ж.О. *Жеті жарғы*. – Алматы, 2003. – 150 бет.
22. Әбдіғалиев Б.Б., Жамалов Қ.Ж., Сатерпинов Б.М. *Саяси ой тарихы*. – Алматы: Үш қиян, 2003. – 280 бет.
23. Левшин А.И. *Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей*. – Алматы: Санат, 1996. – 656 с.
24. Адамбаев Б. *Төле би шешен // Қазақтың Ата Заңдары*. Құжаттар, деректер және зерттеулер. Бағдарлама жетекшісі: С.Зиманов 10 томдық. – Алматы: Жеті жарғы, 2001. - 1-том. - 164-173 беттер.
25. Кенжебаев Б. *Түрік қағанатынан бүгінге дейін*. – Алматы: Ана тілі, 2004. – 344 бет.
26. Монтескье Ш.Л. *Заңдар рухы туралы*. – Алматы: Үш қиян, 2004. – 784 бет.
27. Созақбаев С. *Тәуке хан Жеті жарғы*. Алматы: Санат, 1994. – 49 бет.
28. Кишибеков Д. *Кочевое общество: генезис, развитие, упадок*. – Алма-Ата: Наука, 1984. – 236 с.

(Жалғасы. Басы өткен санда)

ӘОЖ 923.2

**С. ҚОЖАНҰЛЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТШІЛІК ТУРАЛЫ
КӨЗҚАРАСТАРЫ**
VIEWS OF S. KOZHANULY ON STATE

С.ӘБУШӘРШҰЛЫ*

Түйіндеме

Мақалада С. Қожанұлының мемлекетшілікке негіз болатын факторлар туралы пікірі сөз болады. Онда ХХ ғасырдың басындағы большевиктердің Орталық Азиядағы іс-әрекеттерінің салдары көрсетілген.

Сондай-ақ мақалада жер-территория, тіл, мәдениет, астана, мал шаруашылығы мен егіншілік және білім беру жүйесі мемлекеттің іргетасы ретінде дәйектелінеді. Әсіресе, ұлттық мемлекет құрылмай елдің және үкіметтің ісі оңды шешілмейтіндігі Қожанов тарапынан атап өтілген.

Қожанұлы мемлекетке негіз бола алатын мал шаруашылығы және диқаншылыққа көңіл бөлгенді жөн көрді. Мұны да бір мемлекет болудың жолы деп қарастырды. Алайда, мемлекеттілікті қалыптастыру бағытында бұдан да маңызы бір кем емес фактор бар. Ол – мәдениет саласы, ағарту ісі, ұлттық кадрларды дайындау мәселесі. Мақала авторы мәдениет – тәуелсіздіктің тірегі, құралы, қорғаны болғандықтан, ол халық денесінің өзінен өсіп шығуы керек деген Қожанұлының пікірімен Қазақстанның қазіргі жағдайын сабақтастыра қарастырған.

Түйін сөздер: Мемлекетшілік, ана тілі, ұлттық мәдениет, дәстүр, жер-межелу, кадр, астана.

Summary

The article describes the foundations of statehood factor in S.Kozhanuly marks. There specified action of the Bolsheviks in Central Asia in the early twentieth century. As well as in the article specifies learning system as the foundation of the state, as land territory, language, culture, capital, ranching and farming,

Especially Kozhanov noted until a government is formed by the nation-state is not to find the right solution. And it is considered as a way to become a state. Nevertheless, there is one factor better than more significant in the formation of the state. It is the problem of training of national personnel, dedication industry of culture. Author considered about today's problems in Kazakhstan with the opinion Kozhanuly about that culture is a support, independence, and protection.

Keywords: statehood, native language, national culture, traditions and land demarcation, human resources, capital.

* философия ғылымдарының кандидаты, доцент, Түркология ғылыми-зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері, Түркістан-Қазақстан.

Candidate of Philosophy, Sc. Associate Professor., p. Fellow of the Research Institute of Turkology, Turkistan-Kazakhstan. E-mail: afrasiab_2004@mail.ru

Алаш ардагерлерінің мұрасын не үшін қарастырамыз? Әрине, тағылым алу үшін. Ол қандай тағылым? Өткенді байыптап, қазіргісін бағдарлап, болашақты болжау үшін, қазіргі ұстанған бағытымыз, таңдалған жолымыз қандай болуы керек деген сауалдардың жауабын табу үшін аталмыш мұраны қарастырамыз, сөйтіп қоғамымызда орын алған терісті түзету, жіберілген кемшіліктерді кетіру тәсілдерін ұсыну үшін қажет. Мемлекеттілігіміздің сапасы мен сипатын анықтау үшін де керек. Олардың еңбектерін құр оқып, конференциялар өткізумен ғана шектелсек, олардағы ой-тұжырымдарды өнімді пайдаланып іске асырмасақ, дүниетанымымызды сәйкестендіріп, саяси сауатымызды асырмасақ, уақыт пен қаржының бекерге кеткені деп осыны айтады. Әсіресе, идеологиямызды негіздеуге, оқу жүйесінің дамытылуындағы, насихат саласындағы жұмысымызға пайдаланбасақ еңбегіміздің бос кеткені.

Қожанұлы мұрасын қарастырған авторлардың төбесі әжептәуір, бірақ та олардың бірсыпырасының мақала-кітаптарында теориялық жағынан талдап қорытудың жетіспей, алашордашылардың идеяларын бүгінгі Қазақстанның жағдайымен қабыстыра таратып жазу жағы да кемшін тартып жатады. Жалпы алғанда, алашордашылардың мұрасын бағалағанда, олардың ұлттық мүдделерді қорғауы мен ұлттық идеяларын іске асыру бағытындағы әрекеттерін өздерінің қаншалықты бағдарнамалық міндеті ретінде алға қойғандығына зер салып қарау керек. Осы тұрғыдан ойды сабақтасақ, қазіргі қоғамымыздың зиялылары болсын, жазушы-ғалымдары немесе әр сатыдағы шенеунік-басшылары болсын, олардың қызметін қазақтардың ұлттық идеясына қалайша қызмет етіп, ұлттық мүдделерді түгендеу дәрежесіне жеткендігіне, қазақтың ұлттық болмысын сақтап қалуға бағытталған іс-әрекеттеріне қарай бағалауымыз керек. Алашшылар мен қазіргі белсенді топтың арасындағы ұлттық идеялық жағынан тығыз байланысты көре алып жүрміз бе?

Бұл ретте Қожановтың мұрасын қарастырып, мақала-монографиялар жазып, жұртты олардың ұлттық идеяларына қанықтырып жүргендердің алашордашылардың ұлттық тұғырдағы талап-тілектерімен қазіргі қазақтың жағдайынан, бітім-болмысынан туындаған жадағайлықты неліктен салыстыра-салғастыра жазбайтынына таңым бар. О кездегідей, бүгінгі заманда да бір формациядан екіншісіне өту - өларадағы қиыншылықтарды бастан өткерудеміз ғой. Сондықтан Қожановша айтсақ, не істеу керек, қандай істі атқару керек екендігінің жауаптары сол авторлардың еңбектерінен

табылып-ақ жатады. Бұл түптің түбінде қазақтың біртұтас халық-этнос ретіндегі аман қалуының мәселесі!

Қазаққа, оның ұлттық құндылықтарына қарсы сөз айтқандарға, қазақтың түбегейлі ұлттық мүдделеріне қарсы жұмыла жұмыс істеп жатқандарға қарсы шығу, алапат соғыс ашу – жоғары интеллектісі мен намысы барларға ғана тән қасиет, іс, әрекет. Сондықтан бірінші кезекте қазақтың шын жанашырлары мен ұлтжандыларының шығармаларына ғана емес, тағдырына да алаңдай білетін жандар көп болса ғой, піркін.

С. Қожанұлының пікірінше, мемлекетшілікке негіз болатын факторлар мыналар:

1. Мемлекеттік-саяси жүйе жөніндегі жат пиғылдарға, оның ішінде социалистік идеяларға сыни көзқарас.
2. Жер-территория мәселесі.
3. Халық саны мен оның орналасу тәртібі, яғни этникалық құрамы.
4. Мемлекеттік құрылымдардың халықтық-ұлттық сипаты. Яғни қоғамдық қатынастар мен тәртіптерді жергілікті халықтың тұрмыс-тіршілігіне, этностық бітім-болмысына қарай ыңғайлай құру.
5. Олардың бірден-бір экономикалық негізі ретінде мал шаруашылығы мен диканшылықты пайымдау.
6. Мемлекеттік ашараттың халықтық әдет-ғұрып, салт-сана, дәстүрге негізделінін құрылуы.
7. Ұлттық мәдениет – тәуелсіздіктің құралы және қорғаны.
8. Ұлттық тіл және мектеп.
9. Ағарту мәселелерін ұлттық негізде ұйымдастыру.
10. Ұлттық кадрлар мен интеллигенттерді, олардың халықтық-моральдық қасиеттерін қалыптастыру.
11. Әлеуметтік әділдікті орнықтыру және жемқорлықты түп-тамырымен жою.
12. Әлеуметтік-саяси және рухани орталықтың қалың қазақ ортасында болуы және онда қазақи сипаттағы ақпараттық кеңістіктің орнығуы.
13. Түркістаншылдыққа көзқарас (федерализм).

С. Қожанов алғашқыда Қазан төңкерісі әкелген азаттықтың алдамшы елесіне риясыз елігіш ерген еді. Мемлекеттіліктің мәртебесін сол социалистік идеялардан, большевиктердің ұрандатқан іс-әрекеттерінен іздеді. Сол сияқты Санжар Аспандияров та «Біз өз жұмысымызда, сөз жоқ, орыстық демократиялық ұйымдарымен үзеңгілес болмақпыз...», - деп жазыпты [1, 289]. Алайда, көп уақыт өтпей-ақ, Қожанов большевиктер істерінің басбұзарлықпен іліктес екендігін, Қазан төңкерісінің Орталық Азия жерінде адам айтқысыз зорлық-зомбылық жолымен жүргендігін көрді.

1917 ж. Ресейде басталған революцияның және азамат соғысының нәтижесінде ашаршылық жайлаған Түркістан аймақтарында, аудан-қалаларының көшелерінде шұбырып жүрген, әсіресе қырылып жатқан

қазақтарды көруге болады. Далада біреуді біреу талап, әлі келгендер басқалардың азық-түлігін, малдарын тартып алып жеп жатыр. Түркістанда қазақтан ұршақ қалуына көз жетпейді, бұл жердегі жұрттың жақын арада жақсылық болар деген үміті аз. Ақыры не болары белгісіз. 23 мың пұт астық келіп еді. Оны біз союз болып келдік деп орыс пен ноғай алып қойды. Екі-үш күнде бұл астық жоқ болды. Азық комитетінің бастығы да орыс болды. Көпшілік 4 жылдан бері жан сақтау үшін әбден жүгенсіз боп кетті. Қара табан сорлы кедейлердің ақысын жеп байлар жүр [2, 10].

Әрине, апаршылық пен тәртіпсіздік бүкіл халықтың мінез-құлқын әбден өзгертіп жібереді. Мұның бәрі, біріншіден сол кездегі қазақтың қоғамдаспашы өмір сүріп, шаруашылығын түзеп кете алмағандығынан. Екіншіден, оларды жөнге салатын, қорғайтын жанашыр төл мемлекеттік құрылымының жоқтығынан орын алып отырған жәйт. Сөйтіп, ел иесіз қалды.

Қазақ қоғамындағы барлық тоқырау мен тозу – бодандық қамытын кигендіктен, халықтың өзіндік саяси құрылымы мен ұйымының, яғни төл ұлттық мемлекетінің болмауының, дәстүрлі мәдениетінің тоз-тозы шығып кетуінің, халықтың шашыраңқы және тығыз орналаспауының нәтижесі. Сондықтан қолында күші барлар не істемейді дейсіз? «Бассыз үйдің иті осырақ» дегендей, орыс большевиктері мен жұмысшылары Түркістанда өз білгенінше және қалағанынша революцияны жүзеге асыруда бассыздықты шектен шығарып жіберді. Бодандық қамыты аздай, бір формациядан екіншісіне, яғни феодалдық-капиталистік жүйеден социализмге бірден өтудегі үдерістер қазақ қоғамының тас-талқанын шығарды. Тегеурінді саяси-қоғамдық ұйымдары болмаған, тіпті сонау рулық-тайпалық құрылымның нышаны да қалмаған, саяси сауаты төмен, ұйыспаған халық не қарсылық көрсете алар еді! Дүлей күштің аты – күш. Сондықтан қоғамда жамаандықтың барлық түрлері бой көтерді. Өзгерісті халықтың тұрмыс-тіршілігіне ыңғайлай жүргізу большевиксымақтардың ешқайсысының қаперіне де кіріп шыққан жоқ. Нәтижесінде қазақ бәрінен жұрдай болды: мал-мүлкінен, жиған мүкәммал дүниесінен, көркем мінез-құлқынан, мейірім-шапағат деген қасиеттерден айрылды да қалды, тіпті туған-туыстық қатынастардағы жөн-жоралғылар ұйқы-тұйқы болып бұзылды. О кездегі өлара аттай 30-35 жылға созылды.

Ал 90-жылдарда басталған өлара қазаққа оңай тиген жоқ. Өлара дегеніміз ескі ай мен жаңа айдың арасындағы мерзім, түн қараңғылығы ғой. Міне, сол қиын-қыстау кезден әуірімдеп шыға алдық, тіпті дамыған 50 елдің қатарына да қосылдық. Ендігі мақсат өркендеген 30 мемлекеттің қатарынан орын алу. «Адамзаттың негізгі арманы – тіршілігін көркейту». «Нұрлы жол» – келешекке бастар жолдың, жаңа

экономикалық саясатты жүзеге асырудың арқасында, сөз жоқ, тұрмысымыз «Біріккен Араб әмірліктері» (мысалы, Әбу Даби – газельдің әкесі, яғни киіктің түрі, қарақұйрық деген мағынада. Орталығындай) еліндей болмаса да жарқырай өсіп, өркен жайып гүлдене бермек. Сол өлара кезінде кейбір шенеуніктер нарық қарық қылады деп, ойланбастан, оны ата-бабаларымыздан қалған құрылымдай көріп, асыға-үсіге, өлермендікпен орнықтыруға кірісіп, капитализмге жедел өту керек деп өзеуреді емес пе? Оларды басшыларымыз райынан қайтармағанда бүгіндері не күй кешетінімізді бір құдайдың өзі ғана білер еді. Басшылар жедел, кенеттен болатын өзгерістердің табиғат үшін де, қоғам үшін де, бүтін басты ұлт үшін де, жекеленген адамдар үшін де аса қауіпті зардаптарының болатынын тереңнен түсінген еді.

Қадап айту керек, XX ғасыр басындағы Қазақстанға экспортталынған, күштеу арқылы орнықтырылған жүйенің кесір-кесапатының зардабын айтып тауыса алмассыз. Бұған Қожанұлы еңбектерінен-ақ көз жеткізуге болады. Ол большевиктердің жергілікті халықты революциялық өзгерістер үшін құрбандыққа шалып жіберуден тайынбайтын пиғылдары мен әрекеттерінің зиянды, теріс екеніне жұрттың көзін жеткізу үшін, жиренту үшін бірсыпыра мақала жазып, баяндамалар жасаған («Өзін большевиксінгендерге»). «Осы күні Русия мемлекетін бір үлкен ауру әлсіретіп отыр. Бұл аурудың шын аты – надандық, өтірік аты – болшеуизм», - деп жазды. – Большевизмді балалатқан социал-демократтар партиясы. Социал-демократ партиясы – Еуропадағы туған партия. Сол себепті оның програмы да Еуропаның тіршілігіне үйлесімді етіп жасалған». Ол Еуропадан Ресейге, одан қазақ қауымына бұзылып-бұрмаланып келіп, халықты қантөгіске әкеліп соқтырды. Шарттары шикі өзгерістерге өлермендікпен ұмтылу – айы жетпеген баланы асығыс дүниеге пығарамын деген сықылды ақымақтық». Қожанов басқа елдердің институттарын көшіріп, орнықтырудың зардабы жөнінде ойын сабақтай келе: «Олардың Троцкий дегені жақында бір сөйлеген сөзінде бұл үлкен өзгерісті Русияда тәжірибе (опыт) қылып қарайық деп жүрміз дегенді айтты. Олардың нағыз шын ниеттері сол екені рас. Олар Русияға оның қонбайтынын білсе де, «әйтеуір бір тәжірибе болсын – неміз кетеді» деген ойда жүр. Соның үшін Русияға шын жаны апыған, анық халық азаматтары бұл іске жан-тәндерімен қарсы» [2, 293-294].

Нәтижесінде зұлымдық күшейіп Г. Сафаров «Правдада» басылған мақаласында («Түркістан») «Революцияның алғашқы күндерінде-ақ Түркістандағы Совет өкіметі темір жол бойындағы ат төбеліндей ғана орыс жұмысшыларының өкіметі ретінде орнады. Түркістандағы пролетариат диктатурасының бірден-бір иесі тек қана орыс бола алады деген көзқарас бұл жерде әлі күнге дейін бел алып тұр... Түркістанда еуропалықтар мен мұсылмандар арасындағы ұлттық теңсіздік аттаған сайын барлық нәрседе байқалады», - деп жазған еді [3]. Ол тағы бір мақаласында «бұл елді Махно үлгісіндегі тұрпайы, мән-мағынасы «қызыл гвардияшылық» толқын жайпап өтті. 17-18 жылдардағы ашаршылық кезінде бір миллион қазақ қырылып қалды, деп жазған [4]. Міне, экспорттың зардабы, салдары, нәтижесі осындай болды.

Бұл ретте Н.Ә.Назарбаевтың мына бір ой-тұжырымын тамаша идея деп қабылдауымыз керек. Ол біздер Қазақстанның табиғаты мен топырағынан нәр, қуат алып өскен ұрпақпыз. Әрі қарай ата-бабаларымыздың салған жолымен жүре береміз, ол жол – Мәңгілік Ел жолы, деп кесіп айтты емес пе? Демек, бұл тұжырым біздің мемлекеттілігіміз де, қоғамдық-экономикалық құрылысымыз да қазақтардың төл тарихы, мәдениеті, әсіресе дәстүрлеріне негізделініп жасалынуы тиіс дегенге саяды.

Нарықтық деп аталатын капиталистік жүйе де немесе социалистік қоғам құру жолындағы үдерістер де жалғыз ғана жол емес екендігін тарих, дүниежүзілік тәжірибе, қазіргі өмір шындығы дәлелдеген және оны негіздеуге болатындай жетерлік дәйектер бар. Қазаққа ата-бабаларымыздың мыңдаған жылдар бойы басып өткен жолын, жасаған мәдени-шаруашылық типі мен бітім-болмысын бұзбастан жаңа заман талаптарына лайықтай сақтап, жалғастыру мен одан әрі дамытудан басқа тәуір, оңтайлы жол жоқ деп білеміз.

Саяси-мемлекеттік жүйенің әр кезде әр алуан түрде бой көтеретіндігін тарихтан білеміз. Ол отаршылдық аппарат немесе компрадорлық буржуазиялық құрылым түрінде де кездесіп отырады. Ал, ұлттық мемлекеттіліктің табиғаты мен таразысы бөлектеу. Бұлардың алғашқы екеуінің халыққа жат антихалықтық сипаттас екендігіне көзі жеткен Қожанұлы өзінің ұстанымдары бейнеленген «Бірлік туының» (газеттің) жығылғанынан соң қазаққа пайдам тиер деген оймен қызыл тудың астында жүруге мәжбүр болған.

Кеңес кезінде әрбір республиканың мемлекеттің туы, шекараларының белгіленгені, астанасының, басшыларының, өздерінің

Компартиясы және оның ОК-і, Министрлер Советі, Жоғарғы Советі сияқты құрылымдарының болғаны белгілі. Бұлардың баршасы, Кеңес тарихы көрсеткеніндей, мемлекеттіліктің сыртқы атрибуттары ғана, ал оның ішкі мәні мемлекеттік машинаның бүкіл саясаты мен іс-қызметінің халықтың қалың бұқарасының жағдайына қаншалықты шын пейілмен қызмет етуінен, ұлттық мүдделерді түгендеп, әрекет жасауынан көрінеді. Әсіресе, бүкіл жер қойнауындағы байлықтың, жер астындағы ғана емес, жер үстіндегі ресурстардың халықтың игілігіне жұмсалудымен айқындалады. Демек, ел, халық, ұлт экономикалық, саяси, рухани, ақырында әлеуметтік тұрғыдан тәуелсіз болмаса, ол дербес мемлекет немесе республика деп аталғанымен ата-бабаларымыздың шын мәніндегі тәуелсіздік жөніндегі арманының, советтік кезеңде көргеніміздей, жүзеге асуы неғайбыл еді. Мұндай құрылымдардың барлық іс-әрекеттері, Қожанұлы көрсеткендей, халықтың ұлт болып ұйысуына, ұлттың тұтастануына қызмет етпеген. Мұны Шығыс елдерінің XX ғасырдың бірінші жартысындағы тарихы айқын көрсетті емес пе? Керісінше, кейбір Шығыс мемлекеттері басшыларының саяси курсының елді ыдыратуға, азғындатуға бағытталып, азғантай топтың мүддесіне қызмет етіп, өздерінің шетелдердегі одақтастары болмыш шетелдік құрылымдар мен компанияларға елдерінің есік-терезесін, тіпті шатырын да ашып тастағанына тарих куә. Сондықтан Индияда М. Ганди бастаған, Дж. Неру қостаған лидерлер ұлт-азаттық күресін тоқтатпады. Осындай жағдай орын алғанда бұл кезең әлеуметтік революцияға барып ұласпай қоймайды. Ендігі жерде халық ел ішіндегі жемқорлар мен арамтамақтардан тәуелсіздігін алуды көздеп әрекеттенетін болады. Олар бәрі үшін халқына, еліне қарыздар екендігін есінен шығарып алған болуы керек. Халықты патша деп біліп, ал өздері оның қызметшілері ретінде уәзипа-міндетін мінсіз атқара білуі керек еді. Бұған Таяу Шығыс және Солтүстік Африканың араб елдеріндегі толқулар куә.

Демек, мемлекеттік мүдделер мен ұлттық мүдделер әрдайым бір-біріне сәйкес келе бермейді. Олар кейде және кейбір елде немесе жерде бір-біріне кереғар болып, сондай-ақ ішінара тоқайласуы да мүмкін. Мемлекеттік жүйе белгілі бір тұлға мен топтың ғана мүддесін діттейтін болса, оның ғұмыры қысқа болмақ. Толғағы пісіп жетілген кездегі жағдайда халықтық толқу басталмай қоймайды. Мұндайда мемлекеттік аппарат бір жағында қалып, бейшара күй кешеді. Ақырында, ұлт, халық және оның мекендеген территориясы болмаса,

епкімнің де басшы-қосшы болып тағайындала да, сайлана да алмайтыны айдан анық. Осыны Шығыс елдерінің басшылары ұғына бастаған сыңайлы.

Ал, Қожанұлы әуел бастан-ақ Ташкентте жүрген кезінде «Кеңес» атты саяси үйірмеге қатысып, оның баспасөз органы «Бірлік туы» газетінің кейінгі уақыттағы редакторы болып істеген, ол газет 1917 ж. қарашаның 26-күні жарияланған Түркістан мұхтариятының да қазақ тіліндегі баспасөз органына айналған еді [5, 8]. Осынау газет беттерінде ұлттық идеяларды кеңінен насихаттауға белсене ат салысқан, кейініректе түрлі лауазымды қызметте жүрген кездерінде де ұлттық идеяны есінен шығарған емес. Қазақ жерінің территориялық тұтастығы қалыптаспай тұрып, толық мемлекетті құру жөнінде сөз болуы мүмкін емес екендігін алғашқылардың бірі болып ұққан жан Қожанов еді.

Алайда, бұл жөнінде РК(б)П ОК-нің шешімі шықпай тұрып, Ленин Түркістанды бөліктерге ажырату туралы ұсынысын айтпағанда, епкім де ештеңе бітіре алмас еді. Айта кету керек, сол межелеудің нәтижесінде формальды түрде (қожа көрсінге) болса да, Қазақ АССР-і, кейініректе ҚССР деп аталған мемлекеттік құрылым жарияланып, мұның өзі формальды түрде болса да қазақ жерінің тұтастығын қамтамасыз етіп, соның негізінде 1991 ж. ҚР пайда болды емес пе? Автономдық республикалардың бірде-біреуі мемлекеттік статусын ала алмады. Шешенстанның ұл-қыздары мен үлкенді-кішілі перзенттері қаншама әрекеттенсе де, әлі күнге дейін Ресей табанының астында қалуға мәжбүр.

Формальды түрде қазақтың ұлттық-территориялық тұтастығы қалпына келтірілген соң, Қазақ ССР-да жергілікті халықты басқару мақсатында ашпарат құрыла бастаған сәтте мемлекеттіліктің атрибуттарының бірі саналатын астананы таңдау мәселесі сөз болып, қолға алынды. Қоғамдық қатынастарды, билік институтын және экономиканы модернизациялаудың, оларды кеңестік жүйенің рельсіне түсірудің нобайы осы кезде сызылды. Мұның бәрі кеңестік принциптердің шегінде жүзеге аса бастағандығы белгілі. Сөйтіп, қазақ жерін біріктірудің алаштық идеясы формальды түрде болса да жүзеге аса бастады. Шекаралар белгіленді. Мұның өзі Е. Көшербай жазғандай, «Қазақстанда, қазақтарда ешқашан шекара болған жоқ. Бүгінгі шекара шебінде ешқашан да мемлекеттілік болмаған» деген жаңсақ сөзді теріске шығарады [6, 2].

Қожанұлы азғантай жері болса қазақтың ұлт болып қалыптасуы мен топтаса өмір сүруіне мүмкіндік туылар еді деп армандаған-тын.

Мысал ретінде Израиль, Сингапур мен Малайзияны алайық. Үшеуі де азиялық елдер. Олардың кейінгі тарихы, өздерінің мемлекеттілігін құрып, экономикасын дамыта алуы, ұлттың прогрессивтік өрлеуі әрқашанда елдің жер көлеміне байланысты емес екендігін көрсетеді. Израильдің (Израиль сөзі иврит тілінде – еврейлер Яковтан тараған, ол Құдаймен күреске шыққандықтан, Құдай оған енді сенің атың Израиль болады және сен адамдарды жеңетін боласың депті. Бұл сөз Илаһилық ханзада немесе күштерге билігін жүргізетін деген мағынаны береді) Орталық статистикалық басқармасының 2014 ж. қыркүйектегі берген мәліметтеріне қарағанда, оның халқы – 8 252 500, территориясы – 22072 км². Дүниеде халқының саны жағынан 97-ші және территориясы жағынан 147-ші орында тұр. Forbes журналының мәліметі бойынша Израиль бизнесі дамыған елдердің ішінде 16-шы орында тұр. Жалпы ұлттық өнімі 239,8 млрд. доллар. Электр энергиясын сатып алмайды, өзі өндіреді – 46, 85 кВт.ч (2005 жыл) [7]. Израиль дүниедегі 6-шы ядролық держава саналады [8]. Сингапурдың (санскрит тілінде: арыстандар қаласы мағынасын береді) территориясының көлемі – 715,8 км², жер жүзінде 171 орында, халқы – 5 312 400 (2012 ж.). ВЭФ рейтингісі бойынша 2009 ж. 134 елдің ішінде экономикасы жағынан 3-ші орнында иеленген [10]. Малайзияның (санскрит тілінде «тау елі») территориясының ауданы 329 758 км², яғни дүниеде 64 орында тұрып, ең дамыған ірі экономикаға ие. Оның ВВП-сы 414, 400 млрд. долларды құрайды [9]. Ал, Қазақстан жерінің көлемі – 2 млн. 724,9 мың км. Енді салыстырып көріңіз, мемлекеті құрылғанына 23 жыл өтіп, жері мен территориясы айқындалып, шетелдіктер тарапынан мойындалса да, онда қазақтардың тіл мен мәдениет тұрғысынан бірыңғайлығы мен біртұтастығының болмай отырғандығын кім түсіндіріп бере алады. Қожанұлы Қазақстанның ішкі мүмкіндіктерін сан қырынан саралап-салмақтай отырып, қырғыз-қазақтың азғантай жерді болса да иемденіп мемлекет жасай алса аздық қылмайды дегенде, жер негізінде ұлттық мемлекет құрып алып түзу жолға түсер едік қой деп үміттенген болатын. Бұл ретте де ұлттық мемлекетті құру кезек күттірмейтін мәселе ретінде ең бірінші орында тұратынын қадап айтқан.

Қазақтар қайтіп бірігуі керек деген сауалдың жауабын іздеген Қожанұлы қазақты бүтіндеу жерінің анықталуы, шекараларының межеленуі, солардың негізінде Қазақстанда мемлекеттік аппараттың құрылуы, барша қазақтарды біртұтас Қазақстандағы мемлекет

ауқымында біріктірумен байланысты деп білді. Қазақ бірлігі мәселесінің мемлекетшілік арқылы шешілуі керек екендігін тереңнен ұқты. Әрине, бұл ретте қазақ қайраткерлерінің көбі РК(б)П ОК-інің және Лениннің Түркістанның Өзбекстан, Қырғызстан және Түрікменстан сияқты өлкелерінің картасы жасалынсын және оларды ажырату шарттары анықталсын деген ұсынысын ұлттық мемлекетті жасауға мүмкіншілік тудыратын жол деп білген және сенген еді. Содан соң бұл бағытта алғашқы қадамдар жасалына бастады. Бірақ бұл қадамдар большевиктердің Орталық үкіметінің және басшыларының кесірінен тиянақсыз аяқталды. Солай болуға тиіс те еді. Өйткені, олардың Түркістан халықтарына жартылай автономия беруге де ықыласы болмаған. Бұл – жай ғана қиял еді. Мұны сол жылдардағы елдің өмірін тозаққа айналдырған большевиктердің әрекеттері көрсетті ғой. Әрі қарай ашаршылық, зорлық-зомбылық, репрессия, азып-тозу жалғаса берді.

Межелееу үдерістері мемлекет жасаудың басы еді. Күн. Жер. Су. Ауа – тіршілікті тіреп тұрған төрттағандар. Сонымен бірге олар этностық топтасудың алғышарттары саналады. Осылардың негізінде Алаш баласының басын қосу арқылы мемлекеттіліктің негізін қалауға болар еді. Бұл тек ұлттық мемлекеттің ғана қолынан келетін іс. Келешекте мұндай құрылымның негіздерін қалыптастыруды, бәлкім кейінгі ұрпақтар қолдарына алар.

Қазіргі уақыттағы әлеуметтік-экономикалық сәйкессіздіктер, халыққа жат құндылықтарды тұтыну, мемлекеттік тілде хабар тарату, сөйлесу, білім алуы жағынан да қазақтардың іштей бөлінуі советтік режимнің нәтижесі және сол режим қалыптастырған жергілікті кадрлардың күйігінен болып отыр. Егер бұған қазірдің өзінде тосқауыл қойылмаса, тұтастану мүмкіншілігінен біржолата айрылып қаларымыз хақ. Олардың басын қосатын кез келді және лайықты қайраткерлер баршылық. Бұл үдеріс біздің «Нұрлы жолдан» басталмақ. Бұл ретте қазақ қоғамы тұтастығының алғышарттарын айқындау мақсатында оның ішкі жағдайына байыпты барлау жасау керек. Барлық әлеуметтік топтар арасында, әсіресе жастардың тәрбиесі мен адамгершілік қасиеттерін анықтау мақсатында социологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізу ләзім. Анау айтты, мынау айтты екен деп, жел сөзге иланбастан осынау мәселені кейбір шенеуніктер мен өтірік патриоттардың қолына шешіп бер деп беруге де, сенуге де болмайды.

Қожанұлы «Тез орындалмақшы» деген мақаласында:

«1897 жылғы санақта қазіргі Қазақстан жеріндегі халықтың 42 проценті орыс екен.

Әзіргі Түркістан жеріндегі халықтың 6 проценттейі орыс екен... 1920 жылғы санақта әзіргі Қазақстанда 53 процент орыс бар, Түркістанның қазақ облыстарында 25 процентке дейін орыс бар. Осы сандар басып келе жатқан күштің қай жақтан, қалай бет алып келе жатқанын көрсетіп тұр», - деп жазды [11]. Бүкіл Қазақстан халқының 47 процент жарымы ғана қазақ екен [12, 62]. Демек, «сол кездегі Қазақстанда қазақ емес ұлттар – көпшілік. Бұлар – орыс пен ноғайға ұқсаған шаруасы мықты, мәдениеті жоғары, жұртшылығы орнықты, саясатқа қазақтан гөрі жетік халықтар. Ал біз қазіргі Қазақстандағы орыстілді қазақтар мен қазақтардың арасындағы арақатынасына қарап күштің қай жақтан, қалай бет алып келе жатқанын бағамдауымыз керек. Өйткені, қолда бар нақты фактілер мен нәтижелердің қазақты қуанта алмайтыны жөнінде ойлануымыз керек. Әрине, бұрындары қазақ басқа халықтан таяқ жеп, беті қайтқан, құндылықтарынан, ата дәстүрлерінен баз кешіп, шегініп баруға мәжбүр болған ұлт еді. Енді, міне тәуелсіздіктің тірегі берік қолда.

Сонымен, межелеу кезіндегідей, қазіргі уақытта да демографиялық жағдайдың мемлекеттілікті, елдікті орнықтыруда қуатты фактор екендігі алға тартылады. «Сөйтіп, Қазақстанда, – деп жалғастырады ойын Қожанұлы, - ұлт мемлекетін жасау мәселесі әлі түгел шешілмеген. Қазақ ұлт мемлекетін жасау біткен жоқ – бұл алдымыздағы іс» - деп ашыныңқырап айтады. Ұлттық мемлекет құрылмай қазақтың ешқандай ісінің бітпейтінін бүкпестен жайып салды. Әрине, бұл алдағы тарихи іс. Оның орындалуымен, сөзсіз, қазақ Аймақта нағыз көшбасшы бола алар еді. Және басқа түрік республикаларының локомотиві рөлін де атқара алар еді.

Қожанұлы Орта Азияны ұлттық-территориялық межелеудің өзіне қарсы еді және межелеуден кейін де бұл өңірді мекендеген халықтардың араларының мүлде алшақтауына келіспеушілігін білдірген. Ол «Қазақстан мен Қырғызстан ынтымағы болсын!» атты мақаласында тұрмыс-тіршілігі, күнкөріс көзі ұқсас, шаруашылықтары шақтас болғандықтан бұл екі жұртқа ара ажыратып, бас бөлектегеннің тиімсіздігін дәлелдеген. Автор Орта Азия мен Қазақстан халықтарының федерализм негізінде бірігуін құптаған. Федерация – бұл өзінің территориясына, өзінің конституциясына, азаматтығына, өзінің жеке заңдарына, жоғары мемлекеттік органдарына және т.б. ие мемлекеттер немесе мемлекеттік құрылымдардан – федерация субъектілерінен құралатын мемлекеттік ұйымның түрі. Әрине, мемлекеттің мұндай саяси-территориялық ұйымының түрін сол кездегі

Ресейдің қол астындағы түркі халықтарының өкілдері, мысалы Башқұртстан лидерлері де (А.З. Уәлиди Тоған) құптаған болатын. Ленин және басқа большевиктер осының өзін түріктерге көп көрді ғой. Олар түрік халықтарының федерациясын өңі түгіл, түсінде де елестете алмаған еді. Сондықтан бұл туралы сөз қозғаудың өзін артық санағандықтан, Қожановтар амалсыздан барып басқаша жолды ұстанған-тын. Яғни шекаралардың ажыратылуын қазақтардың топтаса мемлекет құрылуының алғышарты ретінде пайдалану керектігін ұқтырған-тын. Бұл реттегі өкінішін оның мына сөздерінен-ақ білуге болады: осы күнге дейін бір болып келген, - деп жазады ол «Дау тоқтап, іс басталсын!» атты мақаласында шаруа жағынан жігі ашылмаған Түркістан ұлттық-территориялық межелеудің нәтижесінде енді тозып, төрт-бес мемлекет болып отыр [2, 320-321]. Аралары ашылмаған өлкелер алшақтап кетті. Ал шекаралар бөлінісіне қазақтар шала-шарпы әзірлікпен келгендіктен, көп азап шекті. Иә, Қазақстанда аяқ-астынан басталған өзгерістердің нәтижесінде халық мал-мүлкінен айрылып, құр қалды.

Алайда, жер-су реформасының нәтижесінде үрей үстінде ұсталған алаш халқының өз жеріне өзі толығымен ие болу үміті ақталмады. М. Қойгелдиев жазғандай, «тіптен кеңес өкіметі тұсында ішкі Ресейден қазақ жеріне қоныс аудару бұрын болмаған қарқын мен ауқымға көтерілді. Мәселен, Жетісу облысы тұрғындары құрамындағы орыстардың үлесі 1920-1924 жылдар аралығында ғана 14,4 проценттен 28 процентке өсті [13,49]. Жер мәселесінің жеткілікті шешілмеуіне қазақтардың саяси тәжірибесінің саяздығы да әжептәуір әсер етті. Қазіргі уақытта да шетелдік компаниялармен келісім-шарт жасасқанда өзіміздің есемізді жіберіп алып отырған жоқпыз ба?

Жер-территорияның анықталуына орай мемлекеттіліктің атрибуты саналған Астананың географиялық орны мәселесі туындайды. Бұл ретте Қожанұлы Астананың орыс ішінде және айналасы орыстілділермен қоршалған ортада орнауын құптамады. «Мемлекет астанасының жұртшылығына сүйеніп істемесе, бас хүкіметтің ісі оңбайды» (Ақ жол, 1924, 12 қараша). Ол астананың қазақ ұлты жұртына жуық болуы керек. Орыстілділердің қазақ ұлт мемлекетінің ұлтшылдығына (ұлтжандылығына деп оқу керек) орда болуына қисыны жоқтықтан жарамайды деп түйді ойын. «Қазақ ұлт мемлекетшілігіне әдемі қала, ыңғайлы (көркем көшелер мен ғимараттар – автор) керек емес, жаман да болса, өз ордасы болуы керек. Ол болмаса қазақ ұлтының ішкі тіршілігі оңдалып, қазақ еңбекшілерінің көпшілігінің қамына керекті шаралар іс

жүзінде істелуі қиын («Ақ жол», 1924, 16 желтоқсан). Өз ордасы деген сөзді қазақша әуен, сөз, жүріс-тұрыс және қазақи бітім-болмыс мағынасында түсінген. Астана Ұлытауға немесе басқа бір қалаға көшірілсе де, егер ол жерге аппарат орыс тілділерімен бірге көшіп барса, этностық орта болмағандықтан, ақпараттық кеңістік, тіл мен мәдениет саласындағы керекті шаралардың істелуі қиын болар еді. Қазіргі уақытта, ресми қазақ теледидарының хабар таратқанындай, жүргізуші диктордың айтуынша, Астана қаласында қазақ балаларының 47 %-і орыс мектерінде білім алып тәрбиеленуде екен [14]. Бұдан тысқары, Ақмоланың кезінде Тың-тыңайған өлкенің орталығы болғаны, ол жерде орыс туының тігілгені де белгілі.

Халықтың басын қосу мәселесі, Н.Ә. Назарбаев айтқандай, экономикаға тікелей байланысты. Әрине, шаруа қамы бірікпей, яғни аймақтар мен қалалар арасында инфраструктуралық және экономикалық қатынастар орнатылмай, ел мен халық арасы жақындасып бір мемлекет құрылмайды. Сондықтан да «Нұрлы жолдың» негізгі бағыттарының бірі – инфраструктураны дамыту болмақ. Ел экономикасы көтерілмей (әл-ауқаты, тұрмысы) адамдардың, жалпы халықтың пейілі дұрысталмақ емес. Еуропа және басқа шетелдік компаниялары жер байлығын сауын сиырдай пайдалануда. Елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына арналған жиында Н. Назарбаев: «оның қызығын шетелдіктер көріп келді. Тек шикізат экспорттаймыз. Енді шикізатты өңдейтін өндірісті қолға аламыз», – деді [15]. Және де жер байлықтарын қымбат бағамен өткізуді де ұмытпауымыз керек. 90-жылдары Қазақстанда жүргізілген реформалардың зардабынан жұрт қаңғып кетіп, енді есін жия бастады. Ол өзгерістер өте қажет еді. Бірақ та миллиондаған қарапайым халықтың қиыншылықтарды бастан кешіруіне тура келді. Дегенмен де халық әлі күнге дейін олардың зардаптарынан толықтай айыққан жоқ. Шашылып жатқан дүниенің есебінен байлыққа батқан банкирлерге, Ұлттық банктің есебі бойынша, тұрғындардың берешек қарызы бұл күнде 2 триллион 600 млрд. теңгені құрайды екен [16, 3]. Олар несиенің есебінен автокөліктер алады, той жасайды, үй салады, шетелдерге барып қыдырып қайтады. Бірақ «Хабар» телеарнасынан «Көзқарас» айдары бойынша Әсел Ақбарова жүргізген «Несие туралы әңгімеде» драматург досымыз банкирлер несиені шетелдерден 2 % үстемесімен алып халыққа 20 %-пен беріп жатыр деді [17]. Осынау

деректі алға тартқан ол, банктерді несие пайызын төмендетуге шақырды.

Қожанұлы мемлекетке негіз бола алатын мал шаруашылығы және диқаншылыққа көңіл бөлгенді жөн көрді. Мұны да бір мемлекет болудың жолы деп қарастырды. Кеңестік кезеңнің бастапқы жылдарында дәстүрлі шаруашылықтың тоз-тозы шығып еді, енді бұл салалар күшейтілуі керек, дейді. Ал қазіргі Қазақстанда Тәуелсіздік алғанымыздан бері 20 жыл өткен кезде ғана мал шаруашылығы мен диқаншылыққа көңіл бөлініп, инвестиция тартыла бастады. Біздің жалғыз мықты брендіміз, мақтанышымыз боларлық әлемге еліміздің атын да, даңқын да шығарып танытатын сол шаруашылық түрлері қолға алына бастады. Алматы, Астана және т.б. қалаларының маңында азық-түлік белдеулер құру ісі жоспарланып жатыр. Бұған да шүкіршілік етейік. Сөйтіп, қазақ еңбекшілерінің қолында өзгеріс әкелген бостандық жемістерінің бірі де жоқ деп ауызды құр шөппен сүртуге болады ма? Көрмес түйені де көрмес. Шешімін күтіп жатқан проблемалар бар. Бұлардың жаңа экономикалық саясат аясында шешілуіне күмән жоқ. Қазақстанның кең-байтақ жері, топырағы, тау-тасы өзен көлі – бәрі қазақтікі, деді емес пе Н. Назарбаев.

Рас, қазақ мінезіндегі міндердің ішінде парақорлық пен рушылдықтың қоңсы қонатындығы белгілі. Парақорлық жайлаған жерде экономиканың желге ұшатындығы тағы белгілі. Сондықтан күрес халық, қоғам тарапынан бақылау орнатылуына байланысты, бұл ретте БАҚ-тың рөлін күшейту қажет, өйткені жемқорлық, негізінен мемлекеттік органдарда әуіж алуда екендігі жалпақ жұртқа мәлім. Мұны органдардың өзіне ғана сеніп тапсырып қоюға болмайды. Жекешелендіру оларға қол келіп жатыр. Стратегиялық маңызды нысандар мемлекеттің қолында-бақылауында болуға тиіс. Жалпы олигархтардың баюына жағдай жасап, көбейте беруге болмас, ақыры не болды: 1650 дәулетті елін тастап шет жерге шығып кетті емес пе? Олигархтардың бірсыпырасы халықтың жағдайын және мемлекеттік мүддені ойлайды дегенге сену қиын. Экономика социалдық ориентир, яғни әлеуметтік бағытпен сипат алып дамымаса, теңсіздік белең алып, дағдарыс пен тұрақсыздық бола береді.

Қожанұлы мемлекеттің іргетасын құруда істі сайдың тасындай өзіне қарасты жұмысты мемлекеттік мүддемен ұштастыратын таза, адамгершілігі биік, ұлтжанды азаматтарға сеніп тапсыруға болады дейді. Мұндай жандар Ұлттық болсын, Мемлекеттік болсын, әрбір мәселені қазақтың тұрмысы, мәдениеті және дәстүрлеріне жанастыра

іске асыру жағын ойлайды. Демек, осындай кадрлар бәрін шешеді. Міне, қазіргі уақыттағы ойланатын маңызды мәселе осы.

Алайда, мемлекеттілікті қалыптастыру бағытында бұдан да маңызы бір кем емес фактор бар. Ол – мәдениет саласы, ағарту ісі, ұлттық кадрларды дайындау мәселесі. Мәдениет – тәуелсіздіктің тірегі, құралы, қорғаны болғандықтан, ол халық денесінің өзінен өсіп шығуы керек.

Демек, мемлекеттілік те, тіл де, мәдениет те халықтың өз денесінен өсіп шығуы керек деген тамаша идеяны да айтқан сол Қожанұлы. Ол, әсіресе тіл жөнінде байыпты әңгіме қозғаған: «Ата-ана, бауырластары далада көшіп жүрген, өзі қалада орыс мектебінде ... тәрбие алып, далада бір тиынға аспайтын қылқима «интеллигенттер» қырғыз-қазақ жас буынына идеал емес. ...қала «интеллигенттері» күшімен ел іші мектебі тууы қиын... Мәдениет кесегі ел ішінен қалансын». «Ұлт мәдениетінің ошағы – ұлт мектебі жоқ». Мектепті жұртқа жуықтатып-жақындататын – оқыту тілі. «Қырғыз-қазақ халқының бір заманда қолы жетіп, бір жөнді мектептері бола қалса, олардың барлығында оқыту тілі – ана тілі болуы міндет...Қырғыз-қазақ еңбекшілерінің балалары тегіс әуелі ана тілі мектептерінде тәрбие алуы тиіс. Мезгілсіз жат тілге байланып, мың қате болып сорлағаны дұрыс емес. Білім – тілде емес, түсініктерде, тәрбие – орысша шүлдірде емес, жақсылыққа жаттығуда. Бұлар жас балаға ана тілінде оқытатын ұлт мектебінен табылады, - деп байлам жасаған. Қожанұлы мынадай мәліметті де келтіре кетеді: «...Перовскіде 1 орыс, 1 қазақ және 2 өзбек мектебі бар. Менің ойымша, Перовскіде өзбек көп деп ешкім айта алмаса керек, бірақ сонда да мектебі екеу. Ал қазақтарға арналған мектеп біреу-ақ. Міне, саясаттың сиқы осы!» [2, 334]. Салыстырып көріңіз, қазіргі уақытта да қазағы қалың қоныстанған жердің өзінде қазақ мектебі 100 % өсіп-өркендеп жатыр деуге болады ма? Мысалы, 140-мыңдай тұрғыны бар Түркістанда орысты көрмейсіз, бірақ Некрасов, Никитин атындағы орыс мектептері жұмыс істеуде. Бұған қоса № 15 аралас мектеп және бар. Ал Астанада қазақтар саны көбейді деп мақтанамыз, бұл қалада қазіргі уақытта орыс мектептерінде оқитын қазақ балалары 47 % екен. Мәдениет пен ағарту майдандарындағы мұндай өрескел жөнсіздіктер мен жолсыздықтарға қашан тосқауыл қойылар екен.

Қожановтың «Оқу жұмыстары жұртшылықтың туы, жұртшылыққа құрал болуға тиіс», «Қазақ-қырғыздың ұлт мектебін жасауға

кірісіңдер!» секілді мақалалары бүгінгі қазаққа арналып жазылғандай, бұларға жедел жауап беруді талап еткендей.

Адам қай тілде оқып, білім алса, сол тілдің ыңғайына қарай тәрбиеленіп, қалыптасады. Орыс мектептерінде өтілетін пәндер бойынша мыңдаған ұғымдар мен терминдер, мысалдар мен сөз тіркестері, ассоциациялар мен насихаттар және т.б. – бәрі орысша қабылданатындықтан, балалардың ойлау жүйесі өзгеріске ұшырап, мұның этникалық педагогика мен тәрбиеге тигізетін әсері ұшан-теңіз екені айтпаса да түсінікті. Осыны біле-көре тұра қозғалмайтынымызға не жорық? Мәдениеттің түп қазығы, жұртшылықтың, елдіктің тірегі, тәуелсіздіктің шын құралы мен қорғаны – ұлттық мектеп пен жоғары оқу орындары. Ж. Аймауытов былай деп айтқан екен: Ана тілін жақсы меңгеріп алмай тұрып, өзге пәндерді түсіну мүмкін емес. Ана тілі – жүректің терең сырларын, халықтың басынан кешкен дәуірлерін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп, сақтап отыратын қазына. Біздегі шенеуніктердің осындай түсінігі болса, балабақшадағы 2 жастағы балаға, мектептің 1-сыныбының оқушыларына ағылшын және орыс тілдерін қоса оқытуға құмартпас еді ғой. Ұлы философ Г. Гегель «білімділіктің ең басты факторы туған тілінде сөйлеу мен оны сыйлаудан басталады» демеп пе еді? Ұлы педагог К.Д. Ушинскийдің сөздеріне құлақ түрелік: «Туған тіл – ақыл-ой дамуының негізі және барлық білімдердің қазынасы [18, 6].

Кез келген оқиға немесе құбылысты түрік тілінде толық бейнелеуге болатынын, мемлекет, поэзия-әдебиет, ғылым тілі болған түрік тілдерінің байлығы мен қарымы таңқаларлық екендігін өз кезінде-ақ Қашқари мен Науаи жазып кетті емес пе? Тіпті біздің көршілес славян, иран, индия елдерінің тілдеріне енген қаншама түрік сөздері бар десенізші! Әмір Нәжіптің «XI-XV ғасырлардағы түркі тілінің тарихы туралы зерттеуінде» XIV ғасырдың басында Үндістандағы Дели сұлтанатында Бадыр ад-дин Ыбыайымның бірнеше тілдің түп-тамырын талдайтын парсы тілінің лұғаты жасалған. Мұнда түркі тілі де қамтылады. Шығарма – «Ауызекі лұғат, зерттелетін дүние» деп аталады. Бұл шығарманың қолжазбасы ТашМУ-дың қолжазба қорынан табылған. Оның лұғатындағы түрік сөздерінің көпшілігі бүгінгі қазақ сөзінен айырғысыз. Демек, Бабыр барғанға дейін де Үндістанда түркі тілі халықтар арасындағы қарым-қатынас тілі болған [19, 9-10]. Ал біздердің қазақтар арасындағы қарым-қатынас тілі ролін қазақ тілі қашан атқарар екен деумен күніміз өтіп барады.

1990-шы жылдары жан сақтау, қарын мәселесінен жұрттың басы босамады, әрине. Ал қазір мектепті түзеу керекті істің ең керектісі. Ендігі жерде мұғалім мәртебесінің биікте тұру керектігі жөнінде айтыла бастады. Бірақ, нәтиже күтілгеніндей емес. Мемлекеттің де, халық мәдениетінің де түп қазығы, жұрт тірегі, тіпті тәуелсіздіктің тағдыры да – мектеп пен тәлім-тәрбие ісін дұрыс жолға қоюға, ата дәстүріміздің сақталуына тікелей байланысты.

Тағы да Қожанұлының сөздеріне құлақ асайық. Ол ағарту ісін алға жылжытуды үлкен мақсат етіп қойған және оны мемлекеттік құрылымның негіздерінің бірі деп білген. Мұғалімдердің адамгершілігі, кескін-келбеті, ой-өрісі, педагогикалық біліктілігі мен этикасы қандай болуы керектігі жайында «Соқырдың тілегені – екі көзі» атты мақаласында таратып айтады. Халықтың салт-санасын, тұрмыс-тіршілігін, бір сөзбен айтқанда тарихы мен тағдырын толық түсініп-түйсінетін, туған топырағынан кіндігі (генетикалық коды) ажырамаған жан ғана айналасына сәуле-шұғыласын себе алады. Мұның мемлекет басшылары мен қызметкерлеріне де тікелей қатысы бар. Қожановша айтсақ, орысша сөйлеп, орысша ойлайтын, орыс мектебінде оқыған «қылқима» интеллигенттердің, қала интеллигенттердің күшімен ел іші мектебі тууы қиын, елді жөнді басқару да қиын. Ол мәдениеттің кесегі ел ішінен қалансын, мемлекет кесегі ел ішінен жасалсын, ал қазіргі уақытта Ұлт мәдениет ошағы – дерлік ұлт мектебі жоқ, дейді. Бұдан мағлұм болды: елді қазақша екі ауыз сөзді құрап сөйлей алмағандар емес, ел тәрбиесін көргендер басқаруы тиіс деген қорытынды шығады.

Сонымен, Қожанұлы еңбектерінде оның таным кеңістігі мен сол ХХ ғасырдың басындағы қазақ халқы тұрмысының жағдайлары сипатталынады. Оның дәстүрлі танымды бойына сіңіргендігін және сол заманындағы өзгерістердің лебін білдіреді. Ол қайраткер ғана емес, қазақтың жанашыр ғалымы да. Оның шығармалары қазақтың халық ретіндегі табиғаты мен тағдырынан туындаған дәстүрге негізделген. Жан-тәнімен қазақ қоғамы ғимаратының қалай да дұрысырақ салынуын қалаған жан.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Әрназаров Т.Ә., Акбаров А.И. *История печати Туркестана*. Ташкент, 1976, 288-бет. Қараңыз: Амантай Шәріп. *Сұлтанбек Қожанұлының қайраткерлік және қаламгерлік қызметі* (Талдаулар мен түсіндірмелер) // Сұлтанбек Қожанов. Шығармалары. – Алматы: Арыс баспасы, 2009. – 289 бет.
2. Сұлтанбек Қожанов. *Шығармалары* (Құрастырған проф. А.Шәріп). – Алматы: Арыс баспасы, 2009. –10 бет.
3. Георгий Сафаров. *Түркістан* // Правда, 1920, 20 маусым.
4. Георгий Сафаров. *Түркістан* // Правда, 1920, 24 шілде.
5. Сұлтанбек Қожанов. *Құжаттар мен материалдар*. 1-том. – Алматы: Жалын баспасы, 2013. – 383 бет.
6. В. Көшербай. «Нұрлы жолдардың» бәрі Мәскеуге апарады // Жас Алаш № 102, 23 желтоқсан 2014 ж., 2 бет.
7. *Best Countries for Business*. Forbes (28 июня 2007 г.). [Израиль — Википедия ru.wikipedia.org/wiki/Израиль](http://ru.wikipedia.org/wiki/Израиль)
8. Александр Шульман. *Ядерный меч Израиля*. [Израиль — Википедия ru.wikipedia.org/wiki/Израиль](http://ru.wikipedia.org/wiki/Израиль)
9. [Сингапур — Википедия ru.wikipedia.org/wiki/Сингапур](http://ru.wikipedia.org/wiki/Сингапур)
10. Малайзия бойынша: [↑ Country Comparison :: GDP \(Purchasing Power Parity\)](http://Country Comparison :: GDP (Purchasing Power Parity). CIA). CIA. Проверено 1 июля 2011.
11. Ақ жол, 1924, 12 қараша.
12. «Қазақ ұлт мемлекеті жасасын!» Сұлтанбек Қожанов. Шығармалары (Құрастырған проф. А.Шәріп). – Алматы: Арыс баспасы, 2009. –62 бет.
13. Қойгелдиев М. *Отаршылдыққа қарсы күрес кезеңдері* // Қазақ тарихы, 1993, № 1, 49-бет.
14. 24 kz телеарнасы, 02.12.2014.
15. *Елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына арналған жиында Н. Назарбаевтің сөзі* // Қазақстан ұлттық телеарнасы, 15.01.2015.
16. «Несиесі жоқ қазақ – қазақ емес» // Қазақ үні, № 46 (654), 18 қараша, 2014, 3-бет.
17. «Хабар» телеарнасы, 14.01.2015.
18. Қосымова Г., Дәулетбекова Ж. *Қазақ тілі*. 2-басылымы, өңделген. – Алматы: Атамұра, 2005, 6 бет.
19. *Бабырнама*. Алматы: Жалын баспасы, 1990, 445 бет.

ӘОЖ 958.4

**XIX ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫНДА ПАТШАЛЫҚ РЕСЕЙДІҢ
ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОҢТҮСТІК ОБЛЫСТАРЫНДА ЖҮРГІЗГЕН
ҚОНЫС АУДАРУ САЯСАТЫ ТАРИХЫНАН**
OF POLITICAL HISTORY ON THE MOVE IN SOUTH KAZAKHSTAN
REGION FOR THE ROYAL RUSSIA IN THE LATE XIX th CENTURY

Л.ДИНАШЕВА*
Н.АБДУРАХМАНОВА**

Түйіндемe

Мақалада патшалық Ресейдің XIX ғасырдың соңы - XX ғасырдың басында Түркістан өлкесіне қарасты қазақтар орналасқан Сырдария және Жетісу облыстарын отарлау және мұнда орнығу мақсатында жүргізген қоныс аудару саясатының барысы зерделенеді. Отарлық биліктің орыс шаруаларын өлкенің қожайыны ету үшін оларға түрлі артықшылықтар берумен қатар егінге қолайлы, оңтүстік өлкеде онсыз да тапшы құнарлы жерлерді қоныс аудару қорына алынуы зерттеледі. Өлкені басқару Ережесіне сәйкес көшпенді деп есептеп бұл уақытта отырықшы тұрмысқа өтіп, егін салып күн көріп отырған қазақ отбасыларына қарасты жерлердің тартып алынуы, қазақтардың орныққан жерлерінен шөл және шөлейт жерлерге қуылуы, немесе иелігіне бөліп берілген жерлерді игере алмаған орыс-казактарынан жалға жер алып күн бағуы, басқа ұлт өкілдеріне қарағанда үкіметтің бұл саясатынан қазақ шаруашылықтары көбірек зардап шеккендігі сараланады.

Түйін сөздер: Сырдария, Жетісу, қоныс аудару, отарлау, орыс-казактары, жер.

Summary

The article discusses the resettlement policy of tsarist Russia held inhabited by Kazakhs Syrdarian and Jetyisyareas in Turkestan region. To make immigrants from the owner of the territory, the colonial authorities were selected from the local population suitable to agriculture land. As in the South of the fertile land was scarce, on the basis of the Position of the control edge of the local authorities were to take the Fund for the resettlement of the land of nomads. At this time in the South of the Kazakh economy were no longer nomads and were engaged in farming. On the Status Kazakhs were considered nomads, and therefore were selected exactly the Kazakh lands. Forced redistribution arable, irrigated and friendly agriculture land in favor of Russian villages had affected the state economy Kazakhs. And the Kazakhs forced were move from their homes in desert and semi-desert or remaining to live there has leased the land from the Russian Cossacks who were unable to master.

Keywords: Syr, Zhetisu, resettlement, colonization, Russian Cossacks, land.

* тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті. Түркістан-Қазақстан.
Candidate of History, Associated professor, International Kazah-Turkish University named K.A. Yasawi.
Turkistan-Kazakhstan.

** Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты. Түркістан-Қазақстан.
The postgraduate of K.A. Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan-Kazakhstan.

Ресей империясы құрамына ертеректе қаратылған және халқы сирек қоныстанған Сібірге қарағанда, әлі де болса жергілікті тұрғындардың тұтанып кетуге дайын тұрған қарсылықтарын басып отыруды талап ететін, көп ұлтты, халқы тығыз орналасқан Түркістан өлкесі метрополия әкімшілігіне сақтықпен қарауды, ерте заманнан өңдеуге қолайлы жерлерге орналасқан, отырықшы егіншілермен санасуды талап етті.

XIX ғасырда 60-90-жылдары патша үкіметінің Оңтүстік Қазақстандағы саяси билігін арттыру мақсатында жүргізген барлық саясаты, оның Орта Азиядағы әскери-стратегиялық жоспарына бағындырылды. Дүнгендердің көтерілісі, Құлжа мәселесі, ағылшын-орыс бақталастығы - мұның барлығы осы аудандарда өзінің позициясын нығайту қажет екендігін көрсетті.

Мұны жақсы түсінген патша үкіметі Қазақстанды отарлаудағы ең сенімді жол - Орталық Ресейден орыс шаруаларын қазақ жеріне қоныс аудару саясатына көшті. Мұндай жоспарды бастай отырып, ол өзара байланысты екі түрлі мақсатты көздеді. Ол, біріншіден, 1861 жылғы Ресейде крепостниктік құқты жою туралы Ереже жариялануынан кейінгі уақыттарда империяның өз ішінде қалыптасқан әлеуметтік шиеленісті бәсеңдету үшін орыс мұжықтарын отарлық тәуелділіктегі аймақтарға қоныс аударту болды. Себебі ірі латифундиялардың помещиктер қоластына шоғырлануы салдарынан миллиондаған шаруалардың отбасын асырап отырған жерлері азайып, ондай шаруалар көп жағдайда жерсізденіп қалған болатын. Екіншіден, қоныс аударушы орыс және басқа да еуропалық нәсілдегі шаруаларды жаңадан жаулап алған Түркістан аймағына орналастыру арқылы оларды бұл өлкеде өзінің әлеуметтік-саяси тірегіне айналдыру еді.

Оңтүстік Қазақстан территориясына орыс мұжықтарының алғашқы легі келгенге дейін патша әкімшілігі қазақ даласын әскери-казак-орыстардың отарлауымен шектеді. Түркістан өлкесінде казак-орыстардың алғашқы тұрақтары Жетісу облысында ғана пайда болып, оның тұрғындарының саны уақыт өткен сайын өсіп отырды. Ал басқа облыстарда казактар өлкені патша әскерлері толық жаулап алған 1865 жылға дейін салынған қамалдарда ғана тұрды.

Жетісу казак әскері 1867 жылы Сібір казактық әскери базасы негізінде пайда болды. Қазан революциясына дейінгі 50 жыл ішінде казак әскерлері өлкені отарлауда метрополияның екпінді күші рөлін атқарды.

Жетісу казачествосының тарихшысы Н.В.Леденев қазақ даласы мен Орта Азияны отарлауда әскери қызметке жарамсыз шаруалар арқылы ғана отарлау мүмкін емес еді деп жазды. “Мұнда,- деді ол,- кез-келген уақытта тойтарыс бере алатын әскер-егінші қажет” және де бұл талапқа Сібір казағы жауап бере алды. Жат өлкеде “...тек қана өнегелі және физикалық еңбекпен шыныққан қатқыл, жаңа жерлерде жарқын болашақ туралы тынымсыз арманмен еліккен өз еркімен келгендер ғана оларға артылған міндетті орындап шыға алады” [1, 88].

Облысқа орыстардың енуі 1831 жылы Жетісуға таяу жерде Сібір гарнизоны орналасқан Аягөз приказдығының құрылуымен басталған еді. Казак отрядтары өздері орналасқан маңдағы аймақтарды барлауға, мұндағы қазақтарды патшаға ант беруге шақыруға және олармен жан-жақты қатынас орнату үшін үнемі жіберіліп отырылды.

1847 жылы жүз басы Абакумов 200 казакпен бірге Қапал өзені бойында жаңа қамал - Қапалдың негізін қалады. Аягөз бен Қапал қамалдары аралығында жолды күзету мақсатында 12 бекет салынды. Осы кезден бастап, Қапалға 9-Сібір полкі казактары келіп, қамал маңындағы станицаны негіздеді. Патша әскерлерінің Жетісудағы жылжуының келесі нысанасы Іле өзені бойы болды. Орыс әскерлері ілгерілей отырып, мұндағы өздеріне қарсы шыққан қазақ ауылдарын қатыгездікпен талқандап отырды. 1853 жылы Қапалдан бүкіл Іле өлкесін жаулап алу мақсатымен арнайы экспедиция шығып, маусым-тамыз айларында өлкеде тірек орталығын салуға қолайлы жер іздестірілді. Қамал тұрғызу үшін суы мол, жері құнарлы, құрылыс жүргізуге қажетті қалың орманды Үлкен және Кіші Алматы өзендері аралығындағы кең дала таңдалып, мұнда 1854 жылы Заилийское деп аталған бекініс салынды. Ал келесі жылы бұл елді мекен Верный форты деген атпен өзгертілді. Қамалға таяу жерге Іле өлкесіндегі алғашқы орыс поселкесі болып табылатын Алматы казак станицасының негізі де осы жылы қаланды. 1856 жылы мұнда тағы да 139 казак және 200 шаруа отбасы Томбы және Тобыл губернияларынан, Воронеж губерниясынан 242 шаруа отбасы келіп қоныстанды. Талғар, Есік, Қаскелең және Шамалған өзендері бойында да жаңа казак және шаруа поселкелері пайда бола бастады.

1855 - 1860 жылдар аралығы жаңа Іле өлкесін игеру кезеңі болды. Бұл уақыт аралығында жаңа бекіністер, поселкелер, байланыс жолдары салынды. Бұл патшалық Ресейдің, казактар мен олардың соңынан ерген шаруаларға сүйене отырып, бүкіл қазақтың жер жаннаты болып табылатын Жетісуға аяғын нық басып тіреген кезеңі еді.

Империя шекарасы оңтүстікке: Лепсіден Ілеге, одан соң Шу өзеніне қарай жылжи берді. 1855 жылы Үржар және Лепсі станицалары, көктемге қарай Талғар өзені бойында Софийская станицасы құрылды. 1858-1860 жылдары Наджинская, Любавинская, Көксу, Сарқан, Қаскелең, Арасан, Қарабұлақ және тағы басқа да станицалар салынды [2, 120].

Осылайша, арнайы бұйрықпен және жеребе бойынша Жетісу облысының Солтүстік бөлігіне келіп орналасқан Сібір казактары өлкенің алғашқы отарлаушылары болды. Казактар мұнда басқа да өлкедегілер сияқты, 1861 жылы азамат Евдокимовтың атына берілген Император П-Александрдың рескриптында (өкімінде) көрсетілгендей өздерінің “тарихи миссиясын” орындады. Онда: “Казак сословиесі, мемлекеттік өмірде, дұшпандық пиғылда және жайсыз орналасқан тайпалардан империяның шекараларын қорғауға, сондай-ақ олардың жерлерін тартып алып орналасу мақсатында тағайындалған. Әрине, біздің шептеріміздің алдында қоныс аудару қиындықсыз мүмкін емес. Алайда, бұл қоныс аудару Отан игілігіне адал берілген азаматтардың өз жанын құрбандыққа шалуы болып табылады” [2, 121], - делінген еді. Дегенмен, бұйрықпен келген отарлаушы-казактар азшылық болғандықтан, жоғарыда баяндағанымыздай, 1854 жылдан Жетісуға Сібірден жер аударып барған қоныс аударушылардың “жақсы тәртібімен” көзге түскендері және әртүрлі феодалдық салықтарды өтей алмаған “жөнге келмейтін” шаруалар көшіп келе бастады. 50-жылдардың соңына қарай келімсектердің қатарын Еуропалық Ресейден келіп казактық сословиеге тіркелген орыс шаруалары толықтырып отырды. Бұл жөнінде Телжан Шонанұлы былай дейді: “Үкімет әуелі, қылмысты болып, жазаға бұйырылып, Ресейге зияннан басқа пайда тигізбейді деп түсінген, шіріген жұмыртқаға есептелген адамдарды қазақ даласына орнықтыруға ұмтылды. Өлім жазасына кесілген және саяси өлімге арналғандарды жіберді. Екінші, тіпті салық төлемей шаруашылық күші үзіліп, Ресейге пайда келтіруден қалған мұжықтарды көшірді. Бұларды атты казак қылып жазды. Үшіншіден, бұрыннан басы бос жауынгер атты казактарды орналастырды, жауынгерлігінің үстіне казак-орыс бұрыннан қазақпен соғысып үйренген” [3, 116].

Жаңа жерлерде орнығу үшін үкімет оларға бірқатар жеңілдіктер мен артықшылықтар берді. Мысалыға, 1859 жылы Томбы губерниясынан келген 300 отбасына 55 сомдық күміс ақша бөлді, азық-түлік үлесін тағайындады, әр түрлі салықтардан босатып, 30

десятинадан жер бөліп берді [4] . Мұндай жағдайлар өлкеге әртүрлі дүшпандық пиғылдағы элементтердің көңіл аударуына мүмкіндік туғызды. Нәтижесінде 1867 жылға дейін Жетісуда құрылған 14 казак поселкелері мен станицаларында 14648 адам өмір сүрді. Келімсектер мұндағы қазақтардың өңделген ең құнарлы егіс алқаптарын, су жүйелерін, мал жайлымдарын тартып алып, халқымыздың дәстүрлі мал және егін шаруашылығының дамуына орасан зор нұқсан келтірді. Бұл жағдайды тіпті патша шенеуніктерінің өздері сол кездің өзінде-ақ мойындауға мәжбүр болды. Жетісу казак әскерінің басшысы, генерал майор Г.А.Колпаковский Түркістан генерал-губернаторына жазған ресми хатында: “Жетісу облысында орналасқан алғашқы қоныстанушылар арнайы шақырумен және жеребемен келгендер еді. Мұнда, үйсіз-күйсіздер, күдік тудыратын саяси сенімсіз, өз еңбегінің жемісіне емес, үкімет тарапынан берілетін жәрдем ақшаға, қырғыздардың (қазақтардың) егістік жерлері мен дайын су жүйелеріне сенген адамдар келді” [5] - деп жазды. Хатта казактардың жеке бастарына да мінездеме беріп, оларды “зерек және түсінігі бар”, сонымен бірге олардың “азғындық, араққорлық, дөрекілік, жалқаулық, шаруашылыққа селқостықпен қарау” сияқты жаман әдеттеріне ерекше тоқталып өткен. Осы хатта көрсетілгендей, казак-орыстар қазақтардың шаруашылығының дамуын тежеп қана қоймай, сонымен бірге үкімет тарапынан берген түрлі артықшылықтарға сүйеніп, қазақ жұртына зорлық-зомбылықтар жасап отырған [6]. Ресейдің Орта Азиядағы отарлау саясаты бойынша белгілі маман М.А.Терентьевтің дәл атап көрсеткеніндей, казактар қазақ жері табиғатына немқұрайлы қарап, ормандарды ысырапсыз пайдаланып, біразын жоқ етті, жергілікті халықтан тартып алған егіншілікке жарамды жерлерді аз уақыт пайдаланып, тастап, жаңа жерлерге кетіп жатты [7, 268] . Сол кездегі баспа беттерінде де казактардың барлық жеңілдіктерді қолдана отырып, өздеріне берілген жерлерді өңдеудің орнына, жерлер тартып алынған, шаруашылығы күйзелген қазақтарға жалға жер беріп, пайда тауып жатқандығы жайлы мақалалар жарық көрді [8, 192] .

Сонымен қатар архивтік құжаттар мұнда ертеден мекендеген тұрғындарды ығыстыру нәтижесінде иеленген үлкен құнарлы аудандарды игеруге келгенде казактар көп жағдайда жоғары егіншілік мәдениетін таныта алмағандығын дәлелдейді. ХІХ ғасырдың 70-жылдары Жетісудағы патша әкімшілігі облыста тұратын казак-орыстардың шектен тыс жер иеленіп отырғандығын, ал ол жерлердің игерусіз екендігіне алаңдаушылық білдірді. Сондықтан да 1875 жылы

казак-орыстарының иелігіндегі 214511 десятина жерді алып, оның 7529 десятинасын қалаларға және 260983 десятинасын қазақтарға қайтарған, мұнымен бірге, қазақтар бұрын өз еріктерінен казактар пайдасына тартып алынған жайылым жерлердің бір қатарында малдарын жаюға рұқсат алған [9]. Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы К.П. Кауфман бұдан кейінгі уақытта Жетісуда қазақтық отарлау процесін тежеу қажет деп санады. Ол егін егуге, шаруашылықты дамытуға барлық жағдайлар жасалынған казактардың 22376 десятина өңделген жерді меншіктей отырып, 8 жылдан соң осы жердің тек 1526 десятинасында ғана егін еккендіктерін өзінің қызметі жөніндегі есебінде баяндады [10, 151-159 б.].

Генералдың бұл ойын Жетісу облысы әкімшілігі қолдап, өз кезегінде, өлкенің ауыл шаруашылығын, сауда қызметін, өндірісін дамыту үшін казак-орыстарға қарағанда жерді аз мөлшерде талап ететін, егін егуде тәжірибелі орыс шаруаларын бұл аймаққа қоныстандыру тиімдірек деп санады [9].

Осындай қалыптасқан жағдайда патша үкіметі, өлкеде өздерінің үстемдігін нығайту мақсатында, Батыс Сібір генерал-губернаторы Дюгамельдің әскери министрлікке жазған пікіріндегідей, ең баянды және тіпті нағыз жол - орыстардың егінші мұжықтарын жаңа жаулап алынған жерлерге қоныс аударту болып табылатынын жақсы түсінді [11].

Жалпы патша үкіметінің XIX ғ. соңы - XX ғ. басында Оңтүстік Қазақстанда жүргізген қоныс аудару саясатын әлеуметтік-экономикалық және саяси сипаты жағынан өзгешеленетін 4 кезеңге бөліп қарауға болады.

Бірінші кезең (1867-1897 ж.) - бұл уақытта үкімет қоныс аударудың кең өріс алуына жан-жақты қолдау көрсеткен жоқ. Осы кезеңдегі патша әкімшілігінің басты міндеті, жаңа жаулап алынған территорияларды, өлкеге келген қоныс аударушы шаруаларға әр түрлі жеңілдіктер беріп орналастыру арқылы бекіту еді.

Екінші кезеңде (1897-1905 ж.) Қазақстанға өз еркімен келген шаруалардың отарлауы күшейді. Ресейдің Орталық аудандарында шаруалар қозғалысы өрістеуі себебінен үкімет қоныс аудару қозғалысын қолдауға мәжбүр болды.

Үшінші кезең (1906-1911 ж.) елде 1905-1907 жылдардағы революция мен Столыпиннің аграрлық реформасынан кейін қалыптасқан жағдайға байланысты, “мазасыз” шаруаларды Еуропалық Ресейден шет аймақтарға жоспарлы түрде көшіруімен сипатталады.

Үкіметтің ойы бойынша қоныс аудару Орталық Ресейдегі жерге деген мұқтаждықты жойып, соның нәтижесінде революциялық қозғалысты әлсіретуге ықпал жасауға тиіс еді.

Төртінші кезең 1910 жылғы 19 желтоқсанда қабылданған заңнан соң басталды. Онда Түркістанды генерал-губернаторлығын басқару туралы ереженің 270-бабына енгізілген қосымшада: “көшпелілер үшін артық болуы мүмкін жерлер мемлекеттік мүлік министрлігінің басқаруына өтеді” делінген еді. Яғни, қазақтар иелігіндегі жерлерді қоныс аудару мекемелерінің ашық түрде тонауы заң жүзінде бекітілді. Бұл “жаңа бағыт” деп аталынатын, Түркістанда “мықты” шаруашылықтарды құру кезеңі болды. Осы кезең қазақ жерлерін күшпен тартып алудың күшейуімен, шаруалар қобалжуларының көбейуімен сипатталады.

Қоныс аудару қозғалысының алғашқы кезеңінде помещиктер арзан жұмыс күшінен айырылып қалудан қауіптеніп, шаруалардың шет аймақтарға көшуіне әр түрлі кедергілер қоюмен болды. Қоныс аударуға тек қана арнайы рұқсат қағазы барлар және үкімет тарапынан жеңілдіктер мен көмек ақша алғандар ғана бара алатын болды.

Патша әкімшілігі қоныс аударылып келген шаруалар өлкеде орыстандыру саясатын жүргізіп, отарлаушы әскерлерді толықтырудың негізі болады деп сенді.

Бұл пікірді Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы фон Кауфман қолдай отырып: “Өлкеде орналастырылатын орыс қоныстары кең тарап, өзара тікелей байланыс орнатқан жағдайда ғана олар нағыз маңызға ие болып, үлкен күшке айнала алады. Осы негізге сүйеніп, облыста жаңадан құрылып жатқан орыс селоларын қазақ қоныстарымен және қалалармен біріктіріп, мүмкіндігінше отырықшы селолардың біртұтас жүйесі бола алатындай етіп орналастыру қажет” [12], - деп жазды.

XIX ғасырдың 60-жылдары соңына қарай келген орыс, украин, белорус шаруаларын Оңтүстік Қазақстанға қоныстандыру Жетісу облысынан басталып, кейінірек одан өзгеше түрде Сырдария облысына тарады.

Генерал-губернатор фон Кауфманның нұсқауымен Жетісу облысының әскери губернаторы Колпаковский облысты орыс шаруалары арқылы отарлаудың жоспарын жасап шықты. Онда Жетісудың 5 уезінде жалпы саны 1345 отбасы болатын 33 поселке, бұдан бөлек 47 жол бекетінің әрқайсысында 10 отбасынан тұратын поселкелерде 470 отбасын орналастыру көзделді [13,196].

Г.А.Колпаковский бұл ойын баяндай отырып: “Жоспарда көрсетілген поселкелер орналасу тиіс жерлерде, қазіргі уақытта казактардың егістік алқабы немесе қыстаулары, кең көлемде жайылып орналасқан суландыру жүйелері бар. Егер осы жерлердің барлығы мемлекет меншігінде болғанда өкімет ешқандай кедергісіз-ақ казактардың пайдалануынан алып қоя алатын еді” [14,196], - дейді. Шындығында, жоғарыда баяндағанымыздай, бұл уақытта Жетісу облысы әкімшілігі басшылыққа алатын 1861 жылғы “Уақытша Ережеде” жерге мемлекеттік көзқарас анықталмаған болатын [15]. Сондықтан да Г.А.Колпаковский қазақтардың жерін тәркілеу үшін заңдық негізді қазақ жерлері мемлекет меншігі деп жариялаған 1861 жылғы “Орал, торғай, Ақмола және Семей облыстарын басқару жөніндегі уақытша ережені” басшылыққа алды [16, 323-340]. Алайда генерал Колпаковский жерінен айырылған қазақтардың наразылығының өсуі Орта Азия шекараларында саяси қиындық туғызады деп қауіптенді. Сондықтан өзі жазған “Жетісу облысында шаруаларды қоныстандыру туралы уақытша ережеде” бұл мәселеге сақтықпен қарап, жері орыс шаруаларына тартып алынған қазақтарға сондай көлемде басқа территориядан “сыйға” жер берілсін” [17], – деді. Бірақ Колпаковскийдің бұл ойына Ташкенттегі штаб бастығы қарсы шығып, ескерту хат жазып, онда былай дейді: “Күндердің күнінде, өзімізге, біздің ісіміз-бірінші кезекте орыстық, ұлттық орыс-мүддесі, қазақтар мекендеген жерлер олардың меншігі емес мемлекеттік екендігін мойындауымыз керек. Отырықшы орыстар қазақтарды өлкеден ығыстырып шығаруы немесе түгел көшіріп жіберулері қажет. Ашығын айтқанда, отырықшы тұрмыс салтына және егін шаруашылығына қолайлы жерлерден олар, жарамсыз жерлерге ығыстырылады. Бұл біздің орыс шаруаларын қоныс аудару саясатын дамыту үшін өте қажет” [18].

Хатта империя шенеунігі патшалық Ресейдің Түркістандағы “тарихи миссиясының” шын мәнін, яғни отарлаудың нағыз өзі екендігін ешқандай бүкпесіз баяндаған. Өлкеде өздеріне саяси - әлеуметтік тірек жасау мақсатында қазақтардың ата-мекен жерінен таулы-тасты, тұзды, шөл жерлерге көшіруде қолданған шаралар шектен шыққан сорақы, терең шовинистік саясат болды. Бұл жолға өздерінің барлық іс-шараларын бағыттады.

1869 жылы генерал Колпаковский жасап, генерал-губернатор Кауфман бекіткен ережеде орыс мұжықтарының жағдайын жеңілдетуді көздеген бірсыпыра шаралар белгіленді: әрбір ер адам

басына 30 десятинадан жер берілді, қоныстанушылар 15 жыл мерзімге салықтардан және рекурдтық (әскери) міндеткерліктен босатылды; мұқтаж отбасыларына 100 сомға дейін қарыз ақша берілді [19].

Кауфман-Колпаковский жоспары 1882-жылы асыра орындалды. Сол жылғы “Жетісу облысына шолу” жинағында жоспарланған 1375 отбасының орнына 1718 отбасы қоныс тепкендігін, олардың мүшелерінің 7398-і ерлер, 6219-ы әйелдер екендігі жазылған [20,3]. Бұл есепке демалысқа шыққан төменгі шендегі қоныс аударушылардың 152 отбасы мен 2041 казактар саны кірмегеннің өзінде облысқа келген келімсектердің аз ғана уақытта осындай көлемде келуі патша әкімшілігінің Жетісу өңірін отарлауды аса күшті қарқынмен жүргізгендігін көрсетеді.

Бұдан кейінгі жылдары да Жетісу облысына орыс шаруаларының келіп қоныстануы толастамады. Ресей помещиктерінің арзан жұмыс күшінен айырылып қалу қаупінен қорқып, жаппай қоныс аударуға қарсы болғанына қарамастан көшіп келе берді. Ресей шаруалары тұрмыс жағдайының ауырлығы соншалық, қоныс аудару қозғалысындағы мұндай екпінді тоқтату мүмкін болмады.

“Әрбір көктем сайын Орал жоталарынан асып, - деп жазды елдегі қоныс аудару қозалысының тарихын революцияға дейін зерттеген И.Гейер, - бірде ат, бірде өгіз жеккен арбалар ұзыннан ұзақ шұбырып жататын. Мұндай арбалы керуендерді жан-жағынан шаршап-шалдыққан, шаңға бөгіп, күнге күйген қалың топ қоршап келе жатады, ал кенеп пен жөке жабылған жаппалардың тесіктерінен толып жатқан “көгілдір”, “көкшіл”, “тұз” көздер сығалайды, бұл келе жатқандар - қоныс аударушылардың қырық құрау армиясы. Оларды алыста өгей ана болып қалған туған жерлерінен әлде бір жерде, сонау алыста орыс деревнясының тұрғыны білетін тар көкжиектен әрі жатқан беймағлұм елде ұшы қиырсыз кең дала, ертегілерде ғана айтылатын мол астық туралы сыбыстар еліктіре, ентелетіп келе жатыр. Туған жердің күннен күнге асқына түскен қатал экологиялық жағдайы мен дәрменсіз күресте қалжырап, өз семьясының бүкіл қажетіне жететіндей астықты әйтеуір бір алу жөніндегі үмітін үзіп, асыраушы жердің іске жарайтын қыртысын табандары тозғанша қопарып, олар ет жүрегі елжірей қоймаса да, ескі күл-қоқыс орындарын тастап, еркін жер, арзан нан іздеп жолға шықты” [21, 6].

Азып тозған шаруалар жол-жөнекей адам айтқысыз қиыншылықтарды бастан кешірсе де, бұл оларға бөгет бола алмады. Қоныс аудару дегеніміз “шындығында байырғы Ресейден Орал тауы

жотасынан әрі қарай ағылған әлдебір орасан зор адам өзені. Суық түсісімен топ-топ болып тізбектеліп, теңіздердің арғы жағындағы жылы жаққа іркілмей, бет алатын жыл құстары сияқты, туған жерлерінде апығып, қайыршыланған шаруалар да беймәлім өлкеде кеңшілік пен молшылық іздеуде” [22, 2], - деп суреттейді орыс, украин, белорус шаруаларының қоныс аударуы мәселесін зерттеген А.Глебов.

Жетісу облысы 1882-1895 жылдар аралығында Дала генерал-губернаторлығы қарамағына қараған болатын. Сондықтан облыс 1891-жылғы “Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару туралы ереже” бойынша басқарылды. Ереженің 120-бабындағы 1-қосымшада: “Көшпелілер үшін артық болуы мүмкін жерлер мемлекеттік мүлік министрлігі қарамағына өтеді” - делінген еді. Яғни, бұл қазақтардың мекендеген, ата-бабасынан мұралыққа алған жерлерін, қажет болса тартып алып қоюға болады деген заң еді. Мұндай қосымша Сырдария облысын басқаруда басшылыққа алынатын 1886 жылы 12-маусымда қабылданған “Түркістан өлкесін басқару Ережесінде” болмады. Сондықтан да Сырдария облысына қарағанда Жетісуды ресейлік шаруалар арқылы отарлау әлде қайда нәтижелі болды.

XIX ғасырдың соңына қарай үкіметтің арнайы шақыруымен салыстырғанда өз еркімен қоныстанушылар саны көп еді. Профессор А.А.Кауфманның дерегіне қарағанда, олар, жалпы қоныс аударушылардың 60 - 85%-тін құраған [23, 31].

Генерал Кауфман өзінің жасаған жоспарының асыра орындалғанын, яғни өлкені казактық отарлаудан славян шаруалары арқылы отарлау мен алмастырып, олардың санының күннен күнге артуын үлкен жетістік деп санады. “Әрбір орыс адамы өлкеде Ресей империясының мықты тірегі болады” [10, 186], - деп сенді.

Кауфман-Колпаковский жоспары орындалғаннан кейін де қоныс аудару үлкен қарқынмен жүрді.

Патша әкімшілігінің XIX ғасыр соңында Жетісу облысында жүргізген қоныс аудару саясатын қорыта айтатын болсақ, 1900 жылы облыста казак-орыстардың 11 станицасы мен 17 поселкесінде 30223 тұрғын өмір сүрді. Ал қоныс аударушы шаруалардың бірінші поселкесі 1867 жылы құрылып, 1869 ж. 2 поселке, 1870 ж.- 6, 1871 ж.-8, 1872 ж. - 4, 1874 ж.-3, 1877 - 1878 ж. және 1883 жылы бір-бір поселкеден, 1893 ж. 2 поселке құрылды. Осылайша, 1900 жыл 30 шаруа поселкесінде 39750 адам өмір сүрді [24].

Қоныс аударушыларға арналған учаскелердің тапшылығынан 1897 жылы Жетісу облысы келімесектер үшін жабық деп жарияланғанымен бұдан кейінгі жылдары да өз еркімен қоныстанушылар легі толастамады.

Ал Түркістан өлкесіне қарасты Сырдария облысында қоныс аудару қозғалысы, жоғарыда айтқанымыздай, Жетісу облысына қарағанда кешірек басталды және одан әлде қайда баяу жүрді. Мұнда, бекіністердегі тұрақты армия солдаттарын есептемегенде казак-орыстардың поселкелері болмады [24]. 1866 жылы 16-маусымда Сырдария облысына орыс шаруаларын орналастыру мәселесі алғашқы рет күн тәртібіне қойылды. Ташкенттен нұсқау алған Түркістан облысы (бұл уақытта әлі облыс) оң жақ флангасының бастығы облысқа қарайтын әскери бекіністердің коменданттарына орыс шаруаларын өздерінің қарамағындағы жерлерге қоныстандыруға қалай қарайтындығын сұрап, телеграмма жіберген еді. Бұл сұраққа тек қана Жүлек бекінісінің бастығы: “Қоныс аударушылардың 100 отбасына Жүлектің маңында бос жерлер жеткілікті” [25], - деп жауап берді. Ал басқа бекініс коменданттары бұл саясатқа қарсы екендігін білдірді. Мысалы, Перовск қамалының комендаты былай деп мәлімдеді: “Орыс шаруаларын орналастыру арқылы бұл жерлерді отарлаудың тіптен қажеті жоқ. Себебі бұл жерлердегі қазақтардың мал шаруашылығы да, егін шаруашылығы да жақсы дамыған. Олардың өнімдері жергілікті әскерлерді қамтамасыз етуге де, тамақтарын асырауға да жеткілікті. Егер бұл жерге орыс шаруаларын орналастырар болсақ, олар егін егудің орнына тиесілі жерлері мен ұрықтық дәндерін қазақтарға беріп, өнім жинағанда оның жартысын иеленетін болады. Барлық еңбекті қазақтар істеп, олар орыстардың қызметшісіне айналады” [26]. Осындай мазмұндағы жауап хат Әулиеата мен Шымкенттен де жіберілді. Мұндай мазмұндағы хаттардан біз тұрақты армия офицерлері Жетісудағы жағдай бұл аймақта қайталануынан қауіптеніп, үкіметтің қоныс аудару саясатына теріс көз қараста екендігін, жергілікті халықты өз жайлауларынан ығыстыру империя үшін де, жергілікті тұрғындар мүддесі үшін де зиян екендігін түсінгендігін көреміз. Олар егерде орыс шаруаларын қоныстандыру қажет болса, онда тек бос жатқан жерлерде ғана орналастыру мүмкін” [26, 24 п.] ,- деп жазды.

Бірақ бекініс коменданттарының бұл ойын патшалық Ресей әкімшілігі қолдамады. 1867 жылы генерал Кауфманның Түркістан генерал-губернаторлығы қызметіне келуімен өлкені отарлау тіптен

басқа бағытта жүргізілді. Осы жылдың шілде айында поручик Маев Кауфманға өзінің әскери-саяси мақсатта жазылған Сырдария облысын Ресей шаруалары арқылы отарлау жоспарын ұсынды. Маев, отставкадағы солдаттарды шаруалармен араластырып, Ор мен Ташкент қалалары арасында, одан соң Шымкент және басқа қалалар аралығында бір-бірімен жалғасып жатқан, Жетісу облысындағы казак-орыс поселкелері сияқты, орналастыру қажет деді. Ол, басым көпшілігі отырықшы тұрмыста өмір сүріп, Орта Азия мемлекеттерімен шектесіп жатқан көп ұлтты Түркістан өлкесінде саяси жағдайдың шиеленісіп кетуінен қауіптенді. Сондықтан Жетісуда патша үкіметінің әскери тірегі болып отырған казактар сияқты, мұнда қаруланған солдаттар мен шаруаларды араластырып, бір-бірімен байланысып тұратындай жол бойында орналастырған жағдайда ғана поселкелер империяның күшті саяси тірегі бола алады деп баяндады [26, 4 және 8-п.].

Маевтың бұл стратегиялық жоспары Түркістан әкімшілігінің қоныс аудару мәселесіндегі бағдарламаға айналды.

Дәл осы уақытта, нәтижесі бізге белгілі Түркістан өлкесін басқару туралы Ереже жасалынып жатқан еді. Бұл туралы 1910 жылы Түркістанда тексеру жүргізген Н.Гаврилов былай дейді: “Көшпенділер орналасқан болыстарда ереже бойынша (270-бапта) барлық жерлер көшпенді қазақтардың пайдалануына берілген еді және заңда олар қолданбайтын, мал жаюға қажеті жоқ бос жерлерді алу туралы ештеңе айтылмады” [28, 6]. Патша шенеунігі баяндаған қазақ шаруаларына “қажет емес” жерлер шындығына келгенде жоқ еді. Ал, егер де бар болса, ол жерлерді көшпенділер тұрмысына зиянын тигізбей алу мүмкін емес еді [29]. Ол үшін, яғни егіншілікке қолайлы жерлерде қоныс аударушыларды орналастыру үшін, мемлекетке өте қымбатқа түсетін суландыру жүйелерін жүргізу қажет болды” [30]. Бірақ бұл жұмыстарды жүзеге асыруға патша үкіметі ешқандай қаржы бөлмеді. Осылайша, екі жол - Сырдария облысында мекендеген қазақ жерлерін күшпен тартып алу немесе жергілікті халықтан жерді жалға алу ғана қалды. Бұл облыста орналасқан өзбек, татар және т.б. ұлт өкілдері отырықшы егіншілер деп саналды. 1873 ж. генерал Кауфман ұсынып, 1877 ж. бекітілген заң бойынша отырықшы егіншілер мекендеген жерлер олардың жеке меншігіне берілген болатын [123,141]. Сондықтан да патша үкіметінің қоныс аудару саясатының бірден-бір құрбаны, көшіп қонып отырған жерлері мемлекет меншігі деп саналатын көшпенді қазақтар болды. 1910 ж. 19 желтоқсанда “Түркістан өлкесін басқару туралы Ереженің” 270-бабына

көшпенділердің жерін мемлекет меншігіне алу туралы қосымша енгізілгенге дейін Сырдария облысын отарлау Жетісуға қарағанда өзгеше түрде жүргізілді. Қоныс аударушыларға жерлер қазақ тұрғындарымен, ауылдарда үстемдік ететін әлеуметтік топтармен келісім жүргізу арқылы жалға алынды. Бұл жөнінде Н.Гаврилов: “Әр бір поселкені құру үшін орыстар көшпенділермен келісімге келулері қажет болды. Ал кейбір жағдайда алатын жерін ақшаға сатып алды” [28, 41]- деді. Сол үшін жергілікті әкімшілік орыс шаруаларына мемлекеттік қазынадан арнайы ссуда бөлді. Мұнда, жердің құнына, тек арықтардың бағасы және осында орналасқан құрылыстарды бұзуға жұмсалған шығын ғана кірді. Заң жүзінде жерді сатуға немесе сатып алуға тыйым салынғанмен, іс жүзінде бұл процесті Түркістан әкімшілігі қолдады. Мұнымен бірге, қоныс аударушылардың өздері де қазақ байларына жасырын пара беру арқылы өз дегендеріне көндіріп отырды. Бұл жөнінде 1912 жылы Түркістанда болған жерге орналастыру және егіншілік Басқармасының Бастығы Кривашев былай дейді: “Алғашқы құрылған поселкелердің басқасының барлығы өз бетімен келген шаруалардың қолдарымен жасалды. Олар Сырдария облысының солтүстік уездеріне келіп, қазақтармен жерлерін жалға немесе сатып алу туралы “заңсыз” шарттар жасады” [32,16].

Патша әкімшілігінің қоныс аударуға деген қатынасы елдегі нақты жағдайларға байланысты өзгеріп отырды. Алғашқыда 1861 жылғы реформадан кейін помещиктер арзан жұмыс күшінен айырылып қалудан қорқып, қоныс аудару қозғалысына әр түрлі кедергілер жасап отырды. Деревняларда әлеуметтік жіктелу күшейіп, жерсіз шаруалардың көбеюі үкіметті еркін қоныс аудару туралы заңды шығаруды талап етті.

Сырдария облысында орыс шаруаларын қоныстандыру Маевтың жоспарында көрсетілгендей Орынбор-Ташкент даңғыл жолы бойында орналасуы тиіс болған поселкелер бұл аудандарда аз мөлшерде ғана салынды. Осы жол бойында орналасқан Сырдария облысына қарасты Перовск уезінде 1882 жылы 2 поселке, 90-жылдары тағы 2 поселке құрылса, Қазалы уезінде орыс селолары мүлдем болмады. Себебі, бұл уездерде егін шаруашылығына қолайлы құнарлы жерлер аз еді [33]. Қоныс аударып келген Еуропалық Ресей шаруалары су жүйелері жүргізілген, суы мол, жері құнарлы Шымкент және Әулиеата уездеріне - Талас Алатауына қарай ағылды.

Бұл жерде бір айта кететін нәрсе, облысқа келген қоныс аударушылардың саны 1891 жылдан кейін артты - оған дейін 20

поселке құрылып, онда не бәрі 7702 адам ғана өмір сүрді. Ал 1891 жылдан бастап бұл көрсеткіш бүтіндей өзгерді. 1891-1892 жылдардағы Ресейде орын алған ашаршылық салдарынан бұған дейін де өлкеге келе бастаған өз еркімен қоныстанушылардың стихиялы қоныс аударуы үдей түсті. Осы жылдары 22 жаңа село пайда болды. Жаңадан келушілердің көпшілігі бұрынғы поселкелерде орын тепті. 1895 жылы облыста 45 орыс поселкесінде 15330 адам өмір сүрді [34, 50-51], ал 1900 жылы - 48 поселкеде 20 мың тұрғын болды.

Сырдария облысында ең бірінші орыс поселкесі Әулиеата уезінде Верный-Ташкент даңғыл жолы бойында Қара Балта деген атпен құрылды. 1875-1876 жылдары Михайловка, Чалдовар, 1877 ж. Дмитриевка поселкелері пайда болды. 80-жылдары бұл жерде 8 поселке, 90-жылдары 9 поселке құрылып, 1901 жылы барлығы 1586 қожалық орналасқан 23 поселке салынды [35].

Шымкент уезінде негізінен 1887-1897 жылдар аралығында құрылған 18 поселкеде 1901-жылы 1007 қожалық өмір сүрді. Бұл уезде орыс селолары көп жағдайда почта даңғыл жолы бойында-Шымкент-Верный және Шымкент-Орынбор бағытында орналасты [36].

1886-1896 жылдар аралығында облыстағы орыс поселкелерінің саны 8-ден 45-ке дейін жетіп, орыс шаруаларының жалпы саны 10 жыл ішінде 1255-тен 1600-ге дейін өсті.

Сырдария облысына қарасты, негізінен қазақ болыстарынан тұратын Ташкент уезінде XIX ғ. соңында пайда болған 10 поселке суландыру жүйелерімен байланысты болды. Алғашқы поселке 1881 жылы Ташкентке таяу жерде Никольск деген атпен пайда болды. Бұдан соң Троицк селосы 1886 жылы құрылып, 4140 десятина суландыру жүйелері бар жердің 1340 десятинасы поселкелер қарамағына беріліп, қалған бөлігі канал құрылысына қатысқан жергілікті тұрғындар иелігінде қалдырылды.

1892 жылы Ташкент уезінде 6 поселке құрылып, оның үшеуі (Черняев, Кауфман және Саратов губерниясының немістері орналасқан Константиновское) Орынбор даңғыл жолы бойына салынды.

Қоныс аудару мәселесімен тек жергілікті әкімшілік қана айналысты. Облыс басшысы жоғарғы бақылаушы билігін алып, жергілікті жерлерді - уезд бастықтары басқарды. Олар өздеріне берілген билікті пайдаланып, заң бойынша ешқандай рұқсат қағазынсыз өлкеге көшіп келген қоныс аударушыларды өз еліне қайтарып жіберудің орнына, оларды өз мақсаттары үшін пайдалана білді. Өз еркімен келушілерге жергілікті халықтың жерін тартып алып

беруден тайынбады. Жерінен айырылған қазақ шаруаларының қайда барып күн көретіндігі оларды алаңдатпады да [37]. 1891-1892 жылдары Ресейдегі ашаршылық салдарынан орын алған стихиялы қоныс аудару кезінде, орыс шаруаларына көмек көрсету үшін Шымкент, Түркістан, Қазалы, Перовск, Әулиеата қалаларында уақытша комитеттер құрылды. Әскери министр арқылы қазынадан мұжықтарға қырық бір мың сом жәрдем ақша алынды. Бұл қаражат үй жайларды жалға алуға, азық-түлік және дәрі-дәрмекке, еңбек малдары мен тұқымдық дәндерді, ауыл шаруашылығына қажетті құрал саймандарды сатып алуға жұмсалды.

Қоныстандырудың алғашқы кезеңінен 90-жылдарға дейін қоныс аударушылардың көпшілігі орта шаруалар болды. 1891-1892 жылдардағы Орталық Ресейде орын алған ашаршылықтан соң қоныстанушылардың басым бөлігін кедей шаруалар құрды.

Түркістан генерал-губернаторы кеңсесінен әскери министрлікке 1891 жылғы 8-қарашада жолданған хабарламада: “Биылғы империяның ішкі губернияларында егіннің шықпай қалуына байланысты Түркістан өлкесіне 1000 отбасы келді (5000 жан) және 1300 отбасы келеді деп күтілуде. Бұл қоныс аударушылардың көпшілігінің жағдайы өте нашар. Олардың тіпті тұратын қоныс алуға және егін егуге де шамалары келмейді” [38, 127], - делінді.

90-жылдары Түркістан өлкесінің әкімшілігі артық жердің жоқтығына байланысты жылдан жылға артып жатқан шаруалардың көшіп келу ағынын тоқтатуын сұрап, үкіметке хаттар жолдаумен болды [39].

XIX ғасырдың соңғы ширегінде Орта Азияға қоныс аударушылар негізінен Ресейдің Астрахань, Харьков, Воронеж, Самара, Орынбор, Саратов, Тобыл, Ставрополь, Курск, Пенза, Симбирск губернияларынан келді.

Қоныстанушылардың негізгі бөлігі жері өте құнарлы болып келген Ташкент-Верный даңғыл жолы бойында орналасты. Пайда болған поселкелер, Маев-Кауфман жоспарына сәйкес, әскери-полициялық тірек пункттері есебінде бағаланды. Сырдария облысы әскери губернаторы 1891 жылғы есебінде: “Жергілікті тұрғындар қыстауларының ортасында пайда болған орыс селолары әскери жағдай туа қалғанда үлкен маңызға ие болады. Жалпы алғанда поселкелерді маңызды жергілікті қыстауларды қоршай орналастыру пайдалырақ болар еді. Бұл мәселеде бірінші кезекте Ташкент қаласы тұруы қажет” [40] - деп баяндады.

Осылайша, стихиялы жүрген қоныс аудару қозғалысын патша әкімшілігі өздерінің әскери агрессиялық мақсатына бағындыруға тырысты.

Патша үкіметінің XIX ғасырдың соңында жүргізген қоныс аудару саясатына қорытынды жасайтын болсақ, бірінші кезекте, орыс шаруалары арқылы өлкені отарлаудың негізінде әскери-стратегиялық, қоғамдық-саяси және әлеуметтік-экономикалық мақсат мүдде жатқандығын, және осының нәтижесінде жаулап алынған территорияларда қоныстанушылар арқылы империя әкімшілігі мықты сүйеніш жасағандығын айту қажет.

Самодержавиенің қоныс аудару саясатын бос жатқан кең байтақ жерлерді игеру мақсатында емес, керісінше, жергілікті халықты игерген, өңдеген жерлерінен ығыстыру негізінде жүргізілді. Орта Азияны жаулап алған уақыттың алғашқы кезеңінде өлкеге қоныс аударушылар аз мөлшерде тек шақырумен келген болса, 1886 жылдан бастап, мұнда өз бетімен қоныстанушылардың стихиялы көшіп келуі үдейе түсті. Олардың көпшілігі ауқатты, тұрмысты шаруалар емес, керісінше өз елінде әбден азып-тозғандар болатын. Қоныстанушылардың басым көпшілігі Түркістан генерал-губернаторлығының далалы облыстарына (Жетісу және Сырдария), яғни көшпенділер орналасқан жерлерге - олардың жерлерін жалға немесе тартып алып орнықты. XIX ғасырдың ортасынан 1906 жылға дейін қоныс аударушылар қорына Жетісу облысынан 752197 десятина, ал Сырдария облысынан 159561 десятина жер алынды [80, кесте]. Осылайша, Еуропалық Ресей мен Сібірден келген славян шаруаларының қоныс аударуынан Түркістан өлкесінің байырғы облыстары саналатын Самарқан, Ферғана, Закаспий облыстарында орналасқан отырықшы егіншілерге қарағанда, қазақ халқы көбірек зиян шекті. Мұндағы егін шаруашылығына жарамды жерлердің барлығы дерлік игеріліп, XIX ғасырдың соңында өлке қоныс аударушылардың келуі үшін жабық деп жарияланды. Бірақ бұл нұсқауға қарамастан, өз еркімен қоныс аударушылардың үлкен толқыны ағыны толастамады.

Әдебиеттер

1. Лепсинский Н. *Самовольные переселенцы и переселенческое законодательство.* // Вопросы колонизации., 1914. № 14,-С. 116.
2. Леденев Н.В. *История Семиреченского казачьего войска.* -Верный, 1908.
3. Шонанұлы Т. *Жер тағдыры-ел тағдыры.* -Алматы, 1995.
4. ҚР ОММ., 23-қ.,1-т.,8-іс, 2, 23-25 - п.

5. *Вопросы колонизации*, 1911. №9, 210-б.
6. *Русский вестник*. 1890. №1 -С.. 198.
7. Терентьев М.А. *История завоевания Средней Азии*. – СПб., 1906. – Т.3. – 496 с.
8. Иванов А. *Русская колонизация в Туркестанском крае* //Русский вестник. 1890. №16.
9. ҚР ОММ., 39-қ.,1-т., 2426-іс, 1-2п; 2-т., 24-82-іс, 123- п.
10. *Проект Всеподданейшего отчета генерал адъютанта К.П.Кауфана по гражданскому управлению и устройству в областях Туркистанского генерал губернаторства (1867-1881)*.Ташкент, 1882.
11. ҚР ОММ., 39-қ.,1-т., 239-іс, 38- п.
12. ҚР ОММ., 19-қ.,1-т., 26-іс, 139-140 п.
13. *Материалы для статистики Туркестанского края*, под ред. Маева, вып. 1., 1872.
14. ӨР ОММ, 1-қ., 16-т., 2257-іс, 8-8-п.
15. ҚР ОММ., 15-қ.,1-т., 246-іс, 1-17 п.
16. *Материалы по истории политического строя Казахстана*. т.1./ Сост.Масевич М.Г. - Алма-Ата, 1960.
17. ҚР ОММ, 44-қ., 11-т., 8-іс, 15-п.
18. ӨР ОММ, 1-қ., 16-т., 2257-іс, 91-93 п.
19. ҚР ОММ., 19-қ.,1-т., 26-іс, 139-140 п.
20. *Обзор Семиреченской области за 1882 год*. -Верный, 1884.
21. Гейер И. *Крестьянская колонизация Сырдаринской области*. -Ташкент, 1892.
22. Глебов А. *Что могут дать переселения крестьянству* -Спб.,1907.
23. Кауфман А.А. *Переселение и колонизация*. -Спб., 1905.
24. ҚР ОММ., 44-қ.,1-т., 48419-іс, 3 п;
25. *Восточное обозрение*. Материалы для истории колонизации Туркестанского края. -Спб.,1885. №18.
26. ӨР ОММ, 1-қ., 16-т., 8-іс, 7 - п.
27. ӨР ОММ, 1-қ., 16-т., 13-іс, 4 және 8 - п; 15-іс, 448-п.
28. Гаврилов Н. *Переселенческое дело в Туркестанском крае*. -СПб., 1911.
29. *Вестник Европы*, 1891. №8, -С.806-807.
30. ӨР ОММ, 17-қ., 1-т., 32702-іс, 5-6 п.
31. Шкапский О. *Аму-Дарьинские очерки. К аграрному вопросу на нижней Аму-Дарье*. -Ташкент, 1900.
32. *Записка главноуправляющего землеустройством и земледелием о поездке в Туркестанский край в 1912 г*. Приложение всеподданейшему докладу. -Спб., 1912
33. ӨР ОММ, 16-қ., 1-т., 354-іс, 2- п.
34. *Всеподданенный отчет по Туркестанскому генерал-губернаторству за 1889-1891гг*. -Спб., 1895. -С. 50-51.
35. ӨР ОММ, 1-қ., 10-т., 156-іс, 55- п.
36. Сонда, 2-т., 1905-іс, 3-п.
37. *Вестник Европы*, 1891. №8, -С. 806- 807.
38. Вошинин В.Л. *Переселение*. // О земле, вып. 1, пос. издат, 1921.
39. ӨР ОММ, 17-қ., 1-т., 30702-іс, 5-6- п.
40. ӨР ОММ, 269-қ., 1-т., 8-іс, 35- п.

930.15845

**2014 ЖЫЛЫ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ СЫҒАНАҚ ҚАЛАСЫНДА
ЖҮРГІЗІЛГЕН ЗЕРТТЕУЛЕР
CONDUCTING RESEARCH ON MEDIEVAL CITY SYGNAK IN 2014**

С.ЖОЛДАСБАЕВ*

М.БАХТЫБАЕВ**

Б.НУРХАНОВ, С.МУРГАБАЕВ, Л.МАЛДЫБЕКОВА, М.АМАНТУРОВ,
Қ.АРЫНОВ***

Түйіндемe

2014 жылы «Қызылорда облысы, Жанақорған ауданындағы ортағасырлық Сығанақ қалашығына археологиялық қазба және зерттеу жұмыстарын жүргізу» атты ғылыми жобаны орындау барысында т.ғ.д., профессор С.Ж.Жолдасбаевтың жетекшілігімен Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Археология ғылыми-зерттеу орталығының Сығанақ археологиялық экспедициясы қаланың солтүстік қақпасында және қақпа маңындағы алаңда (қазба №13) қазба жұмыстарын жүргізді.

Ғылыми жоба «Қызылорда облыстық Мәдениет басқармасының Қызылорда облыстық тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау жөніндегі» коммуналдық мемлекеттік мекемесі тарапынан 262 «Облыстық мәдениет басқармасы», 005 «Тарихи-мәдени мұралардың сақталуын және қол жетімді болуын қамтамасыз ету» бағдарламасы аясында қаржыландырылды.

Зерттеудің негізгі мақсаты Ортағасырлық Сығанақ қаласында зерттеу жүргізіп, материалдық және рухани мәдениетін, шаруашылық дәстүрін, әлеуметтік-экономикалық ахуалының негізгі элементтерін қалпына келтіру болып табылды.

Түйін сөздер: Қазба, кесік, қабырға, ор, алаң, қақпа, Сығанақ.

Summary

Archaeological excavations and research at an archaeological site Syganak, Zhanakorgan district Kyzylorda region "funded State municipal institution" for the Protection of Monuments of History and Culture of Kyzylorda management culture of

* тарих ғылымдарының докторы, профессор, Археология ғылыми-зерттеу орталығының директоры, Түркістан-Қазақстан.

Doctor of historical sciences, professor, director of the Research center of Archaeology, Turkestan-Kazakhstan.

** Археология ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері, Түркістан-Қазақстан Research center of Archaeology, Senior Researcher, Turkestan-Kazakhstan.

*** Археология ғылыми-зерттеу орталығының ғылыми қызметкерлері, Түркістан-Қазақстан Research center of Archaeology, Research associate, Turkestan-Kazakhstan.

Kyzylorda region "on budget program 005 "Preservation of Historical and Cultural Heritage and access to them" The object of study is medieval settlement Syganak. The objectives expedition included: conducting excavations at the northern entrance to the settlement Syganak (excavation Number 13).

In 2014 field of season Syganak archaeological expedition International Kazakh-Turkish University named H.A.Yasawi under the direction of Doctor of History, Professor S.Zh. Zholdasbayev were made on archaeological excavations the northern entrance (excavation №13), that is, structures related to the complex of the northern city gates.

Key words: excavation, mark, wall, ditch, area, gate, Syganak.

2014 жылы Сығанақ археологиялық экспедициясы археологиялық қазба жұмыстары ортағасырлық Сығанақ қаласының солтүстік қақпасына, сонымен қатар қақпаның жанындағы алаңына салынды. Қазба алдында солтүстік қақпа аймағы толығымен ағаштар мен шөптерден тазартылды. Сонымен қатар жобасы сызылып, суретке, бейнекамераға түсірілді.

Қазба жұмыстарының алдында репер нүктесінен солтүстікке қарай 24x24м жерге 3x4м көлемді шаршылар салынып, солтүстік қақпаның екі жеріне қазба жұмыстары басталып кетті (1-сурет). Қақпаның оң қапталындағы мұнаның үстіне көлемі 15x6 метр келетін кесік және қақпаның кіреберіс алаңына Ә-4, Ә-5 шаршыларына қазба жүргізілді. Қақпаның оң жақ бөлігіне салынған кесік 12 ярусқа дейін терендетілді (2-сурет). Қақпаға салынған кесіктің 5-6 ярусдан қорған дуалының қаланды кесектері шыға бастады. Осы ярустағы дуал іргесінен жалпы биіктігі 120 см келетін жартылай сақталған хум, түбек, екі дана майшам және бояулы-бояусыз керамикалық бұйымдардың сынықтары табылды. 11 ярустың тоғызыншы және он үшінші метріне дейін биіктігі 60 см жобасында көпір тіреуі тәрізді тапталған саз қабаты анықталды. Осы саз қабатының ортасынан аумағы 1,2 м келетін қоқыс тастайтын шұңқыр орны анықталды. Сонымен қатар қақпаның сол жақ бөлігін анықтау мақсатында екінші қазба салынды. Қазбаны терендету кезінде ұзындығы 1,4 метр келетін үш қатар күйдірілген кірпіш қаландысы шықты. Қаланды сынық кірпіштерден қаланған. Барлық кірпіштердің тегіс беті бір жақтама қойылған, яғни оңтүстік-шығыс жағы бір тегіс. Осы бөліктің жоғарғы қабатынан табылған археологиялық жәдігерлер:

Шыңылтырлы сегіз бұрышты қыш қаптама. Бұрыштан бұрышқа 16 см, қалыңдығы 2,1 см. Бетіне ақ, көк, сары (сирек кездесетін түс), жасыл түстермен өсімдікті-геометриялық өрнек түсірілген. Сақталуы орташа.

Ұршық басы. Епкінің түбітін иіруге арналған. Түбіт нәзік болғандықтан оның ұршығы да шінішке болып келеді екен (Сунақата ауылының тұрғыны, өрмек тоқушы шебер Дүйсебаева Орыншаның айтуы бойынша). Табанының аумағы 5 см, биіктігі 3,5 см. Кесінді көрінісінде үшбұрыш тәрізді. Ортасында 0,7 см тесігі бар. Сонымен қатар қоладан жасалған безбен табылды.

Сонымен қатар, солтүстік қақпаның кіреберіс алаңының оң қапталына қазба салынды (3-сурет). Қазба бір күрек бойы қазылғаннан кейін піріген қамыс пен пахса қабаты шыға бастады. Сонымен қатар осы күрек бойынан биіктігі 60 см көлемінде қос тұтқалы боялмаған құмыра (Ә-4) және сырлы, сырсыз керамикалық бұйымдар табылды. Осы қабатты анықтау масатында екінші күрек бойы қазба тереңдетілді. Осы қабаттан екі ошақ орны анықталды (Ә-4). Аршылған бірінші ошақтың аумағы 40x48 см, ошақ ауызынан оттығына қарай сопақша болып жасалған. Көлемі 25x25x5 см келетін күйген кірпіштерді тігінен қалау арқылы жасалған. Сақталған тереңдігі 30 см. Түбінде күл қалдықтары анықталды. Ішкі сылағының қалыңдығы 1,5 см. Сылағы сазбалшықтан иленгендіктен оттың әсерінен қызғыш түске енген. Ошақтың аузы 15-20 см көлемінде. Ошақтың алдынан 100x80 см көлемді ташнау анықталды. Ташнаудың ортасында көлемі 25x25x5 см, ортасында диаметрі 1 см тесігі бар бүтін кірпіш, ал қалған бөліктеріне сынған кірпіштер қиюласа төселген. Қазбаның солтүстік бұрышынан екінші ошақ орны аршылып, күл аралас бос топырақтардан тазартылып жобасы фото суретке түсірілді. Ошақтың сақталған биіктігі 5 см. Ошақтың аузы, яғни батыс бөлігі күйдірілген қыштан тік қаланған. Осы кірпішке жалғаса аумағы 25x25x5 см келетін бір қатар қыш кесектер төселген. Ошақтың деңгейінен ұзындығы 10 см болатын қатты тотыққан темір жебе ұшы табылды. Қақпа алаңының батыс бөлігін тазалау барысында тоғыз қоқыс тастайтын шұңқыр аршылып, олардың іші бос топырақтардан тазартылды. Шұңқырлардың аумақтары 90-120 см, тереңдіктері 0.3-1 м. №1 шұңқырды тазалау барысында керамикалық бұйымдар мен мал сүйектері табылды (Ә-6). Сонымен қатар жобасы сызылып, фото суретке түсірілді. Бұл қоқыс шұңқыры бірінші құрылыс кезеңінің еден деңгейінен басталды. Шұңқырдың ішкі бөлігі еден деңгейінен 50 см төмен жерінен қыш құмыраның бүйірі анықталды. Сонымен қатар құмыра орналасқан деңгей 20 см өртенген күл қабатынан тұрады. Қазба барысында Ә-5 шаршысынан оңтүстік бұрышынан №2 қоқыс шұңқыры аршылып тазаланды. Аумағы 1,2 м, тереңдігі 0,5 м. Шұңқыр ішін бос

топырақтардан тазарту барысында ірілі-ұсақты мал сүйектері мен сынған керамикалық бұйымдары теріліп алынды. Б-5 шаршы метрдің батыс бұрышынан №3 қоқыс шұңқыр орны анықталды. Шұңқырдың аумағы 1,2 м. тереңдігі 0,1 м. Қоқыс шұңқыры бос топырақтан тазартылып, жобасы сызылды. Қазбаны солтүстік-шығысқа жалғастыру барысында Ә-3 пен Б-3 шаршы аралығынан № 4 қоқыс шұңқыры орны анықталды. Бұл шұңқыр қазбаның бастапқы деңгейінен 1 м. тереңдіктен аршылды. Аумағы 1,5 м. тереңдігі 1 м. Шұңқыр бос топырақтан және күлден тазартылып суретке түсірілді. Ішінен керамикалық бұйымдар мен мал сүйектері теріліп алынды. Шұңқырдың оңтүстік-шығыс бөлігі толығымен бұзылған. № 5 Қоқыс шұңқыры Б-1 және Б-2 шаршысынан бастапқы қазба деңгейінен 2 метр тереңдіктен анықталды. Шұңқырдың іші күлден толығымен тазаланды. Шамасы бұл қоқыс шұңқырына ошақ күлі тасталуы мүмкін. Шұңқырдың аумағы 1,65 метр, тереңдігі 0,4 м. Осы анықталған № 5 қоқыс шұңқырының оңтүстік бөлігінен 1,3 метр аралықтан қабырғаға жартылай кірген ошақ табылды. Бұл ошақ Б-1 шаршысының оңтүстігінде, қазбаның бастапқы деңгейінен 1,9 метр тереңдіктен ошақ орны анықталды. Ошақ қорған дуалының жиегінен жанама орналасқан. Ошақтың жалпы көрінісі жұмыртқа тәрізді. Ұзындығы 55 см. сақталған биіктігі солтүстік-шығысы 35 см. оңтүстік-батыс бөлігі 8 см. Ені 15-30 см. аралығынды. Ошақтың алдын тазалау барысында күйдірілген кірпіштер қаландысы анықталды. Шамасы бұл қаланды кірпіштер ошақ алдындағы ташнауы болса керек. Ташнау кірпіштерін тазалау барысында яғни Б-2 шаршысының шығыс бұрышынан арабша жазулары бар мыс теңге табылды. Табылған мыс теңгенің сақталуы орташа. Ошақтың шығыс бұрышында аумағы 1 м. келетін жартылай сақталған шұңқыр орны аршылды. Сақталған биіктігі 70 см. Г-1 шаршыдан № 6 қоқыс шұңқыры анықталып, бос топырақтан тазартылды. Аумағы 1,5 м, тереңдігі 0,5 м. Шұңқыр ішінен мал сүйектері мен керамикалық ыдыс сынықтары теріліп алынды. Сонымен қатар Г, Д-1 шаршыларының ортасынан № 7 қоқыс шұңқырының орны анықталды. Шұңқырды құланды бос топырақтан тазалау барысында сынған керамикалық бұйымдар, хумның сынған бөліктері мен ірі мал сүйектері теріп алынды. Шұңқырдың аумағы 1,5 метр, тереңдігі 2 метр. Бұл шұңқыр қорған дуалының жиегіне салынған. В-1 шаршысын қазу кезінде сынған хум табылды. Бұл хумның астынан биіктігі 89 см екінші бүтін хум табылды. Бетіне сынған хумның түбі қойылғандықтан ішіне топырақ түспеген. Шамасы

хумдарды бір-бірінің үстіне қойған болуы керек. Г-1 шаршысын қазу барысында бастапқы қазба деңгейінен 2,5 м тереңдіктен № 8 қоқыс шұңқыры анықталды. Г-1 шаршысының оңтүстік бұрышында орналасқан, шұңқыр бос топырақтан тазартылып, жобасы түсірілді. Шұңқырдың аумағы 1,5 метр, тереңдігі 0,4 метр. Ішінен сынған керамикалық бұйымдар, мал сүйектері теріліп алынды. Д-1 шаршының солтүстік-шығыс бұрышынан № 9 қоқыс шұңқыры табылды. Аумағы 1,6 м, тереңдігі 0,6 м. Қоқыс шұңқыры бос топырақ пен күлден толығымен тазартылды. Сонымен қатар Д-1 шаршысының оңтүстік бөлігінен хум табылды. Ернеуінің аумағы 35 см, биіктігі 90 см. Бұл кездесіп отырған қоқыс шұңқырлары жоғарғы құрылыс кезеңінің сол замандарда пайдаланылған шұңқырлары болып табылады. Шұңқырлардың көп болуына байланысты астыңғы құрылыс орындарын анықтау мүмкін болмай отыр. Бұл шұңқырлар құрылыстарды толығымен бұзып кеткен.

2014 жылы САЭ археологиялық қазба жұмыстары Сығанақ қаласының солтүстік қақпа орнына және қала кіреберісінде (қақпа жанында) орналасқан алаңында жүргізілді. Зерттеу барысында қазба жұмыстарының жобалары сызылып, суретке және бейнетаспаға түсірілді.

Жүргізілген зерттеулер нәтижелері төменгідей болды:

1. Сығанақ қаласының солтүстік қақпасы кезінде қала үшін өте маңызды қызмет атқарғаны анықталды. Себебі, бұл қақпа қаланың орталық алаңымен тікелей байланысты. Ал, орталық алаң қаланың негізгі сауда орталығы болғаны анық. Сонымен қатар, осы қақпа арқылы қаланың әкімшілік бөлігіне өтетін жол болған.

2. Қаланың соңғы тіршілік жасаған уақытында бұл қақпаны белгісіз себептерге байланысты бекітіп тастаған. Соның өзінде топографиялық жобаларда оның орны белгілі болып отыр.

3. Қақпаның жоғарғы қабатынан табылған керамикалық бұйымдарына қарағанда соңғы қызмет жасаған кезеңі XVI-XVII ғғ. жатады. Жалпы алғанда қақпаның төрт құрылыс кезеңдері анықталды. Ең төменгі (ерте) құрылыс қабатында табылған жәдігерлер Алтын Орда дәуіріне жатады. Екінші құрылыс қабаты Әмір Темір, ал үшінші қабат Ақ Орда мен Қазақ хандығы дәуірлеріне жататындығы анықталды.

Келесі жылы да осы нысанда қазба жұмыстарын жалғастыру көзделіп отыр.

Сурет 1 – Солтүстік қақпа. Жалпы көрінісі

Сурет 2 – Кесік

Сурет 3 – Алаң. Қазбаның жалпы көрінісі

ӨЛЕҢ СЫНЫНЫҢ ӨРЕН ЖҮЙРІГІ
POETRY CRITICISM OF THE BEST

А.ДОСЫБАЕВА*

Түйіндемe

Мақалада көрнекті ғалым, сыншы, филология ғылымдарының докторы, профессор Қ.Ергөбектің «Өлеңсөз» аталатын кітабына ғылыми талдау жасалған. «Өлеңсөз» – қазақ поэзиясына арналған сын мақалалар жинағы. Кітап сыншының соңғы жылдары поэзия жанры жайында жазылған көркем әдеби сын зерттеулерінен тұрады.

Кілт сөздер: Өлеңсөз, сын, дәстүр, қазақ поэзиясы, поэзия сыншысы

Summary

This article is an analysis on the scientific book "Olensoz". "Olensoz" is dedicated to the collection of critical essays. The book consists of poetry writing from the study of fiction in recent years.

Key words Olensoz, criticism, tradition, Kazakh poetry, poetry of criticism

Қазақ әдебиетінде қырық жылға жуық қалам қуатымен тынымсыз еңбектеніп келе жатқан әдебиет сыншысы, филология ғылымының докторы, профессор Құлбек Ергөбек жайлы белгілі қоғам қайраткері, Халық жазушысы Әбіш Кекілбаевтың: «Ергөбековты Ергөбековтей бақайшығына дейін жіліктей шағып, жіліктей зерттеп, жіліктей түсіндіру үшін тағы бір Ергөбеков керек. ...таңқалдыра біледі. Тамсандыра біледі» -деп тебірене пікір білдіруінің өзі-ақ, Құлбек Ергөбектің қазақ сынының шашасына шаң жұқтырмас жүйрігіне, Құлагеріне айналғанының айқын дәлелі. Әділ баға. Бұл – сыншының өз жанрында ғалым, сыншы ретінде үлкен тұлғаға айналғандығының айқын көрінісі. «Сыншы бола тұрып тұлғаға айналмаса – «дүние бос», – дейді сыншының өзі де. Осы пікір-байламының орнықтылығын оның соңғы кездері жарық көрген «Өлеңсөз», «Қарасөз», «Сарасөз» сын еңбектері дәлелдеп отыр. Әдебиет сыншысының бұл кітаптары Қ.Ергөбек әдебиетке не берді, оқырманына нендей ой-пікірлер ұсынды дейтін сұрақ туғызады?

* филология ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы қазақ-түрік университеті Түркология ғылыми-зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері, Түркістан-Қазақстан International Kazah-Turkish University named Kh. A.Yasawi, candidate of Philology, Senior Researcher of the Research Center of Turkology, Turkestan-Kazakhstan.

Алдымен айтарымыз, атынан аңғарылғандай, кітаптарға сыншының әр кездері жазылған ең таңдаулы деген қазақ поэзиясы, қазақ прозасы, қазақ әдебиет сынының ірі өкілдері жайында, қазақ әдебиетінің жанрлық-тақырыптық тұрғыда қалыптасу жолы туралы жазылған көркем әдеби сын мақалалары, естеліктері, эссе, ғылыми-сын зерттеулерінің іріктеліп, топтастырылғандығын айтар едік. Демек, таңдамалы. Өмір бойы жазған туындыларының таңдаулы айтулысын іріктеп-сұрыптап алу сапаға бастаған дер едік. Сұрыптау кітаптардың мазмұны мен сапалық деңгейін биіктете түскені айқын. Себебі, кітапқа негіз болған (мақала, естелік, эссе, сын зерттеулерінің) еңбектерінің қай-қайсысы болсын маңызды, қазіргі әдеби үдерістің көкейкесті мәселелерін қозғайды. Біз сөз еткелі отырған алғашқы «Өлеңсөз» аталатын кітабы түгелімен қазақ поэзиясына арналып, соңғы жылдары поэзия жанры жайында жазылған көркем әдеби сын зерттеулерінен бас құраған.

Қазақ поэзиясы – шалқар ұғым. Қазақ табиғатынан ақын халық. Қазақ өзінің руханият тарихын өлеңмен жазған халық. Содан да болуға тиісті, қазақ әдебиетші, сыншы ғалымдарының дені поэзия зерттеушісі болып келеді. Алайда, негізгі жанр болғаны себепті поэзияның табиғи сұрыпталысы қатаң келетіні секілді, поэзия тарихы мен табиғатын зерттеген әдебиетші сыншылар да іріктелумен келеді. Қазақ поэзиясы туралы мәнді сөз айта алған азамат еңбегі азды-көпті кейінгі ұрпақпен қайта басылып жүздесіп отырады. Елеулі сөз айта алмаған әдебиетші, сыншы еңбегі де, есімі де ызым-қайым. Өріден Ж.Аймауытовтың Мағжан Жұмабаев поэзиясы туралы мақаласы, М.Әуезовтің Абай, Б.Кенжебаевтың Сұлтанмахмұт, Қ.Жұмалиевтің Махамбет, Ө.Тәжібаевтың Қасым туралы мақала, зерттеулері ел есінде. Бұлардың тысында талай монографиялық зерттеулер, зерттеу очерк кітаптары тарих шаңына көміліп қалды. Бүгінгі қазақ поэзиясы туралы Ө.Кекілбаев, Қ.Мырзалиев, Т.Медетбеков мақалаларын бөлектеп атар едік. Бірыңғай поэзия сынына маманданған Т.Шапай, Ө.Балқыбек, Ө.Қайырбеков, А.Кеңшілікұлы секілді санаулымыз және бар. Сыншы Құлбек Ергөбекті де поэзия сыншысы атауға толық хақымыз бар. Бұған дейінгі «Арыстар мен ағыстар», қолымыздағы «Өлеңсөз» бізге сондай хұқық береді. Оған қоса айтар бір жай ол сексенінші жылдары «Сылдырап өңкей келісім...» атап қазақ поэзиясы антологиясын құрастырды. Қала берді «Шынашақ» атап қазақ балалар поэзиясы антологиясын құрастырғаны және бар. «Арыстар мен Ағыстар» поэтика анықтау кітабы бірыңғай ақындар фотопортреті,

фотосуреткер Берсінбек Сәрсеновтің ақындар өмірінен жасаған фотоколлаждарымен көмкерілген болатын. Осының баршасы қолымыздағы «ӨЛЕҢСӨЗ» кітабына жаттығу, дайындалу жолдары. Енді, міне «Өлеңсөз» кітабы.

«Өлеңсөз» тұтасымен қазақ поэзиясына арналған сын мақалалар жинағы. Сын кітабының өзге әріптестерінің жарық көріп жататын еңбегінен бір ерекшелігі де осында. Сын кітабының тарихи хронологиясы да, құрылым композициясы да ұтымды ойластырылыпты. Өзара гармониялық бірлікте жазылған жинақ «Дарын даралығы» және «Жанр жаңалығы» аталатын екі бөлімнен тұрады.

«Дарын даралығы» атаған бірінші бөлімі – тұлғалық талдау. Қазақ поэзиясы тарихында өшпес із қалдырып дүниеден өткен, әйтпесе өлеңсөзді ар тұтып еңбектеніп келе жатқан айтулы ақындарымыздың шығармашылық портреті. Олар «Дүлдүл ақын, дүлей жыр» (С.Торайғырұлы), «Сүлей ақын, сыршыл жыр» (Ө.Тәжібаев), «Бұлбұл ақын, бұла жыр» (С.Мәуленов), «Бауырмал талант, биязы жыр» (Қ.Мүсірепов), «Қазақ поэзиясының сәулеткері» (Қ.Шаңғытбаев), «Тоқашқа айналған Торқысбек...» (Т.Бердияров), «Айда өмір сүріп жатқан ақын...» (Ө.Нұрғалиев), «Күндерді ашқан парақтап...» (Т.Медетбек) «Жарылмаған жанартау...» (Ж.Ерман), «Жазылған жыр, жазылмаған мақала жайлы сыр...» (Т.Көпбаев), «Қазақ өлеңінің бозторғайы» (С.Дөнентаев), «Жана алмай маздап жас кеткен» (Ғ.Балақадырұлы), «Жалынғұмыр жалғасы» (Б.Ізтөлин), «Бала Прометей» (С.Ерубәев), «Қазақтың қыздарына қайран қалам» (Мәриям Мұқанова), «Арманды ақын қыз» (З.Қалауова), «Тынымсыз қалам тынысы» (М.Әлімбаев), «Жастық шақ жыршысы» (А.Шамкенов), «Сырлы саз, жырлы саз» (С.Жиенбаев), «Жақсылық жасауға асық еді» (Қ.Ыдырысов), «Махаббат – пірім, сенгенім...» (Ж.Қыдыров), «Ақын еді ол жүрегіне гүл өскен» (С.Асанов), «Мейір гүлдеген жүрек» (Ө.Дүйсембиев) аталады. Әр буын қазақ ақындарының шығармашылық портреттері. Мақала атауларына көз жүгірткеннің өзінде көп нәрсеге көз жеткіземіз. Сын мақала тақырыбының өзі өлең жолдарындай өзара ұйқасып, ұштасып, өзара сабақтасып жатады. Осы арқылы сыншы ұлт поэзиясының өсіп-өркендеуіне жол көрсетуді мақсат тұтады. Сын мақалаларда қазақ поэзиясының белгілі бір тұлғасын назарға ала отырып, оның поэзиясын жан-жақты қараушылық бар. Әр қырынан қарап терең талдаушылық бар. Мақала тақырыбы ғана емес, мақалалардың ішкі ағыны, талдау мәнері өлең болып төгіліп,

поэтикалық жолдар секілді бір-бірімен үйлесіп, үндесіп жатады. Сол секілді мақалаларға тән мінез – ақынның өлеңдегі мінезін, мінезден туатын ерекшелікті буын ұстағандай дәл тауып, оны ақынның өзімен жарысқандай көркем тілмен талдай білуі. Мақалалардан поэзияны сүйген ақынкөңіл сыншының мінезі аңғарылады. Поэзия сыншысының талдау тілі тұтқыр болса айып емес пе?! Сыншы әзелден талдау мақалаларын жүрек жұпарын жұмсап, сүйіп сөйлеп, тіл құнарын аямай жұмсап, төгіліп талдайды. Сыншы еңбегін кезінде М.Әлімбаевтың «Жырға бергісіз сырлар» атап, «Егемен Қазақстан» газетінде етектей мақала жазғаны содан шығар. Егер жүрекке жүрек ашылмаса, ақын жүрегіне ақындық көңілмен барып кірмесе ақынның поэтикалық сыры ашылар ма, өлеңдік өрнегі сырын алдырар ма?! Сыншының ақынды, оның поэзиясын зерттеудегі өзіндік мәнері осындай. Оны сыншы атанып жүрген замандастарынан ерекшелейтін, сөйтіп даралайтын да осы әдеби мәнер.

Тағы бір аңғарылатыны – сыншы поэзиядағы ерекше тұлғаға назар аударады. Тұлға жайында саралай сөйлеп, айтулы туындыларын толғай талдайды. Сұлтанмахмұт Торайғырұлы, Мағжан Жұмабаев, Қасым Аманжолов, Әбділда Тәжібаев, Сырбай Мәуленов, Тоқаш Бердияров, Мұқағали Мақатаев, Өтежан Нұрғалиев, Жұматай Жақыпбаев, Темірхан Медетбек расында қазақ поэзиясының қадау-қадау тұлғалары. Бұл аталған ақындар жайында қазақ сынында көптеп жазылды. Алайда, өзгені шиырлау, өзгені қайталау Құлбек Ергөбектің сыншылық мінезіне жат. Ол өлеңді өзінше оқиды, өзінше көреді, өзінше таниды, өзінше талдайды. Әдебиет сыншысына керекті ең басты қасиет те осы болса керек. Табиғаты сыншы бола тұра, заты зерттеуші болғандықтан шығар, бір бастап зерделеген ақын шығармашылығы жайында әр қырынан келіп, әлденеше рет оралып, жазып отырады. «Дүлей ақын, дүлдүл жыр» атаған Сұлтанмахмұт Торайғырұлы жайында үш дүркін, «Айда өмір сүріп жатқан ақын...» атап Өтежан Нұрғалиев жайында екі мәрте арнайы жазыпты. «Сүлей ақын, сыршыл жыр» деп таныған Әбділда Тәжібаев жайында тіпті көп жазыпты. Көзі тірісінде-ақ, «ақындар ағасы» атанған ақын Ө.Тәжібаевпен арадағы сұхбаттардан тек Тәжібаевтың ғана емес, күллі әдебиетіміздің кешегісі мен бүгінгісі, жетістігі мен кемшілігі таразыға түсіп отырады. Ақынның ағынан жарылып, аманаттай айтқан ақжарма ойларын бүкпесіз ортаға салып, оны қолға ұстатқандай жіліктеп жеткізуі сыншының білім-білігінің молдығы, таным-түйсігінің дарқандығы. Қ.Ергөбек «Қазақ поэзиясының сәулеткері» деген

мақаласында ақын Қуандық Шаңғытбаевтың өлеңдерінің қайталанбас қадір-қасиетін ақынның ғұмырнамасымен сабақтастыра сыр етіп, оның шығармашылық жолын, ұлт әдебиетіндегі орнын анықтап береді. Ал Сағи Жиенбаевтың поэзиясының бағасын: «Сағи ақын жырлары бейне мөлдір бастау. Шөліркеп келіп бас қойсаң сусының қанады, мұңданып жүрсең өзіңмен сырласып, шерінді тарқатады. Бейне бір сырынды сыртқа шашпас жан досыңмен сырласып отырғандай боласың», – деп тағы түйіндей түседі. Сырбай Мәуленовтей сыршыл, мұңшыл ақын жайында «Бұлбұл ақын, бұла жыр», «Мазаң жүрек, маздаған жыр» атап екі дүркін мақала жариялапты (Қазіргі таңда оны ақын жайында сын кітабына, сыр кітабына айналдыра жазып жүрсе керек.)

Ол жұрт жиі жазған ақындардың поэзиясынан гөрі көбіне әдебиетте көп атала бермейтін, бірақ шынайы таланттарға назар аударады. Мәселеге нақтырақ келсек, Ғұбайдолла Балақадыровты жұрт білмейді. Сыншы мақаласынан танып отырмыз, Мағжанның ақындық мектебінің түлегі екен. Ол жиырмасыншы жылдары саяси қысымға шыдай алмай өзін-өзі өлтірген ақын. Сыншы осы ақын поэзиясын «Ақ жол» сияқты кезіндегі газет-журнал беттерінен іздеп, тауып «Жана алмай маздап жас кеткен...» деп аталатын мақала жазды. Баймағамбет Ізтөлин де жалындап шығып, жас кеткен ақынның бірі болатын. Сыншы оның әдеби мұрасын С.Мұқанов архивінен тауып, ол жайында «Жалынғұмыр жалғасы» атап мақала жазған. Қосжан Мүсірепов талантты бола тұра әдебиетте көп әңгіме арқауына айнала қоймаған ақын. Көп жыл елеусіз, ескерусіз кеткен ақын жайында жазылған сыншы мақаласы елеулі дер едік. Өмірдегі еменнің иір бұтағындай қисық, қыңыр мінезіне орай әдеби орта қабылдай қоймаған ақынның бірі – Өтежан Нұрғалиев. Сыншы Өтежан Нұрғалиев жайында да «Еменнің иір бұтағы», «Айда өмір сүріп жатқан ақын» атап екі мәрте мақала жазып, «заманымыздың ұлы ақыны» деп түйген. Құлбек Ергөбек «Жақсылық жасауға асық еді» атап Қабдікәрім Ыдырысовты, «Сырлы саз, жырлы наз» атап Сағи Жиенбаевты, «Мейір гүлдеген жүрек...» атап Әнуарбек Дүйсенбиевті, «Махаббат – пірім, сенгенім...» деп Жүсіп Қыдыровты, «Ақын еді ол көкірегіне гүл өскен...» деп Сабырхан Асановты, «Рух туын жықпай өткен қаламгер...» атап Бекен Әбдіразақовты өз тарапынан ашқан, ақындық мәнерін, бір-бірінен ерекшеліктерін анық танып, халыққа қайыра танытқандай етіп мақала жазады. Поэзия сыншысы, зерттеушісі ретінде Қ.Ергөбектің тағы бір ерекшелігі – ақынның шығармашылық лабораториясына ене жазады. Ақын табиғатын өлеңнен, өлең ерекшелігін ақынның өзінен (мінезінен)

іздеп табады. Ақынның өзімен жарыса жазып, көркем тілмен жараса талдағанда өлеңдегі айтылған ой да, айтылмақ ой да қос-қабат қамтылып жатады.

Сын жанрына тән мәнер – жинақтау және талдау болса, Қ. Ергөбек осының екеуін егіз, қатар ұстап, жарасымды сабақтастырып келеді. Өлеңнің тұтас табиғатына, оның бүтін-бітім болып жаратылуын жақсы көретін сыншы өлең жанындағы жалқынды сәулені, жалынды ойды анық танып жанымен беріле жақтаса, өлең тәніндегі орайымен табылған жалқы өрнекті жол, қазық болып тұрған жалғыз детальға да назар аударуды сірә да ұмытпайды. Басқаша айтсақ, поэзияны талдағанда жалпыдан жалқыға, жалқыдан жалпыға бара біледі. XIX ғасыр басында Потенбня негізін салған бір өлеңге шолу жасайтын дәстүр бойынша «бөлшектік талдауды» қазақ әдебиетінде орнықтыру мақсатынан болар, «Бір өлең талдау» мәнеріне жиі барады. Қазақ әдебиетінде профессор Бейсембай Кенжебаев, Тәкен Өлімқұлов, Мұзафар Өлімбаев бастап берген «Бір өлең талдау» дәстүрінде Құлбек Ергөбек те бақ сынап, байқап көріп жүр. «Жапырақтар» кімнің өлеңі?» (С.Торайғырұлы), «Түрік халықтары гимні» (М.Жұмабайұлы), «Майға сәлем!» (С.Мұқанұлы), «Сәбитке...» қалай туған?» (Қ.Аманжолов), «Құлаған – «Қазақ...», құлатқан – қазақ...» (Ө.Тәжібайұлы), «Тал бесіктен – Жер бесікке дейін» (М.Мақатаев), «Балдырғанда» туған өлең» (М.Мақатаев), «Жүрек әні» (Б.Әбдіразақов) аталатын бір өлең талдау мақалалары сөзімізге дәлел. Ол мақалаларда С.Торайғырұлының, С.Мұқановтың, Қ.Аманжоловтың, Ө.Тәжібаевтың, М.Мақатаевтың, Б.Әбдіразақовтың бір-бір өлеңі назарға алынып арнайы талданады. «Бір өлең талдауда» бос сөзге орын жоқ. Жалпы шолуға баруды да көтермейді бұл форма. «Бір өлең талдау» – нақты, затты талдау. Онда сыншы талдауға өзіндік жаратылу тарихы бар тағдырлы өлеңді нысанаға алады. Сөйтеді де жеке өлеңді сыртқы фактурасынан бастап ішкі жан-дүниесіне үңіліп байқайды, тереңіне бойлайды. Онда соғып тұрған жүрек лүпілі, лүпілді жеткізетін поэтикалық құрал, поэтикалық құралды таңдап ала білетін ақындық талант, таланттың ізденіс кепілі болып табылатын – шеберлік... осының бәрі-баршасы Құлбек Ергөбектің сыншылық талдауында қамтылады. Ол «Бір өлеңді» талдау арқылы бүтін ақындық тағдырды өріп шыға алады. «Бір өлеңді» талдау арқылы бүтін ақындық тағдырға үкім айта алады. Ең бастысы сыншының «Бір өлең талдауы» формасы әралуан. Бірінде «Жапырақтар» кімнің өлеңі?» деп Сұлтанмахмұт Торайғырұлы өмірінен трилогия жазған Дихан Әбілевке сұрау салып

хат жазады, Мағжандай маңғаз ақынның «Түркістан» аталатын өлеңін тарихпен сабақтастырып талдайды, өлеңі отқа тиген дауылдай Қасым ақынның «Сәбитке» аталатын өлеңінің соғыс жылдарында майдан даласынан хат-өлең күйінде С.Мұқановқа жазылған қолжазбасын тауып алады. Ол көлемді қолжазбаны ала отырып ақынның 20 жол өлеңі мен қаралай жазған хатынан «Сәбитке» аталатын 8 жол өлеңді қалай тұлғалап шығарғанын ашады. С.Мұқановтың «Майға сәлем!» аталатын өлеңін жазуына оның курстас досы Алексей Сурковтың ықпал еткені анықталады. Ө.Тәжібаевтың кезіндегі КПСС Орталық Комитетінің қаулысына ілінген, сталинизмді ашық сынайтын «Біз де қазақпыз» поэтикалық драмасын талдау, қаралау протоколдарын ала отырып ашады. М.Мақатаевтың «Бесік басында» аталатын өлеңін «Алматы ақшамы» (№172-173; 27 және 28 шілде 1990 ж.) газетінің екі санында талдап, оған ақын Мұзафар Өлімбаевты қолма-қол үн қатып, мақала жазады. Мақала «Алматы ақшамы» газетінің келесі санында («Алматы ақшамы», №174(624) жарық көреді. Онда сыншы мақаласын қазақ әдеби сынындағы жаңалық ретінде бағалай отырып, ақын өлеңін одан әрі өзінше талдау бар. Б.Әбдіразақовтың «Жүрек әні» аталатын бір өлеңін талдау арқылы өлеңдегі биографизмді табады, арнау өлеңнің поэтикалық болмысын ашады. Сыншының бұл саладағы мақалалары қазақ әдебиетіндегі жаңалық дерлік. Тың жаңалық болмаса, қатардағы қарапайым көрініске таңдана қоймайтын Герольд Бельгердің «Анализ одного стихотворения» – на мой взгляд, принципиально новое явление в казахской критике. Книга Кулбека Ергобека, посвященное казахской поэзии, дает не только углубленное представление о национальной поэзии, но и определяет горизонт ее перспектив.» – («Книголюб», №4/2005.) деп бағалауы да біздің ойымызды тиянақтай түседі.

Ал, кітаптың «**Жанр жаңалығы**» аталатын екінші бөлімі – бүгінгі қазақ поэзиясы проблемалық мәселелеріне арналған. «Абай мен Есенин жағасына жармаспай-ақ...», «Қазақ поэзиясының дәулеткері», «Күлкі сыры мен сымбаты», «Көзайым», «Қолжазбадан кітапқа немесе жабық рецензияның ашық сипаты», «Бір өлең», «Фотоөнер тұтқыны» және қос Қадыр», «Мейірімсіз қара жер сөзіме менің қарашы...», «Өсер жасқа өріс кең» атты мақалалардың арқауында жатқан мәселелер негізінен өткен жылдар поэзиясының тақырыптық, жанрлық, стильдік ізденістерін қамтып айтуға арналады. Құлбек Ергөбек Сүйінбай, Жамбыл, Омар Шепеұлы, Айтбай Белгібайұлы сияқты халық ақындары шығармашылығын да ешкімге ұқсамай, ешкімге ұқсатпай

өзінше талдай жазды. Бұл орайда оған ғалымдық зерделілік, сыншылық ілкімділік, архив ақтарғыштық, тың мәлімет тапқыштық мінезі көмекке келеді. Бір қарағанда халық ақындары жайында архивтік деректер сақталмаған сияқты. Ал Құлбек Ергөбек архивтік дерек іздейді, табады, тапқан дерегін халық ақындары шығармашылық табиғатын ашуға сәтімен пайдаланады. «Сүйінбай – жырдың пырағы», «Жылға созылған жоқтау...», «Мейірімсіз қара жер, сөзіме менің қарашы!..», «Халық жырының ақберен ақсақалы» сияқты мақалалары тың деректі ақындық табиғатқа ұластыра сөйлеуімен бағалы деп білеміз. Әрине, бұл мақалаларда Қ.Ергөбек әдебиет сыншысынан гөрі әдебиет зерттеуші ғалымға көбірек айналады. Орыстың эстет ақыны И.Анненский: «Эстетическая критика стремится стать искусством, для которого поэзия была бы лишь материалом.» – деген еді. Сол секілді Құлбек Ергөбек талдауында өлең шіркіннің бар жан қалтарысы ашылып жайнап шыға келеді. Тіпті талдау мәнері жан-жақты болған сәтте поэзия талдау материалы ғана болып қалады да сыншының мақаласы өнер дүниесіне айналып дербес өмір сүре бастайды. Бұл – сыншының асқан шеберлігін көрсетеді.

Қорыта келгенде айтарымыз, қазақ әдебиетінің бұлақ көзінен сусындап, әділдіктің ақ жолында жүрген сыншы қазіргі әдеби үдеріске өте сергек, оның қаламына арқау болмаған бірде-бір маңызды, күрделі шығарма жоқ екен. Поэзия жанрында жазған тұтас дәуірді айқындар, дәстүр түзер ірі тұлғалар, әдеби тенденция анықтар аса айшықты айтулы шығармалардың барлығы-баршасы дерлік сыншы ой-елегінен өтіп жатады. Құлбек Ергөбек өз шығармашылығына қандай тақырыптарды арқау етсе де, тереңнен қазып, көтеріп отырған мәселенің тамырына терең үңілетін, оны барлық қырынан қамтып, тебіреніп айтып, зейінмен зерделеп, зиялылықпен зерлеп, оқырман ықыласын оятатын әдебиет тамыршысы. Оятып қана қоймайды, оқырманының талғам таразысын тазартады. «Өлеңсөз» сын кітабында әдебиетші қазақ поэзиясының бары мен жоғын, асылы мен жасығын адал саралай отырып ақындармен бауырласып кетеді. «Өлеңсөз» Қ.Ергөбектің өлең сынының өрен жүйрігі екеніне кепілдік береді. Талантты сыншының бүгінгі қазақ сынының көш басында танымпаз тұлға ретінде парасаты мен абыройына қылау түсірмей еңбектеніп келе жатқаны мақтаныш.

Ол – өлеңсөз өнерінің өрен жүйрігі!

А.З.ВАЛИДИ ТОҒАН

МЕНИҢ ОТБАСЫМНЫҢ МӘДЕНИ БАЙЛАНЫСТАРЫ

Егер сіз менің туған-туыстарымның мәдени келбетін көз алдыңызға елестеткіңіз келсе, біздің рудан аты отанымыздың шегінен тысқарыда белгілі болған бірде-бір адамның шықпағанын көресіз. Алайда, Суклыкай руы өкілдерінің халықтың ішкі өмірінде рөлі болғандығы белгілі. Менің ұлы атам Валиттің үйінде ХІХ ғасырдың бірінші жартысында көптеген мереке-жиындар мен мәжілістер өткізіліп тұратын, кантондық* бастықтар, орыс генералдары, губернаторлар, танымал молдалар, шейхтар мен ишандар қонақта болатын-ды. Үйде қымыз пісетін күбілер мен көнерген кілемдер сақталынған, және бұл заттарды әлдеқандай бір бей алтыншы ұрпаққа жататын біздің арғы атамызға сыйға тартқан екен.

Біздің әкелеріміз бен арғы аталарымыздың әскери естеліктері

Жора-жолдастарымыздың көпшілігі ата-бабаларымызбен бірге башқұрт әскерилерінде қызмет еткен адамдар еді. Олардың арасынан бізге ең жақындары – бізден алты шақырым жердегі Макар ауылында тұрған Қармыштың ұрпақтары мен Алагуян ауылының тұрғыны Қасқынбай ұрпақтары. Қасқынбайдың ұлы, Шамсетдин және менің әкем мен Уәли-молданың кіші інісі унтер офицер қызметін атқарған еді. Қармыш ұрпақтарынан болмыс жасы едәуір ұлғайған Гумер-қажы кантондық бастық болған. Уәли-молда және менің әкеме жақын болған бұл отбасыдан бірнеше оқытушылар мен офицерлер шыққан. Олар біздің ұлттық қозғалысымыз бен мемлекеттілігіміз үшін күрестің ең алдыңғы саптарында жүретін-ді. Бұдан да ертерек бұл отбасыдан майор шеніне ие болған офицер – Юсуф Қарамышев те шыққан еді. Халқымыз Юсуф майор қақында өлеңдер шығарған. Олар, көбінесе «Қурайда» орындалып жүрді. Бұл мелодиялардың ноталары достарым, марқұм д-р Таған және проф. Янски тарапынан жазылып алынып,

* Кантон – кейбір мемлекеттердегі әкімшілік-аумақтық бірлік.

оларды Вена Ғылымдар Академиясы басылымы жариялаған. Патша армиясында әскери қызметте болғандықтан, біздің руымыздан орысша білетін жандар көп шыққан. Әскерге шақырылғанға дейін Уәли-молда медреседе оқыған, Сырдария аумағында, әкем – Дағыстанда қызмет атқарған, мұның өзі олардың араб және парсы тілдерін жақсы меңгеруіне мүмкіндік туғызды. Уәли-молда араб және парсы тілдерінде еңбектер жазған, бірақ ол кезде мен кішкентай болғандықтан, одан түрік тіліндегі Едігей, Исаоғлы Ахмет сияқты дастандарды ғана оқуды үйренген едім. Шәмилдің Гунибдегі бұрынғы ставкасында* қызмет еткен кезінде әкем 1905 жылғы революцияға дейін-ақ бұл шейхтың Дибр әл-Инди атты әрі ғалым, әрі хатшысымен танысып, араб тілінде хат жазысып тұрған. Оның бұл тілді жақсы меңгеруіне басқа да жағдайлар себепші болған. Әкемнің Дағыстанда қызметі біткеннен соң онда тағы да бір жыл қалып, араб тілін меңгеруін жалғастырған. Гумер-ағай деп аталатын бір дағыстандық әр жылы ұлы атамыз Валитке келіп, оның ұлдарына, оның ішінде Уәли-молдаға да араб және парсы тілдерін үйретіп жүрді.

1860 жылға дейінгі кезде башқұрт әскерлерінде немес орыс әскери бөлімшелерінде қызмет еткен және әскери мектептерде оқыған башқұрт жастарының арасында орыс мәдениетіне деген қызығушылық байқалмаған. Юсуф майор және басқа офицерлер қызметтен босаған кездерінде әскери формасында өздерінің ауылдарына қайтып келіп жүрген, бірақ олардың орысша әндетіп, орыс музыкасын әуелете орындап жүрген кездері немесе европалық билерге деген әуестігі болмаған-ды. Қарамышевтердің үйінде ешқандай еуропалық немесе орыс үлгісіндегі жиһаздар болмаған, үй бұйымдары мен бау-бақшаларының орналасу үлгілері Түркістанның сырдариялық тұрғындарының тұрмысы мен дәстүрлерінен аумайтын-ды.

Совет кезінде кейбір тарихшылар сол кезде орыс мәдениетінің башқұрттарға деген әсері күшті болғандығы жөнінде еңбектер жариялаған еді, алайда бұл шындыққа мүлдем қабыспайтын және мұның бәрі орыстардың бүгінгі насихатының әсерінен басқа ештеңе де емес. Ол кездегі орыстардың техника саласындағы артықшылығын сөзсіз мойындауға тура келеді, бірақ рухани өмірде басқа халықтар секілді башқұрттар да ішкі дербестігін толық сақтай алған, ал ахлақтық жағынан шүбәсіз, олардан артықшылығы мығым еді және

* Ставка – орда.

бұл талас тудырмайтын факт. Біздің арамызға дүкеншілер немесе ұсталар ретінде келіп қоныстанған орыстар тез арада біздің тілімізді үйреніп алды, ал олардың балалары кейініректе исламның ықпалында қалып кете берді, басқалары Ресей заңдарының тиым салуына қарамастан, тіпті ислам дініне де өтіп жатты. Башқұрттардың тұрмысының ерекшеліктерін сипаттап жазған орыс авторлары да бар еді. XIX ғасырдың орта шенінде Орынбор губерниясының генерал-губернаторы, тегі поляк генерал Циолковский Макарово деревнясында майор Юсуф Қарамышевтің үйінде қонақта болып, башқұрттың тұрмыстық өзгешелігін сезіне таң-тамаша қалған. Және башқұрт әуендерін зейін қоя, әсерлене тыңдап, халқымыздың әдет-ғұрыптарының өзіне ғана тән ерекшеліктерін сақтап өмір сүруге кеңес берген еді. Және Түркияда да еуропа өркениетінің ғажайыптарын көре-біле жүріп өз халқының рухани қазынасынан бас тартуға және одан теріс айналуға дейін барған интелегенттерді әр уақытта кездестіріп жүрміз. Кейбір түрік ғалымдары жеңімпаз Махмұд Сұлтанدى европалық, әсіресе итальян Ренессансын құмарта бағалаған қайраткер ретінде көрсеткісі келеді, алайда бұл тарихи шындыққа жанаспайды. Махмұд II² еуропа мәдениетіне басқа мәдениеттің өкілі ретінде қараған, ислам мәдениетіне шын жүрегімен берілген және өз мәдениетінің ұлылығын мақтаныш сезіммен тілге алып жүрген жан еді. Ал, орыс мәдениетімен жіті араласуға мәжбүр болған XVIII-XIX ғасырлардағы башқұрт зиялылары мен руханиларының да ұстанымдары сондай болған, олар өздерінің мәдениетін жақсы білген, мұның түп-тамыры Орта Азияның ұлы өркениетіне барып тоқайласқандықтан, олар бұл мәдениет құндылықтарын бұздаһаттылықпен бағалайтын-ды.

Бұхара мен Хиуада тәрбие көрген молдалар

Біздің отбасымыз көбінесе мұсылман діни қызметкерлерімен тығыз қарым-қатынаста болған. Олардың арасынан ең алдымен Стерлитамак тұрғындары Шарафутдин мен Камал, Сайран деревнясының тумасы және оның ұлы Бекболат молда, Юмағуж ауылының тұрғыны Сұлтангарей, Күншактық Галлям, Стерлибашеволық Нығметулла мен Зейнолла, ал шығыс Оралдан Муллакай деревнясындан Ғабдулла ұлы Саит, Құлбақтылық Ханнан және Троицкалық Зейнолла ишан атты танымал шейхтер және басқа ноғайлардың ұрпақтары есте сақталынып қалған. Олардың барлығы

араб және парсы тілдерін меңгерген, терең діни білімдері бар жандар еді. Олар XIV ғасырдың соңы, XV ғасыр басындағы Нақышбанди Мухаммедтің³ ислам философиясынан нәр алған – суфизм (сопылық) орденнің жақтаушылары болып, медреселер ұстаған және кітап оқу олардың күнделікті әдетіне айналған еді. Уәли молда да, менің әкем де надан, ой-өрісі шектелген фанатик* молдалармен араласудан бойын аулақ ұстаған. Бұл молдалардың арасынан троицкалық Зейнолла ишан мен Муллакайлық Ғабдолла ғалымдығымен танылған-тын. Бұхарада білім алған Ғабдолла молда ислам ғылымында аса абыройлы еді, араб және парсы тілдерінде өлеңдер жазған, ұстаз ретінде құрметке бөленген, Нақышбанди суфизімінің «Муджадид-и Халиди» деп аталатын үнді мазхабының жолын ұстанатын-ды. Олардың медреселері Бұқара және нақ Хиуа медреселері дәстүрлерінің жолын қуған. Алайда олардың ешқайсысы да Қазан төңірегіндегі Тунтарлық фанатик молдаларға немесе Башкортостандағы көптеген надан ишандарға ұқсамайтын-ды. Олар өз заманының саяси өмірі туралы түсінігі мол, өзіндік ой-пікірлерге ие жандар болатын.

Ғарыф Сайрани және Хызыр-молда

Бұлардың ішінен біздің отбасымызға Стерлитамак ноғайларының ұрпақтары көп әсерін тигізген. Олар өздерін Қырымнан келген Ноғай Ойбақты мырзаның ұрпақтары ретінде білетін, Қазандық Курсави мен Маржани, батыс Сібірлік Шарбақты Хаким сынды ғалымдармен, Бұхара уламаларымен жіті байланыста болған, өзіндік саяси түсініктері бар жандар еді. Немере ағам Уәли-молда және әкем олардың медресесінде оқыған. Олардың кейбіреулері дүнияуи білімдерді меңгеріп, математика және тарихи ғылымдарға ден қойған-тын.

Ноғай медресесін бітірген ең танымал тұлғалардың бірі жоғарыда есімі тілге алынған Бекболат-молданың інісі Ғарып Сайрани еді. Ол Құрыш деревнясында тұрған Катай руынан шыққан Низамиддинмен бірге оқыған. Олар қазандық ғалым Маржанидің «Әл-тариқат әл-мутхла» атты шығармасына назар аударып (онда исламды жаңғырту бойынша өз заманына лайықты алдыңғы қатарлы реформаторлық идеялар алға тартылған-ды), математика және философияға қызығушылық танытты, бұл саладағы білімдерін үздіксіз

* Фанатик – дінді нық тұтқан адам; бір идеяға бар ынтасымен берілген адам.

жетілдіріп отырды. Және өткен ғасырдың бірінші жартысында Бұхараға барған. Онда бұл ғылымдармен айналысу ісі құлдырап кеткендіктен, көңілі құлазыған Сайрани өз отанындағы Уәли-молдағы хат жазған. Ол хат «Акаид Насафи» кітабының соңына тігілген екен. Әкем бұл хатты ұлы татар ғалымы Ризаитдин Фахретдиновқа және тарихшы Мурат Рәмзиге жөнелтеді. Олар бұл хатты жариялайды. Ғарып ол кездегі Бұхараның діни қызметкерлерін былайша сипаттаған: «Олардың бастарындағы чалма* тау сияқты көтеріліп тұрады, ал даңққұмарлығында шек-шекара да тоқтам да жоқ, соған қарамастан надан және екіжүзді болып келеді».

Оның басқа бір хаты Шихабетдин Маржанидің шығармасында жарық көрген. Ғарып Сайрани өзінің досы Низамитдинмен бірге ғылымды қуып Бұхарадан Гератқа** кеткен, одан әрі қарай Қабулға, одан соң, Бағдадқа барған. Дегенмен ол жерлерде де олардың жаны жай таппай, 1856 жылы қайыршылықта көздері жұмылды. Кейбіреулердің айтуынша, оларды өздеріне қол жұмсағандай кейіпте тауып алған-мыс. Ақырында, шындықты іздеп, қоғамдық өмірді жаңалау мақсатымен қауіп-қатерге толы әрекет пен сапарға шыққан екі адамның тағдыры өз заманының ұлы трагедиясы екендігі мәлім болды. Олар ислам мәдениетінің, тіпті Бұхара, Герат, Рей және Бағдат сияқты орталықтарында да қоғамдық ой-пікірдің терең дағдарыста болғандығын көріп-білгендіктен, ешбір оңалмайтын қамығу мен түңілуге берілді.

Біздің Юрматтық руымыздың ішінде ислам мәдениетінің жағымды жақтарына Ғарып Сайрани ғана ден қойған жоқ. Мысалға бізден төрт шақырым жердегі Бужа деревнясында тұрған Хызыр-имам геометрияның бастауларын жақсы білген. Әкемнің қалауымен мен ол кісіден геометрия пәні бойынша дәріс алдым. Ол Тамерланның немересі ортағасырлық математик Ұлықбектің әдістемесін пайдалана отырып, салынып жатқан мешіттердің қыбласын дәл анықтай алды. Бірақ, имам ортағасырлық математика ұғымдарының шекарасынан аса алмай қалды. Өйткені бұл ғылымның Ресей мен Еуропадағы жаңа жетістіктерінен хабарсыз қалған еді. Ол қарапайым құралдардың жәрдемімен жақын арадағы ең үлкен таулардың – Үлкүм мен Алатаудың биіктігін есептеп шығарды. Хызыр-молда соңғы жылдарын

* Чалма – сәлде.

** Герат – қазіргі Ауғанстандағы Хират қаласы.

Бажық ауылында имамдық қызметте өткізді, менің орыс тілін жетік меңгеруге деген ынта-ықыласымды дәріптеп жүрді және менің инженер болуымды қалаған еді. Ол қайтыс болған соң, одан үйренген әдіспен салынып жатқан бірталай мешіттердің қыбласын анықтадым. Менің балалық кезімде оңтүстік Орал башқұрттарына, әсіресе ұлттық мәдениет пен тұрмыс ерекшеліктеріне Хиуаның тигізген әсері көзіме шалынатын-ды. Мысалы, тойларда «Хиуа шапанын» жабу (кигізу) әдетінің күшінде болғандығы белгілі. 1920 жылы қыстың күні Хорезмде болғанымда мұнда қыста да сары реңдегі теріден бірақ шүберек материалмен қапталмаған біздердегі сияқты сол бір фасонмен тігілген тонды киіп жүретіндігін; мүрт пен сақал қою үлгісі де біздікілерден ешбір айырмашылығы жоқтығын байқадым. Қысқасын айтқанда, әкеме жақын жүрген адамдар Бұхара мен Хорезм мәдениетінің қатты ықпалында болған, бірақ өріс алған көшпелі тұрмыс салтына байланысты бұл әсерлер ХІХ ғасырға келіп біртіндеп бәсеңдей бастады және одан соң жойылды. Бұл адамдардың мәдени орталығы біздің ауылдың оңтүстігіне қарай жеті шақырымдай жердегі Сайран деревнясында, сондай-ақ бізден сондай қашықтықтағы жердегі (солтүстік-шығыстағы) Макарово ауылында орналасқан. Яғни, Ғарып Сайранидің және Юсуф майордың деревняларында. Жаулап алушылық саясатын көздеген орыстар Қытай мен Тибет арасындағы кең-байтақ кеңістікте орналасқан елді мекендерді тәптіштей зерттеп, қарастырған, алайда Оралдағы ауылдар олардың назарынан тысқары қалған. Орынборда ұйымдастырылған географиялық қоғам оңтүстік Башкортостанның мәдени орталықтарының бірі болған Зианчурино ауылының жағдайын қарастыра зерттеп, бірнеше мақала жариялаған, бірақ мұндай зерттеулер біздің жаққа дейін жетпеген. Башкортостан мен Татарстанда – Сайран, Сельджи, Япажы, Сарт Хасан атаулы ауылдардың болуы, мұнда осынау атаулармен аталған тұлғалардың өмір сүргендігін (мұны қабір үстіндегі ескерткіштегі жазулар да білдіреді) және олардың батыс Түркістанда орналасқан «Сайран», «Сельджи», «Яванч» сияқты мәдени орталықтарда өскендігін, кейініректе біздің отанымызға келіп жайғасқанын көрсетеді.

Қазан мектебінің ықпалы

Башқұрттар мен тептярлар тұрған Утяк деревнясының имамы Сатық-оғлы Кафидің қызына үйленгеннен соң менің әкемнің Бұхара мен Хиуа мәдениетіне бауыр басқан молдалар мен байланыстары

біршама әлсіреп, ол Қазанға бет бұрған діни қызметкерлермен қатынастарын жолға қойған. Баяғыдан бері Утяк деревнясынан назар аударуға лайықты ғылыми қайраткерлер шыққан. Олардың бірі Кускар ұлы Әмірхан (1826 жылы қайтыс болған) Дағыстанда, Стамбұлда, Мысырда және Хиджазда оқыған, ғалым болып жетілген, оның өзі де және оның ұлы ғалым теолог Ахметхан да ислам теологиясының дамуына өздерінің үлесін қосқан. Қажылық сапардан қайтқаннан соң, олар Қазан төңірегіндегі жерлерде имамдар болып қызмет атқарған. Анамыз жағынан туыс болып келетін Утягүлдің (1859 жылы қайтыс болған) ұлы Әбзелил-хазіреттің Утякта медресесі болған және ол Хиуада, жаңа Үргеніш қаласында оқыған. Менің нағашы атам, Сатлықтың ұлы Кафи (1900 жылы дүние салған) Хиуа мен Бұхарада оқыған. Екеуі де парсы тілін өте жақсы білген. Біздің деревнямызға шешемнің келуіне байланысты парсылық мәдениет және парсы тілін меңгеру ісінің өрісі кеңейді. Егер әкем маған араб тілін үйретсе, анам парсы тіліне машықтандырды. Қазаннан аса қашық емес жерде орналасқан Әмірхан мен оның ұлы Ахметхан Утяктегі туған-туысқандарын Қазандағы оқуға тартты. Сондықтан нақ Утяктің өзінде Хиуа мен Бұқараға оқуға жіберуге қарсы адамдар көптеп табылды, олар «Қазанның жақтастары» деп те аталды. Олардың арасынан шыққан, шешем жағынан немере ағам болып келетін Сатықоғлу Хабибназардың маған тигізген әсері мығым болды. Ол он бір жасқа толғанымда мені өз медресесіне қабылдады.

Қазандық атақты ғалым Маржаниді біздер Шигаб-Хазірет деп танытын едік. Оның исламның негіздері туралы батыл да еркін ойларына Бұхара бағытын ұстанған молдалар тілектестігін білдіріп, тәнті болды. Бірақ Шигаб-Хазірет өзінің тарихи еңбектерінде қазақтар мен башқұрттарға қарата кемсітетін сөздерді айтқандықтан, біздер оның пікірін құп алмадық. Маржани араб саяхатшысы Ибн Фадланның шаманизм, фетишизм туралы бір сөзін дұрыс түсіндіре алмаған, башқұрттарда фаллос* культінің болғандығын жазған. Бұл ретте араб тілін өте жақсы білген, Муллакай деревнясының тұрғыны Абдулла-

* Фаллос (фалл, фаллус) – еркектің жыныстық мүшесі немес кейбір халықтарда ол табиғаттың бастауларын туындататын символ ретіндегі бейнеленуі // Толковый словарь Ефремовой www.efremova.info/words/fallos.html. Алайда айта кету керек фаллос стихиясына бұрынғы қазақтарда ұрпақ жалғастығын, шаңырақ беріктігін, әулеттің құт-берекесін қамтамасыз ететін қасиет дарытылып, қастерленетін. Тіпті, сүндетке отырғызылған баланың фаллостан алынған терісінің жұрынын төбедегі мәткеге қыстырып қоятын әдетті мен 50-жылдары өз көзіммен көрген едім (тәржіман - автор).

Хазірет қатты ашуланып, менің әкемнің көзінше Маржанидің «Мустефад әл-ахбар» кітабын өртеп жібереді.

Менің рухани дамуыма, жоғарыда есімдері тілге алынған үш зиялыдан басқа тағы бірнеше адам қомақты әсерін тигізді. Солардың бірі – Дивана Муллагүл.

Дивана Муллагүл

Шешем парсы тілін жай ғана тіл ретінде емес, XII ғасырда өмір сүрген сопылық ақын Аттардың⁴, сондай-ақ мистикалық мазмұндағы өз өлеңдерін түрік және парсы тілдерінде туындатқан XVIII ғасырдың ақыны, бұқаралық сопы Аллаярдың поэтикалық тілі ретінде меңгерген-тін. Анам біздің үйге жиі-жиі келіп жүретін дәруіштің «ықпалында» есейді. Дәруішті диван Муллагүл деп атайтын (менің балалық шағымда оның жасы елулер шамасында еді). Ол қыпшақ руынан болатын және біздерде көп таныла қоймаған Түркістандық (Сырдария маңындағы Ясы қаласы) Ахмет Ясауи⁵ (1105-1166) сопыларының мазхабын ұстанған-тын. Діни мазмұндағы мистикалық өлеңдерді оқыған кезінде ол экстазға^{*} беріліп, басын жан-жағына бұра секіретін. Әкем Нақышбанди сектасынан^{**} еді. Онда жалбарыну іштей, дыбысталмай айтылатын болған. Бірақ та жалбарынулары дауыстап айтылатын басқа секталардың ғибадатын естігенде ол барынша ләззаттана тыңдап, намаз оқылып біткеннен соң, сопылық мінәжатын арапша оқи бастайтын және өзі де Муллагүлді басын алға, артқа қарай изеумен секіре түсуге үндейтін (парсы тілінде мұны «эрре», яғни «ара», ал түрікшеде – «қарғу» деп атайды). Намаз оқылғаннан соң үйде Муллагүл тарапынан дауыстап айтылған бұл жалбарынуларды апам сүйсіне тыңдайтын. Дәруіш тарапынан түрік және парсы тілдерінде мәнерлеп оқылған өлеңдерді ол тіпті жаттап алатын, кейбіреулерін жазып алатын, маған олардың мағынасын түсіндіріп, оларды жаттап алуымды талап ететін-ді. Мұның бәрі діни, моральдық-этикалық мазмұндағы өлеңдер болатын. Бұл өлеңдерде XII ғасырда өмір сүрген ұлы түркілік сопы ақыны Ахмет Ясауиден бастау алатын суфизм рухы өте күшті, жаныңды тебірентетін түрде бейнеленген еді. Мысалы: «Ақиқат жолы қандай деп өзінің жолын тапқан әулиелерден сұрасам қалай болар еді? Басымды иіп, аяғыңа жығылсам. Биік таулардың шыңына шығып тақуа болсам деймін. Шұбатылған ала бұлттарды

* Быть в экстазе – есерлене желігу.

** Секта – бұл негізгі діннен бөлінген топ.

шақырып, тасқынды жаңбыр жаудыртып алсам деймін. Қуарып қалған ағаштарға жан бітіріп, неге гүлденген бау-бақшаға айналдырмасқа? Ақсұңқар болып аспан астына дейін неге ұшып бармасқа? Ондағы түнерген бұлттарды қанаттарымен қақ айырып, сан-санақсыз түз аңқұстарын аулауға шыға алсам ба деймін? Алланың атын тоқсан мың рет қайталай құстармен бірге ұшсам деймін, бұлбұлдармен бірге шет-шетке дейін неге ұшып бармаймын?»

Бір көріністі еш уақытта ұмытпаймын. Мерекелік бір күні Муллагүл біздің үйде қонақта болатын. Әкем де, Муллагүл де пайғамбар өмірінен алынған бір оқиғаның мән-мағынасын мешіт алдында жиналған жұртқа түсіндіріп жатты: әлдеқандай мереке күні бір жетім бала сәндетіп жасақталған түйелерге мініп келе жатқан байбатшалардың балаларын көріп, «менің де түйеге мінгім келеді» деп жылап жіберген екен. Мұны байқап қалған пайғамбар оны жұбату үшін арқасына мінгізіп алып жиналған жұртқа қарай жүгіре жөнеледі. Әбу Бәкір оның бұл әрекеті мен қылығы пайғамбарға лайық емес дегенде, пайғамбар: «Олай болса баланы арқалаған түйенің төлемін өтеп, оны бос қоя бер» деп жауап қатыпты. Әбу Бәкір балаға алты жаңғақ беріп түйе рөлін ойнаған пайғамбарды босатып алыпты. Әкем жиналған жұртқа қарата түрік тіліндегі мына бір өлең шумағын (олар XIII ғасырда өмір сүрген Шамс Тәбризиге⁶ тиесілі екен-міс) тақпақтай жөнеліпті: Егер күнәсіз бала, салт аттыдай мініп алған «түйенің» кім екендігін білсе, өзінің пайғамбарын он сегіз мың ғаламға да сатпаған болар еді. Бұл өлеңдерді әкем терең тебіреніспен он рет қайталады. Негізінде, бұл кішігірім театр қойылымы еді. «Жас бала болғандықтан, ол кімді түйе етіп мінгенін білмеді, бірақ та білгенде ол өзінің пайғамбарын күллі өткінші әлемге де айырбастамаған болар еді».

Осынау көңілге жұбаныш болатын азғантай ғана көрініс сондай әдеттен тыс, терең мағыналы сипат алып, менің «өткінші» жанымды жаралағандай сезімге бөлентіп, ақырында көзіме еріксіз жас алдырды. Бұл ретте әкем – Әбу Бәкір, ал Муллагүл – пайғамбар рөлін ойнады. Ол діни мазмұндағы кейбір өлеңдерді әндетіп айтатын-ды, ал әуенін курай^{*} деп аталатын флейтеде^{**} ойнаған. Исламның дәстүрлерін ересектердің де, балалардың да алдында жанына жайғастыра, жандандыра өзгеше орнықты ете білді. Оның айтуынша, атақты Шамс Тәбризи өлеңдерді түрікшеде ғана емес, парсы тілінде де жазған. Бұл,

* Курай – бұл қазақшадағы курай (сыбызғы сияқты). Бұл жөнінде өлең де бар.

** Флейта – сырнай.

пын мәніндегі жоғары деңгейдегі қызу қанды дәруіш еді. Ол мұсылмандарды өзінің өлеңдерімен және діни экстазға түсуімен таңтамаша қалдыра, шабыттандыра білді. Муллагүл бізге орыс-жапон соғысы кезінде келген еді. 1918 жылы біздің ұлттық әскерлердің бөлімшелерімен ауылыма барғанымда, үйде Муллагүлдің дәптерін көрдім. Менің әке-шешем муллагүл қайтыс болғаннан соң бұл дәптерге бұрындары Муллагүлден түрік және парсы тілдерінде естіген өлеңдерді енгізіп жазып қойған екен. Әкем тірі кезінде Муллагүлмен бірге бірнеше рет қайталап айтқан болуы керек. Олар аса жоғары деңгейдегі шығармашылық туынды болып, көңіліңнен шығатын, нағыз сұңғылалығымен, өзіден өзі есте мөрленгендей сақталып қалынады. Дәруіш жаман әдеттерге де бойын алдырып жүрген...

Бірде үйімізге Муллагүл кіріп келгенде, анам ешкі сойдыртып, ет астырады. Муллагүл бір түйір етті қолына алып «бұл иттің сыбағасы» ғой деп, оны итке тастай салады. Анам оған ашуланып, басына ожаумен бір ұрады. Сонда муллагүл дереу парсы тілінде жауап қатып, бізден 150 шақырым жердегі ауылында тұратын жұбайына айқайлап жүгінеді: «Рахия, мұғалпима мені ұрып жатыр!» Анам бейшара оның сан рет қайталап айтқан өлеңдерін ұмытпады және кейініректе оларды дәптерге түсіріп жүрді. Олардың мағынасы мынаған саяды: «Астың тәбетінді ашатын хош иісі мені асхана жаққа жетеледі және басыма ожаумен салып жіберткізді». Әрине, бұл өлеңдер сол сәтте бірден туындаған суырып салма өлеңдер емес еді. Оның жадында сақталып қалған мыңдаған жолдарды жағдайға байланысты есіне түсірген болуы керек. Ол мені өте жақсы көретін және кішкентай кезімде-ақ түрік және парсы тілдеріндегі ақылға қонымды өлеңдердің менің жадымда сақталып қалуына күш салатынды. Мысалы, «Егер сен ақкөңіл жорлаушыны кездестірсең, Аллах сені сарқылмас байлыққа кенелтеді» немесе: «Ұлым менің, егер сенің басқа адамға тілің тиіп кетпесе, өзің Аллахтың шапағатына бөлене аларсың» және тағы да; Құдай аспанда ұшқан құстарға, суда жүзетін балықты сиға тартты, сол сияқты адамның басқа адамға билігін жүргізе алатындай ғұмыр беріп көңілін қоштайды». Бірақ соңғы өлең жолдарының мағынасын ол түсіндірмей, тек «Өскен кезде ғана түсінерсің» деді. Мен де қазбалап сұрай бермедім. Әкем кейде Муллагүлді қорғаштай бізбен пікір таластыратын және оны, бәлкім, әулие және көріпкел шығар дейтін. 1918 жылы мен Башкортостан үкіметінің басшысы болғанымда әкем маған. «Сен муллагүл

өлеңдерінің мағынасын енді ұққан боларсың» деді және жоғарыда келтірілген қостармақты шумақты есіме салды.

Муллагүлден естіген бұл үзінділерді 1922 жылы иран әдебиетінің білгірі әзірбайжандық Ахун Юсуф Талибзадеге айтып бердім. Ол бұл өлеңдердің бәрі XII-XIII ғасырлардағы иран ақыны Аттар мен Жалалиддин Руми⁷ шығармаларынан келтірілген үзінділер ғана деп маған ыждаһаттылықпен түсіндіре бастады. Мысалға, біздің дәруішіміз селжүктердің билеушісі Санжар және қарахандық Арслан-қаған жиі-жиі сопыға, түріктің діни мистигі Ахмет Ясауи құзырына жаяу келіп-кетіп тұратындығы бейнеленген өлеңдерді есінде сақтаған еді. Сырдариядағы сол сопының тұрағы рухани орталыққа және сол заманда тәу ететін жерге айналған, тәуап етушілер сопы есігін қысылып ұяң жүзбен қағатын, өздерін жолдың шаңы құрлы көрмей, оның табалдырығын аттаған бойы аяғын сүйетін-ді. Мұның бәрін мен мағынасыз және жөнсіз ойдан шығарылған нәрсе ғой деп қабылдайтын едім. Алайда, бұл өлеңдер Руми туындыларынан алынған үзінділер екен. Кішкентай бала болғандықтан, ол кезде дәруіштің маған не айтып не қойғанын түсіне алмаған едім, оны шындап қабылдай алмаған едім, және тек кейініректе ғана оның ұлы шайырлардың мирасын жадында және өне бойында сақтап жүргендігін жете түсіндім... Қалай болғанда да Муллагүл менің парсы және шағатай поэзиясы әлеміне кіруіме атсалысты, Ясауи атымен байланысты сопылық мәндегі исламның қалайша тарап, халықтың игілігіне айналғанын көрсетті. Ол өздерінің міндеттерін ресми орындайтын молдаларға, сондай-ақ екіжүзді, шын пейілмен сөйлемейтін адамдарға еш уақытта жақындамайтын. Діни мәселелерге орай, әкемнің де кей-кейде исламның жөн-жосықтарын орындауда артықша қатаңдық танытатындығын айыптай сөйлейтін. Мысалы, әкем менің әлі де тіптен жас бала екендігіме қарамастан азанғы (таңғы) намазға тұрғызатын. Муллагүл мені оятуға қарсы болып: «Ол әлі кішкентай жас бала, сондықтан намаздың ләззатін сезінбейді, мәжбүрлеуден қандай мағына шығады?» – дейтін.

Тағы да бір жағдай есімде сақталып қалды: Ес білгеннен бері үйіміздің қонақ бөлмесінің қабырғасында бір оғаш сурет ілулі тұратын. Оның шетінде Ясауи, Аттар және басқа сопылардың өлеңдері жазылып, ал орта тұсында үш дәруіштің бастары салынған еді: үшеуі де жылап отыр, олардың көз жасы көл болып, бір деревняға жайылып кеткен-міс және бұл дәруіштер тоқтаусыз: «Ах, бұл махаббат – Алла, Алла!» деп айқайлап жібереді-міс. «Бұл не? Олардың арасында Құдай

жоқ қой, біз оның тұрағының қай жерде екенін білмейміз ғой, оны сүюге бола ма? Мәжнүннің Ләйләні сүйгеніндей Құдайды сүюге бола ма? Ол Ләйлә емес қой» деп сөзімді бітірместен-ақ, әкем шапалақпен тартып жіберді: «Әй, доңыз, тіліңді тартпайсың ба?» деп дүрсе қоя берді. Муллагүл дереу әкем мен менің арамызға тұрып алып, былай деді: «Ұстаз сен не істеп тұрсың? Бұл балада әзірге діни рух жоқ қой. Егер бұл рухты қолмен жасай алатын болсақ, құдай оны жасамаған болар еді. Бұл бала түбінде ғалым болар, бірақ ишан бола алмас, мүмкін старшина болар, бірақ шейх немесе оның мүридi болмас». Старшина Ресейде болыс бастығы есептелінеді, ол башқұрттың әскери басқармасындағы майор шеніне сәйкес келеді. Әкем дәруіштің мұндай ара түсуіне қарсы емес еді. Муллагүл «орыс уламасы» деп аталатын, яғни өкіметтің ресми рұқсатымен ғана өздерінің міндеттерін орындайтын молдаларды жақсы көрмейтін. Сол себепті ол менің немере ағам Хабибназармен, сондай-ақ біздің деревнядағы Бұқаралық сипаттас фанатик имам Кашиф-молдамен қатынаста болмаған, өйткені олардың екеуі де арнайы рұқсатпен ғана өздерінің міндеттерін орындап жүрген жандар еді. Муллагүл қайтыс болғанда мен 14 жаста едім, сондықтан оның бар қадір-қасиетін бағалай алмадым. Тек ол қайтыс болған соң ғана ата-анамның ақылмен оның мені жаттауға мәжбүрлеген өлеңдерінің терең мәнін ұға алдым. 1918 жылы оның дәптерін тауып алып, әкем мен шешемнің ол дәптерге қосып жазғандарын оқығаннан соң ғана қаршадайымнан мені олардың қандай ұлы құндылықтармен сусындатқандықтарын түсіндім.

Орыс тіліне жаттығу

6-7 жасымда-ақ араб және парсы тілдерімен бір қатарда маған орыс тілін де үйрете бастаған. Үш тілді ерте кезден мұқияттап оқып-тоқу маған көп уақытымды үнемдеуге мүмкіндік берді. Есейген шағымда тілдерді табандылықпен үздіксіз үйренудің есесіне енді көптеген ғылымдарға қызыға қарап, кітаптарды көп оқуға уақытым болды. Мені неге ерте орыс тілін үйреніп-білуге ден қойдырды? Себебі мынада екен. Орыс армиясында қызмет етіп жүрген кезінде әкем орыс тілін білмегендіктен, көптеген келеңсіздіктерге тап болған. Ол басынан кешкен мына бір оқиғаны айтып отыратын. Намаз оқуға кіріспестен

бұрын және поллюциядан* соң мұсылман міндетті түрде жуынып, дәрет алуға тиіс. Әскер қатарында жүрген әкемнің де осындай міндетін орындауы ләзім еді. Түнде кезекші офицер әкемнің дәрет алып жатқанын көріп, оны жазаға тартады – ол құм толтырылған ауыр қапты арқалаған күйі бірнеше сағат бойы постыда тұруға міндеттелді. Ауыр жүк езіп, әлсіреген әкем жазасын өтеп жатқан кезде жанынан орыс үкіметіне адал қызмет ететін топтың – «шамғалдың» өкілі – әскери қызметте жүрген дағыстандық бей өтіп бара жатып тоқтай қалады да қалың униформадағы** орыс офицерінен: «Оның күнәсі неден деп сұрайды. Офицер әкем кінәсінің мәнін айтқаннан соң, шамхал орыс офицеріне: «Оны менің жазалауыма рұқсат етіңіз» – деп әкемді өзімен бірге ертіп кетеді. Орыс тілін білмеген әкем онымен арабша сөйлеседі, сонда шамхал өте риза болып жазалау мерзімі біткеннен соң оны орыс офицеріне табыстайды да оған: «Бұл өте жақсы адам, оны өзіңе ординарец*** етіп ал», – деп кеңес береді. Сөйтіп, менің әкем орыс армиясының ординареці болған, бірақ тілді білмегендіктен, қызметі өте ауыр жағдайда өтіп, көптеген жазалаулар алған. Сонда ол егер үйленіп, ұл бала сүйетін болсам, оны ең алдымен орысша білетіндей етіп тәрбиелеймін, деп өзіне өзі сөз берген екен. Біздің ауылда орыс мектебі жоқ еді, ондай мектеп көрші Макарово ауылында ашылған-тын. Бірақ әкем мені ол жаққа жібермеді. Ол өзінің медресесіне қалалық орыс мектебін бітірген Абдурахман Миннибаев есімді мұғалімді шақырған. Ол маған орыс тілі сабағынан дәріс беруі керек еді. Екі жыл өткен соң біздің медресеге әкемнің тамырының баласы келе қалды. Ол да қаладағы орыс мектебін бітірген болатын. Ахмер атты деревнядан келген Шағыбек Өзбеков он бір жасқа келгенге дейін маған бастауыш мектебінің барлық бағдарламасы бойынша, оның ішінде орыс тілі де бар, дәріс беріп, мені жазбаша емтихандарға дайындады. Макаров мектебінде емтихан тапсырдым, ол мектептің мұғалімі Мифтах Қарамышев емтиханнан өткендігім жөнінде құжатты табыстай келе, менің басқаларға қарағанда тілді меңгеруім анағұрлым жақсы деп мақтады және Стерлитамақтағы орыс

* Поллюция – (кейінгі латын тілінен алынған pollutio – ластану, былғану.) Ер адамның түс көрген кезінде немесе, көбінесе жыныстық қатынастардан өзін тынып тұрған кездерінде ұрықтық ықтиярсыз жағдайдағы өз-өзінен ақтарылуы, шапылуы// slovarlor.ru/slovar/bes/p/polljutsija.html.

** Униформа – бір үлгідегі киім киген қызмет етуші.

*** Ординарец – белгілі бір командирдің тапсырмасын орындап тұратын әскери қызметкер.

мектебіне баруыма кеңес берді. Бірақ ата-анам орыс мектебінде оқуыма қарсы болып, мені 1902 жылдың күзінде Утяк селосындағы немере ағам Хабибназардың медресесіне апарды. Бұған ауылымыздағы Хисам молданың «біздің құрметті молдамыз баласын орыс мектебіне беремін деп жатыр» деген зәрлі мысқылы да себепші болды.

Утяктегі оқу (1902-1908)

Бұл ауыл бізден он төрт шақырым жерде еді, бірақ Хабибназардың араласып тұратын адамдары біздердікінен гөрі әлдеқайда өзгеше еді. Мен оның кітапханасы орналасқан бөлмеде тұрып жаттым. Нағашы атамның бес ұлы және оның үш күйеу баласы да имамдар болып қызмет атқаратын. Ал немере ағам Хабибназарды жоғарыда аты аталған Кускардың көпес ұлы Әмірхан Қазанға әкеліп, ең атақты тәлімгер, ойшыл, көрнекті тарихшы Ш. Маржанидің медресесіне оқуға түсіреді. Ақырында, немере ағамның өзі Маржани медресесінде құрметті мұғалім, муддарис* көмекшісі болып қызмет атқарды, ислам тарихы бойынша «Мифтах ут тауарих» – «тарихтың кілті» атты еңбекті жариялады, медресе оқулықтары, әсіресе ислам философиясы бойынша түсініктемелер жазды. Араб тілінде жазылған еңбектерге түсініктемелер дайындап, бұл кітаптардың авторларының биографиясын да қоса келтірген. Ол арабшадан аударып, анекдоттар** жинағын жариялады. Саяси мәселелер туралы түсініктерге ие еді, атақты Қырым ағартушысы – реформаторы Исмаил Гаспринский тарапынан 1883 жылдан бастап шығарылып тұрған «Тарджиман» газетін алдыртып тұрған, ал суфизмде сол кездегі аса көрнекті шейх Троицкіде медресе ашқан тунгатар руының өкілі башқұрт Зейнулла – ишанның жолын ұстанды, Түркиядан жаңа прогрессивтік әдебиеттерді жаздырып алып тұрды. Әкем сияқты ол да өз уақытының көп бөлігін араб тілінде жазылған философиялық және ахлақтық – дидактикалық мазмұндағы кітаптарды оқумен өткізді. Бірақ өзекті мәселелер бойынша олардың дүниетанымында өзгешеліктер де бар еді. Немере ағам Фламарионның⁸ аудармасы бойынша күн жүйесінің құрылымын оқып, одан хабардар болған, Заманауи астрономиялық және математикалық түсініктерге толық ие еді. Ал әкем болса, бұл мәселелерге өзінің жалғыз ғана рухани тәлімгері, ХІІ ғасырдағы ислам

* Муддарис – оқу орны істерінің меңгерушісі

** Анекдот – күлдіргі, ермек үшін айтылатын қысқа бір қақпайлар.

ойшылы әл-Ғаззали⁹ көзқарасы тұрғысынан қараған. Ол Жердің домалақ, Айдың Жерден кішкене және Күннің Жерден әлдеқайда үлкен екендігіне сенген, ай мен күннің тұтылуы себебін түсінген, бірақ та Жердің өз осін айнала қозғалуына күдіктене қараған, өйткені Птоломейдің ықпалында болған Ғаззали ұғымына сәйкес геоцентристік көзқарасты ұстануынан бір танбаған. Әкем Ғаззалидің «Діни мағыналардың жаңаруы» еңбегінің кейбір тұстарына негіздеп еліре вагаз* айтатын. Кешке таман тез ұйықтап қалуы үшін бұл кітаптың басқа бір үзінділерін оқитын. Ол кезде менің жасым онда еді. Ғаззалидің 1111 жылы қайтыс болғанын білмеппін. Әкем пайғамбар жасына жетіп дүниеден озсам жарар еді дейтін. Бірақ 80 жасында большевиктер қолынан қаза тапты.

Әкем де жыл сайын қырымдық ғалым Исмаил Гаспринскийдің газетін жаздырып алып тұрды, ол ондағы аса маңызды хабарларды ғана оқитын. Әкемнің Гаспринскийдің газетте жарияланған жаңа реформаторлық идеясы қарастырылған мақалаларды түсінуге өресі жетпейтін-ді. Арапша жазылғандардың бәріне ілтипатпен қарайтын, тіпті хабарландыру үшін берілетін беттердегі жарнамалық суреттерді де назарынан тыс қалдырмайтын. Шашқа қажет дәріні жарнамалаған Анна Жилаг атты әйелді даттамады. Сонымен, әкем фанатик молдалардан бойын аулақ салып жүрсе де, ол консерватизм позициясынан айныған емес. Хабибназар өзін алдыңғы қатарлы зиялылар тобына жақынырақ ұстады. Мұның өзі менің немере ағама деген бейілдігімді күшейтті.

ЕСКЕРТУЛЕР

¹Герберштейн Сигизмунд (1486-1566) – немецкий дипломат и путешественник; во главе дипломатической миссии императора Максимилиана I посетил Россию в 1517 и 1526 гг., автор «Записок о Московитских делах», содержащих географическое описание России и характеристику ее экономики, быта и религии, а также историю России с древнейших времен.

²Мехмет II (1482-1483) – Турецкий султан, провел реформы по «европеизации» страны.

³Накшбанде Бахааддин (ум. 1388/89) – основатель дервишского ордена «накшбандийя», шейх, резчик (накшбанд) по металлу, а затем палач при дворе чингизиды Казан-хана. В Средней Азии влияние ордена упрочилось в середине XV в., в Индии орден играл значительную роль в XVI веке в период Монгольской империи. К этому ордену возводили себя также сектанты-ваисовцы, получившие

* Вагаз – уағыз.

распространение среди татар Поволжья во второй половине XIX века. В Турции, где шейхи накшбандийя активно участвовали в антиреспубликанских выступлениях, орден был распущен и его храмы закрыты в 1925 году.

⁴Аттар (ок. 1119 – г. смерти неизв.) – персидско таджикский поэт-мистик, собрал в своих произведениях множество интересных рассказов, почерпнутых из восточного фольклора. Основное произведение – поэма «Беседа птиц» является одним из крупнейших литературных памятников суфизма. Ему принадлежат также «мухтар-наме», «Книга назидания», «Книга восхождения», антология «Жизнеописание шейхов» и др.

⁵Ясави Ахмед (ок. 1105-1166) – среднеазиатский суфийский поэт и проповедник. Широком распространением пользовался сборник его мистических духовных стихов «Хикмат» («Сокровенное»). В стихотворных произведениях призывал помогать нуждающимся, обличал жадность и лицемерие официальных представителей ислама. Стихи поэта многократно издавались в Казани и Ташкенте.

⁶Шамс Тебризи – суфийский поэт XIII века, учитель Джалалиддина Руми.

⁷Руми Джалалиддин (1207-1273) – персоязычный поэт-суфий, в Конье (Турция) создал суфийскую общину мевлеви, сыгравшую большую роль в общественной и политической жизни того времени и последующих веков. Здесь же были написаны лирические диваны и ряд суфийских трактатов. Наибольшую славу принесла Руми созданная им и последние годы жизни поэма «Масиеви-и-маневи», содержащая толкование основных положений суфизма.

⁸Фламарион Камиль (1842-1925) – французский астроном. Широко известен как автор научно-популярных книг по астрономии, из которых наибольший успех имела «Популярная астрономия» (1880), переведенная на многие языки мира.

⁹Газали (1059-1111) – мусульманский богослов и философ. Наибольшее распространение получил его труд «Возрождение наук о Вере», в котором изложены основы мусульманского богословия и этики. Известно также его «Опровержение философов».

Аударған Сайран Ә.

(Жалгасы. Басы өткен санда).

МАЗМҰНЫ, CONTENTS

ТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ		
Сартқожаұлы Қ. (<i>Астана</i>)	Суджинские надписи (новый перевод и толкование)	
Sartkozhauly K. (<i>Astana</i>)	Inscriptions of Sudjin (a new translation and interpretation)	3-19
ТІЛ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМЫ		
Филиппов Г.Г. Винокуров И.П. Ефимова Л.С. (<i>Якутск</i>)	Вклад С.Д. Егиновой в развитие якутской лексикологии Contribution of S.D. Eginov in the Development of the Yakutia Lexicology	20-26
Filippov G.G. Vinokurov I.P. Efimova L.S. (<i>Yakutsk</i>)		
Файзулла Г. Аманжолова Қ. (<i>Түркістан</i>)	Ескі қыпшақ тілі – қазіргі қыпшақ тілдерінің негізі The old Kypshak language – the basis of the contemporary Kypshak languages	27-33
Faizulla G. Amanzholova K. (<i>Turkistan</i>)		
Абдиев А. (<i>Нукус</i>)	Применение слов, освоенных из других языков в эпосе «Алпамыс» Use of the word, the development from other languages in the epic "Alpamys"	34-43
Abdiev A. (<i>Nukus</i>)		
ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОР		
Мурзагулова З.Г. (<i>Уфа</i>)	Проблема документализма и художественного вымысла в башкирских исторических романах The problem of fiction and documentary character in the Bashkir historical novels	44-47
Murzagulova Z.G. (<i>Ufa</i>)		
Мәмбетов Қ. (<i>Түркістан</i>)	М.Дулатұлы – қазақ әдебиеттану ғылымына мол үлес қосқан ұлы тұлға M.Dulatuly - Kazakh Literary Science Maximum Contribution to a Great Personality	48-59
Mambetov K. (<i>Turkistan</i>)		
Арипжанова Т.О. (<i>Шымкент</i>)	Сырбаз сыншы Elegant Critic	60-65
Aripzhanova T.O. (<i>Shymkent</i>)		
Изелбаев М. (<i>Уфа</i>)	Бейсембай Кенжебаев һәм төрки телле халықтар әзәбиәте ғилеме Science Literature of Turkic-Speaking peoples and Beisenbai Kenzhebaiuly	66-73
Idelbayev M. (<i>Ufa</i>)		

Салғараұлы Қ. (<i>Астана</i>) Salgarauly K. (<i>Astana</i>)	Құдайлар дәуірі Era of Gods	74-91
Şengün A. Şengün A. (<i>Türkistan</i>) Shengun A. Shengun A. (<i>Turkistan</i>)	Güney Kazakistan'da Halk Hekimliğinde Kurban ve Kurban kaniyla tedavi Curing with sacrifice and blood of sacrifice in folk medicine in Southern Kazakistan	92-99
ТАРИХ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ		
Ергөбек Ш. (<i>Алматы</i>) Ergobek Sh. (<i>Almati</i>)	Қазақ хандарының саяси және құқықтық мұраттары және оның ерекшеліктері Policies and Objectives of the Kazakh Khans, Rights and Its Features	100-115
Әбушәріпұлы С. (<i>Түркістан</i>) Abusharipuly S. (<i>Turkistan</i>)	С. Қожанұлының мемлекетшілік туралы көзқарастары Views of S. Kozhanuly on State	116-133
Динашева Л. Абдурахманова Н. (<i>Түркістан</i>) Dinashева L. Abdurahmanova N. (<i>Turkistan</i>)	XIX ғасырдың соңында Патшалық Ресейдің Қазақстанның Оңтүстік облыстарында жүргізген қоныс аудару саясаты тарихынан Of political history on the move in South Kazakhstan region for the Royal Russia in the late nineteenth century	134-150
АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ӨНЕР		
Жолдасбаев С. Бахтыбаев М. т.б. (<i>Түркістан</i>) Joldasbayev S. Bakhtybayev M. (<i>Turkistan</i>)	2014 жылы ортағасырлық Сығанақ қаласында жүргізілген зерттеулер Conducting research on medieval city Sygnak in 2014	151-156
СЫН		
Досыбаева А. (<i>Шымкент</i>) Dosybayeva A. (<i>Shymkent</i>)	Өлең сынының өрен жүйрігі Poetry Criticism of the Best	157-164
ТҰЛҒА		
З.В. Тоған Z.V.Togan	Менің отбасымның мәдени байланыстары The Cultural Attitude of my Family	165-180

БАЙЛАНЫС

Түркология ғылыми-зерттеу институты
Түркістан/ҚАЗАҚСТАН
e-mail: turkologi@mail.ru

Басылым: Ахмет Ясауи университетінің «Тұран» баспаханасы

Редакцияның мекен-жайы:
161200, Қазақстан Республикасы, Оңтүстік Қазақстан облысы Түркістан қаласы
Тәукехан даңғылы № 7
Телефон: 8 (72533) 3-21-17
Факс: 8 (72533) 3-31-63
Журналдың электрондық нұсқасын turkology.iktu.kz сайтынан оқуға болады.

Авторлардың мақалаларындағы ой-пікірлер редакцияның
кезқарасын білдірмейді.

Техникалық редактор Ж.Танауова

Көлемі 70x100 1/16. Қағазы офсеттік. Шартты баспа табағы 11,5.
Таралымы 500 дана. Тапсырыс 630.